

**UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” SIBIU
CENTRUL PENTRU CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA
PATRIMONIULUI CULTURAL TRANSILVĂNEAN
ÎN CONTEXT EUROPEAN**

**ACTA TERRAE
SEPTEMCASTRENSIS
II**

**ARHEOLOGIE
STUDII CLASICE
MEDIEVISTICĂ**

Editura Economică – București

SIBIU 2003

Colegiul de redacție:

Sabin Adrian LUCA (redactor șef)
Zeno-Karl PINTER, Marin CÂRCIUMARU, Nicolae URSULESCU
Secretariatul de redacție: Marian I. ȚIPLIC, Silviu Istrate PURECE

Membrii de onoare:

Prof.univ.dr. Paul NIEDERMAIER (membru corespondent al
Academiei Române)
Prof.univ.dr. Iuliu PAUL
Prof.univ.dr. Thomas NÄGLER
Prof.univ.dr. Gheorghe LAZAROVICI

ISSN 1583-1817

Tehnoredactarea computerizată: Sabin Adrian LUCA

Responsabilitatea științifică a conținutului textelor revine autorilor.

Cărțile, manuscrisele și revistele propuse pentru schimb sau pentru recenzare, la fel ca și toată corespondența, vor fi adresate redacției la adresa: **Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Institutul pentru cercetarea și valorificarea patrimoniului cultural transilvănean în context european, B-dul Victoriei Nr. 5-7, 2400 Sibiu, România**
Tel. 0269/21.55.56 sau 21.60.62, int. 210; 0745/366606; 0724/213656; Fax. 069/43.05.66;
E-mail sabinadrianluca@hotmail.com sau sabinadrian.luca@ulbsibiu.ro

**UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” SIBIU
CENTRUL PENTRU CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA
PATRIMONIULUI CULTURAL TRANSILVĂNEAN
ÎN CONTEXT EUROPEAN**

**ACTA TERRAE
SEPTEMCASTRENSIS
II**

**ARHEOLOGIE
STUDII CLASICE
MEDIEVISTICĂ**

Editura Economică – București

SIBIU 2003

Coperta
Adriana Popescu

Lector
Daniela Luisa Marinescu

Tehnoredactare computerizată
Sabin Adrian Luca

Revizie Text
Ana Francisc

Producția
Dan Tudor Marinescu

ISSN 1583-1817

Tipărit la Ecoprint

CUPRINS

Cuvânt înainte.....	5
Necrolog. Profesor universitar doctor Nicolae BRANGA.....	7

STUDII ȘI ARTICOLE

Arheologie preistorică

Adrian GEORGESCU, Gabriel ROTAR, Contribuții la repertoriul arheologic al județului Sibiu (I).....	13
Sabin Adrian LUCA, New discoveries of the Neolithic and Aeneolithic fine arts at Tărtăria and Lumea Nouă, Alba County, and matters concerning their typology and chronology.....	18
Florin GOGÂLTAN, Tell-urile epocii bronzului în Bazinul Carpatic. Probleme de terminologie.....	43
Andrei GONCIAR, Stephen BATIUK, Geomorfologie și topografie digitală a sitului <i>Gorgan–Apoldul de Jos</i>	93

Studii clasice. Arheologie greco-romană și daco-romană

Silviu Istrate PURECE, Date despre trei noi descoperiri monetare. Două tetradrahme de imitație din județul Olt și un denar roman imperial din județul Sibiu.....	105
Alexandru Gh. SONOC, Câteva considerații în legătură cu organizarea spectacolelor publice și percepția luptelor cu fiare și de gladiatori în Moesia Inferior, Regatul bosporan și în Dacia romană.....	125
Claudiu MUNTEANU, Repertoriul descoperirilor monetare de tip <i>PROVINCIA DACIA</i>	133

Medievistică. Arheologie medievală

Ioan Marian ȚIPLIC, <i>Hotar, graniță și / sau frontieră</i> în evul mediu timpuriu.....	153
Thomas NÄGLER, Evoluția demografică a Biertanului.....	165
Anca NIȚOI, Observații privind evoluția armamentului și echipamentului militar reflectat în pictura altarelor transilvănene (sec. XV-XVI).....	175

Dana HRIB, Individualizarea Florenței în contextul orașelor Italiei secolului al XV-lea.....191
Octavian TĂTAR, Considerații privind biserica medievală catolică de la Gârbova de Jos, județul Alba.....211

Recenzii și note de lectură

Marin CÂRCIUMARU, Replică la o „recenzie”225
Lista abrevierilor bibliografice.....233

Cuvânt înainte

Iată că putem pune la dispoziția cititorului și volumul al doilea din publicația științifică anuală a Centrului de cercetare INSTITUTUL PENTRU CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA PATRIMONIULUI CULTURAL TRANSILVĂNEAN ÎN CONTEXT EUROPEAN, instituție care funcționează pe lângă Catedra de istorie antică și medievală a Facultății de istorie și patrimoniu din cadrul Universității „Lucian Blaga” din Sibiu. Am reușit să trecem, încă o dată, peste inerențele piedici financiare, dar nu numai. Am adunat energiile științifice ale unor colegi din jurul nostru, în majoritate tineri, cu scopul mărturisit de a arăta nivelul științific la care au ajuns.

Marea majoritate a celor care publică în revistă sunt membrii ai Centrului de cercetare mai sus pomenit, iar rezultatele eforturilor domniilor lor vin în urma îndeplinirii planurilor de cercetare duse la bun sfârșit în ultimii ani.

Dacă aceste concluzii provin din efectuarea unor șantiere arheologice, trebuie să mulțumim și sutelor de studenți ai Universității noastre, dar și de la alte instituții de învățământ superior din țară și din străinătate, care, cu ocazia practicii de specialitate, ne-au ajutat în munca noastră științifică.

Trebuie să mulțumim și profesorilor noștri care ne-au sfătuit, impulsivat și sprijinit în alcătuirea acestei reviste.

În final, rugăm pe toți cei care cred că au ceva de spus în paginile revistei noastre să ia legătura cu membrii comitetului de redacție, în funcție de perioada istorică la care se referă subiectul contribuției ce se dorește a fi publicată.

Colegiul de redacție

Profesor universitar doctor Nicolae BRANGA
1 septembrie 1939 – 26 noiembrie 2002

In Memoriam

Profesorul Nicolae BRANGA s-a născut într-o zi care avea să marcheze nu numai propriul destin, ci și cel al omenirii, 1 septembrie 1939. Locul nașterii sale, Dobârca, este înconjurat de aura ținutului Mărginimii Sibiului, zonă bogată, cu oameni muncitori și cuminiți.

Educația sa se realizează sub semnul treptelor obligatorii ce se cer parcurse de fiul unui țăran avut din sudul Ardealului. După studiile primare de la Dobârca, N. BRANGA urmează cursurile liceului teoretic „Horia, Cloșca și Crișan” din Alba Iulia, unitate de elită a învățământului preuniversitar românesc. Vin mai apoi cursurile Facultății de istorie și filozofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca (1962-1967), profesorul fiind aplecat spre studiul istoriei antice. Studiază cu marii profesori ai universității clujene: Kurt HOREDT (Istoria comunei primitive și Introducere în arheologia generală); Mihail MACREA, Constantin DAICOVICIU și Hadrian DAICOVICIU (Istoria veche a României) și Nicolae LASCU (Istoria antică universală). Obține titlul de licențiat în științe istorice cu lucrarea: *Cultura spirituală a daco-geților*.

După absolvire profesorul N. BRANGA lucrează un an la ziarul Tribuna Sibiului și, mai apoi, la Muzeul Brukenthal (1968-1974) unde realizează cercetări arheologice orientate spre cunoașterea fermelor romane din zona Miercurea Sibiului – Apold – Dobârca.

Spiritul său intelectual, viu și fin, l-a impus între primii sibieni care s-au titularizat la nou-înființata secție a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca care s-a născut, prin Facultatea de Filologie și Istorie, în anul 1969, la Sibiu. Profesorul N. BRANGA s-a angajat la această facultate în anul 1974. Aici și-a continuat cercetările arheologice și a predat cursuri și seminarii axate în principal pe istoria veche universală și arheologia și epigrafia greco-romană.

La 11 februarie 1981 și-a susținut lucrarea de doctorat cu tema: *Ateliere de ceramiști din Dacia romană*, sub coordonarea profesorului I. I. RUSU, în cadrul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca.

Vremurile grele pentru intelectuali și idea de Universitate s-au arătat și pentru colectivul universitar sibian. În anul 1984 s-a hotărât încetarea activității secției umaniste de la Sibiu ceea ce a făcut ca mare parte dintre profesori, între care și N. BRANGA, să se transfere la alte instituții de cultură sau cercetare. Regretatul nostru

coleg a ajuns la Baza de cercetări a Academiei Române de la Sibiu, Institutul de cercetări socio-umane.

În anii 1985 și 1988 întreprinde călătorii de documentare în Grecia, mai precis la Atena.

Nu a durat mult până când învățământul superior a fost repus în drepturi în orașul de pe Cibin. Chiar dacă mulți îi spuneau: „De ce riști din nou?”, profesorul N. BRANGA a ales drumul plin de neprevăzut și satisfacții al carierei universitare. Poate fi numit – în consecință – unul dintre cei care au reînțemeiat Universitatea sibiană în forma ei de astăzi. Astfel că, din anul 1990, devine conferențiar la Facultatea de Litere, Istorie și Drept. În acești ani de nou început, profesorul N. BRANGA a ocrotit tinerii care au venit la noua facultate prin binecunoscutul său stil direct, tranșant și înțepător. În spatele afirmațiilor sale se ascundea, de cele mai multe ori, adevărul – supărător pentru mulți, dar necesar pentru stadiul în care se afla, și – din păcate – se mai află încă și astăzi, societatea noastră.

Cursuri și seminariile de după anul 1990 sunt cele de Istorie veche universală, Arheologie romană și, la studii aprofundate, Demografie și geografie istorică. De asemenea, coordonează grade didactice sau este președintele unor comisii constituite în același scop.

Vârsta și starea precară a sănătății nu îi mai permit, din păcate, continuarea cercetărilor arheologice de teren. Aplicațiile practice de acest fel au fost preluate, însă, de mai tinerii săi colegi.

În anul 1990 se documentează în Germania, la München.

Spiritul său puternic – de multe ori polemic – îl pune în situația de a organiza întruniri științifice cum ar fi cea numită *Calea lui Traian* sau *Marcus Ulpius Traianus conditor Romaniae*. De asemenea devine sau continuă să fie membru al colectivelor de redacție la reviste sau ziare cum ar fi: *Tribuna Sibiului*; *Studii și comunicări Brukenthal*, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, *Casa*, *Hermanstatder Vort* și *Acta Terrae Septemcastrensis*.

În anul 1996 este numit profesor la Catedra de Istorie antică și medievală, ca o recunoaștere a activității sale didactice și științifice prodigioase. Amintesc doar faptul că a publicat studii și articole științifice în *Apvlvm*, *Studii și comunicări Brukenthal*, *Sargetia*, *Transilvania*, *Traco-Dacia*, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* și *Revista de studii clasice* sau publicistică istorică în *Tribuna*. Alte realizări științifice de ținută din această perioadă sunt cărțile: *Aspecte și permanențe traco-romane*, Timișoara, 1978; *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980; *Italicii și veteranii din Dacia*, Timișoara, 1980; *În lumea faraonilor*, București, 1990; *Memoria antichității*, Sibiu, 1994; *Asociații de meseriași, bancheri și negustori în Dacia romană*, Sibiu, 1995 sau traducerea realizată de Mircea IVĂNESCU și prefațată de N. BRANGA: M. Finley, *Democrație antică și democrație modernă*, Sibiu, 1995.

Din anul 1996 ajunge șeful Catedrei de istorie antică și medievală din cadrul Facultății de Litere, Istorie și Jurnalistică și membru al Senatului universității. După aceasta profesorul N. BRANGA dă dovada și măsura maturității sale intelectuale și mai publică o serie de cărți: *Egiptul antic*, Sibiu, 1998; *Veteranii romani de la*

gurile Dunării, Sibiu, 1999; *Aristotel. Istoria și teoria formelor de guvernare*, Sibiu, 2000; *Deschiderile Romei*, Sibiu, 2001.

Din anul 1999 profesorul N. BRANGA a primit dreptul de conducere doctorate în domeniul Istorie.

Din păcate, anii de după acest moment se află sub spectrul bolii sale care s-a dovedit necruțătoare, până la urmă.

Simplu ca om, dar sofisticat ca intelectual, profesorul N. BRANGA a adunat în jurul său energii tinere și libere de ideile preconceptuate ale trecutului nostru apropiat, emulii săi fiind selectați dintre cei mai buni studenți. Ideile ce se schimbau cu prilejurile întâlnirilor, de cele mai multe ori informale, țineau de esența gândirii cu privire la antichitate sau, uneori, și de realitățile, de cele mai multe ori crude, din punct de vedere economic ale societății în care trăim, pentru intelectualii universitari și nu numai.

Drag profesor și prieten, știu că acolo unde ai ajuns acum te odihnești, în sfârșit, și te uiți cu același interes viu la vânzoleala neobosită și nesfârșită a vieții. Ai urmat ductul vieții, firesc și simplu, fiind întotdeauna pe „creasta valului” ca o condiție necesară pentru orizontul cultural larg deschis la care ai ajuns. Ne-ai lăsat cu durere în suflet pentru că te-ai despărțit prea timpurii de această lume.

În spatele vorbelor mele stă multă tristețe. Ți transmit cu acest prilej ultimul omagiu din partea studenților și colegilor.

Să te odihnești în pace!

Sabin Adrian LUCA

ARHEOLOGIE PREISTORICĂ

CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL JUDEȚULUI SIBIU (I)

Adrian GEORGESCU
Gabriel ROTAR

ZUSAMMENFASSUNG

Dieser Artikel, ein Meldungsartikel, stellt ein Teil der archeologischen Funde aus den nord-osten des Kreises Sibiu dar, eigentlich die die in den Umgebungen der Gemeinde Laseln, mit Hilfe der letzten Oberflächenuntersuchungen zum Licht gekommen sind.

Es werden vorgestellt drei Stücke die aus dem Punkt Pe Târnavă stammen, wie es folgt:

- 1. Kreuzschneidiger Axt, von dem Typ Jászladány, der Variante Șincai, eingefügt im Mitteleneoliticum.*
- 2. Steinaxt, unbenutzbares Stück, deshalb kann man in diesen Fall keine typologische und zeitliche Einfügung machen.*
- 3. Ein Stück aus Stein welchem man, ebenso nicht die Zeitspanne und das Benutzungsziel bestimmen kann.*

Acest articol – unul de semnalare – este primul dintr-o serie care își propune să prezinte rezultatele cercetărilor de teren întreprinse în ultimii ani, cercetări realizate în mare măsură grație programului de periegeze elaborat de Catedra de Istorie Antică și Medievală a Universității *Lucian Blaga* din Sibiu și Cercul de Istorie Veche și arheologie „Vladimir Dumitrescu”.

În literatura de specialitate nu lipsesc referințele bibliografice asupra unor importante situri din zona de nord-est a județului, a căror poziție topografică este foarte bine cunoscută; în cazul de față este vorba despre comuna Laslea și teritoriul adiacent ei (*BALTAG-AMLACHER 1994; BOROFFKA 1994; BALTAG 2000*). Punctele care ne-au reținut atenția, trei la număr, sunt următoarele:

1. *Unghiul Prodului*, unde este atestată prezența unei așezări Coțofeni întinsă pe o suprafață de aproape un ha (peste care se suprapune un nivel timpuriu Wietenberg și numeroase urme romane), unde s-a descoperit în 1968 un important tezaur monetar datat în sec. II-III p. Chr. compus din 28 de monete imperiale romane a căror serie se întinde de la Augustus până la Valentinian I (*CHIRILĂ et al. 1972*) și unde săpăturile sistematice au demonstrat că inundațiile și plantațiile de hamei au afectat parțial aceste locuiri succesive (*BALTAG-AMLACHER 1994, 171-193*). De aici se menționează în mod eronat și descoperirea unui mormânt izolat celtic (*BALTAG 2000, 107*), când, de fapt, acesta a fost descoperit în punctul *Spätzer Nach* – numele terasei din cariera de nisip; inventarul său (nepublicat!) se află în prezent în Muzeul Brukenthal și se compune dintr-o sabie cu mânerul rupt, cu teaca și lama relativ bine păstrate, un vârf de lance și trei vase, dintre care unul întreg și două întregibile (informație Iuliu Paul, în *REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL JUDEȚULUI SIBIU* – ms). Observația noastră în legătură cu această informație

este că ea nu se poate confirma, deoarece între piesele inventariate aflate în muzeul sibian aceste descoperiri nu se regăsesc. S-ar putea, totuși, ca acestea să existe în depozite, dar să nu fie inventariate, ceea ce le face extrem de greu de găsit;

2. La Brazi (cunoscut și sub denumirea de *Burgberg*), situat în extremitatea de N a zonei de pășunat Laslea, „aproape de șoseaua națională, pe un deal masiv, parțial împădurit, care prezintă pe suprafața sa urme de fortificare din vechime” (*BALTAG 2000, 41*), sesizat încă din anul 1958 de inginerul Eberhard Amlacher. Cercetările de teren efectuate în acest loc de către Gheorghe Baltag de la Muzeul din Sighișoara au scos la iveală materiale ce pot fi încadrate în eneoliticul final (cultura Coțofeni) și în bronzul timpuriu și mijlociu, nefiind exclusă și prezența unui nivel cultural hallstattian (*BALTAG 2000, 41*). În legătură cu acest punct, N. Boroffka menționează prezența a unei așezări fortificate Wietenberg, mai exact în „cariera de pietriș Laslea” (*BOROFFKA 1994, 52, 243*), localizare greșită (care a fost corectată de cercetătorul sighișorean – *BALTAG 2000, 41*), întrucât aceasta din urmă se află la câțiva km. spre est de punctul citat. Subliniem, de asemenea, că și în cariera de pietriș s-au descoperit, cu prilejul unei periegeze efectuate în iulie 1968, resturi osteologice provenind de la scheletul unui copil și fragmente ceramice databile în epoca bronzului (informație Iuliu Paul, în *REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL JUDEȚULUI SIBIU – ms*);

3. Pe Șes, situat în proxima vecinătate a punctului *Unghiul Prodului*; de aici se cunosc materiale ceramice care aparțin epocii fierului, fără însă să cunoaștem și alte detalii (*BALTAG-AMLACHER 1994, 171-193*).

Periegeza efectuată la finele anului 2001 în punctul numit *Pe Târnăvă* (situat la aproximativ 4 km. NV de localitate) s-a soldat cu descoperirea a trei piese în albia Târnavei Mari, aflate izolat una față de cealaltă. Din aceste considerente ne vom limita la simpla lor descriere și – acolo unde este posibil – încadrare cronologică:

1. Topor cu brațe în cruce

Descriere: Topor din cupru, turnat bivalv, cu bavurile foarte bine retușate și cu profilul longitudinal puternic arcuit în jos. Contururile piesei sunt clar definite, cu tăișurile bine păstrate și neascuțite. Suprafața, relativ netedă, este acoperită de o patină verzuie, iar culoarea naturală, puternic roșiatică, conferă materialului o mare puritate. Manșonul este conturat în partea inferioară, cu marginile bine îngroșate în partea superioară. Pe una din laturile brațului târnăcop sunt prezente câteva tăieturi, probabil încercări recente de probă a materialului.

<i>Dimensiuni:</i>	Lungime totală	-	25, 20 cm
	Lungimea brațului topor	-	11, 70 cm
	Lungimea brațului târnăcop	-	10, 60 cm
	Diametrul găurii de înmănușare	-	3, 10 cm
	Înălțimea manșonului	-	2, 84 cm
	Lățimea tăișului vertical	-	4, 39 cm
	Lățimea tăișului orizontal	-	5, 40 cm
	Greutatea	-	1050 gr

Deținător: Gabriel Rotar (colecție personală).

În tipologia propusă de Alexandru Vulpe (*VULPE 1975*) – pe care am folosit-o și noi în această lucrare – toporul aparține tipului Jászladány, varianta Șincai. Acest tip de unealtă este specific eneoliticului mijlociu, în special culturii Bodrogkeresztúr (confirmarea acestui fapt fiind oferită de marele complex funerar de la Jászladány – *LUCA 1999, 33*). Cu toate acestea, condițiile descoperirii – respectiv lipsa contextului arheologic – nu ne permit o încadrare culturală mai precisă pentru că multifuncționalitatea acestor topoare, recunoscută de majoritatea cercetătorilor, a făcut ca ele să circule pe spații foarte întinse, care au depășit limitele geografice cunoscute ale culturii sus-menționate.

2. Topor din piatră

Descriere: Topor din piatră, perforat din ambele părți, confecționat dintr-un galet provenit din aluviuni, un andezit amfibolitic, material care nu este comun arealului aflat în discuție (mulțumim pe această cale colegului Viorel Ciuntu, de la Muzeul de Istorie Naturală din cadrul Muzeului Național Brukenthal Sibiu, pentru determinările petrografice macroscopice). Ceea ce surprinde la această piesă (aleasă tocmai pentru că nu necesită o retușare foarte intensă) – dacă se ține cont de modul în care sunt dispuse tășurile în raport cu corpul piesei – este gaura de înmănușare, care ar fi trebuit să fie transversală; în cazul nostru aceasta este orientată longitudinal. Ciudat este și locul în care sunt amplasate orificiile de fixare, mult în afara axei centrale, unde ar fi trebuit în mod normal amplasate (de fapt acestea sunt dispuse exact pe una din laturile piesei, găurirea fiind începută din ambele părți, folosindu-se străpungătoare cu diametre diferite). Acest lucru a făcut ca marginea unei laturi să se rupă – cea în care diametrul găurii este mai mare –, iar asta împiedică posibilitatea fixării unei cozi. În aceste condiții, considerăm că utilizarea sub această formă ar fi fost extrem de grea, dacă nu chiar imposibilă.

Artefactul – de fapt un rebut – nu este terminat; se observă un început de șlefuire care îi conferă imaginea unui topor cu două tășuri, însă această operație este departe de a fi terminată, iar o eventuală încercare de încadrare tipologică și chiar cronologică este, în acest context, extrem de riscantă.

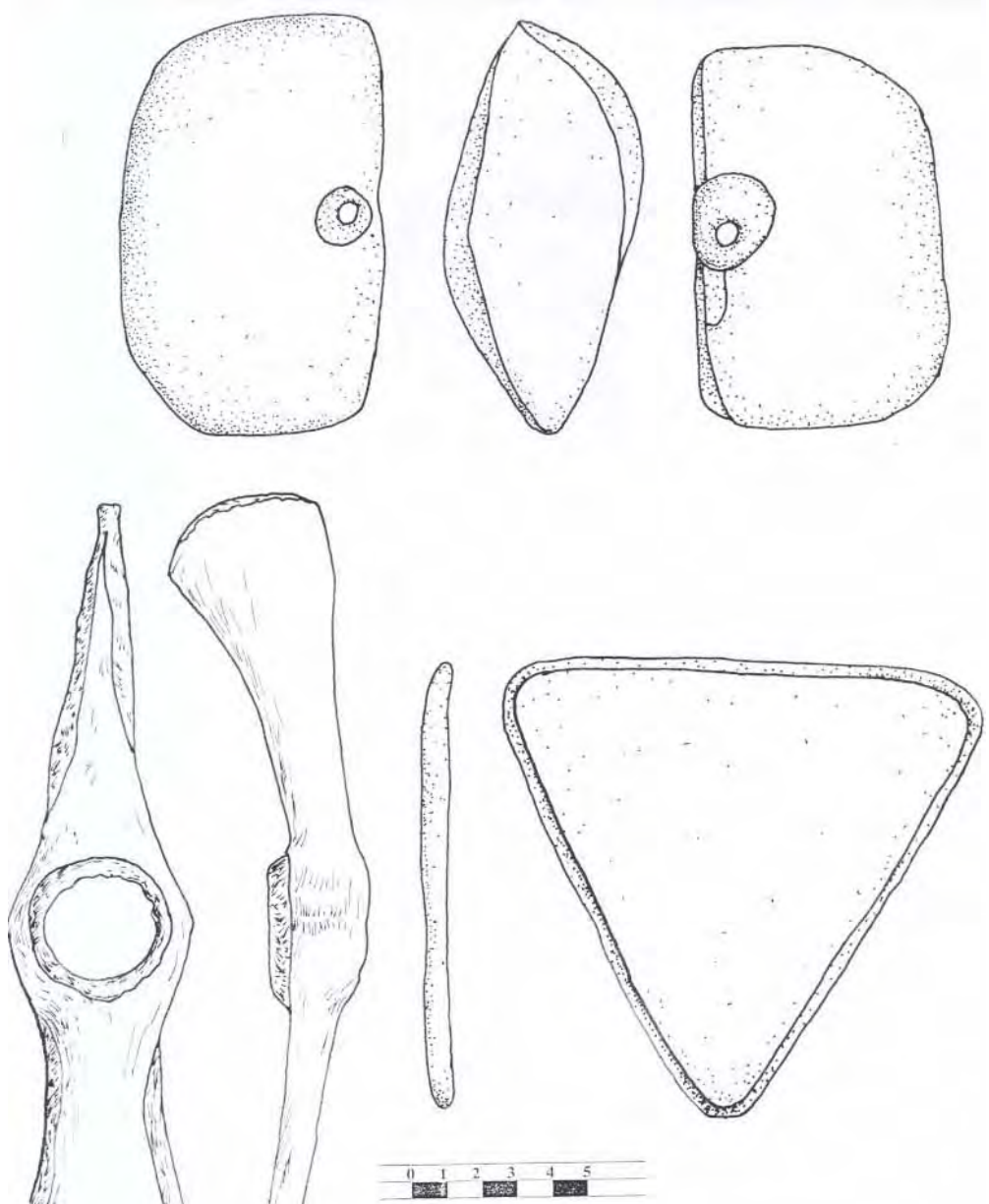
Deținător: Laboratorul de arheologie. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.

3. Obiect din piatră

Descriere: Obiect lucrat dintr-o gresie micacee; este foarte bine șlefuit. Are forma unui triunghi isoscel, cu 2 laturi de 14,5 cm și una de 13, 2 cm; grosimea profilului – de formă rectangulară, ușor curbată – este de 1 cm, iar marginile sunt rotunjite. Pe ambele suprafețe sunt vizibile trei incizii, asupra semnificației cărora nu ne putem pronunța.

În cazul acestei piese nu se poate stabili scopul și perioada în care a fost creată. Marea atenție acordată detaliilor de prelucrare ale acestuia ne fac, totuși, să bănuim că ar putea fi preistoric; conotațiile lui însă, de orice natură ar fi ele, rămân, cel puțin pentru moment, un mister.

Deținător: Laboratorul de arheologie. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.

Plasa I

- figura 1 - topor din piatră
- figura 2 - topor cu brațe "în cruce"
- figura 3 - obiect din piatră

Pl. I.

BIBLIOGRAFIE

BALTAG-AMLACHER 1994 - *Baltag Gh., Amlacher E.*, Noi contribuții la repertoriul arheologic al zonei Târnavei Mari. Marisia. XXIII-XXIV (1994) 171-193.

BALTAG 2000 - *Baltag Gh.*, Sighișoara înainte de Sighișoara. București (2000)

BOROFFKA 1994 - *Boroffka N., G., O.*, Die Wietenbergkultur I-II (1994).

CHIRILĂ et al 1972 - *Chirilă E., Gudea N., Moldovan Gh.*, Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Municipal Sighișoara. Sighișoara (1972).

LUCA 1999 - *Luca S., A.*, Sfârșitul eneoliticului final pe teritoriul intracarpatic al României. Cultura Bodrogkeresztúr BMA XI Alba Iulia (1999).

REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL JUDEȚULUI SIBIU - manuscris

VULPE 1976 - *Vulpe Al.* Die Äxte und Beile in Rumanien. PBF IX 5 München (1975).

**NEW DISCOVERIES OF THE NEOLITHIC AND AENEOLITHIC FINE
ARTS AT TĂRTĂRIA AND LUMEA NOUĂ, ALBA COUNTY,
AND MATTERS CONCERNING THEIR TYPOLOGY AND
CHRONOLOGY¹**

Sabin Adrian LUCA

REZUMAT

Autorul descrie un lot de 13 piese aparținând categoriei numită, de obicei, plastică descoperite în cuprinsul așezărilor neolitice de la Tărtăria-Gura Luncii și Alba Iulia-Lumea Nouă. După descrierea pieselor se propune o discuție despre cronologia internă a acestora.

În final, se încearcă descifrarea semnificației ritualului de distrugere a pieselor de plastică neolitică și eneolitică.

Varianta în limba română a prezentului articol va apare în revista APVLM, numărul 39/2002.

The prehistoric Settlements from Tărtăria-Gura Luncii and Alba Iulia-Lumea Nouă with Neolithic and Eneolithic levels, represent through the variety and quality of the Archaeological materials discovered there, a difficult attempt for any researcher preoccupied with the study of these periods in the History of Transylvania.

Being situated in agricultural areas that are intensely cultivated nowadays, the materials of these two sites here, are and will still be rummaged and taken out incidentally. For this reason, these two sites are the base of several valuable private collections and have systematically been studied during several stages. The results of the systematic investigations as well as those obtained from field trips made these Settlements famous.

□

The Archaeological site from Tărtăria-Gura Luncii was known after a series of accidentally discoveries made by M. Roska.²

The prehistoric settlement from Gura Luncii was the first time systematically investigated by Kurth Horedt during 1942-1943.³ Following excavations were made by Nicolae Vlassa in 1961.⁴

¹ The pieces belong to Gheorghe Alungulesei (Alba Iulia).

² Roska 1942, 21, nr. 77.

³ Horedt 1949, p. 44-57.

⁴ Vlassa 1962, p. 23-30; 1963, p. 485-494; 1976, p. 28-43.

The last systematic investigations were made here in 1989 and were made by Iuliu Paul.⁵

□

The Description of the Neolithic and Eneolithic Plastic Arts from Tărtăria-Gura Luncii (Gheorghe Alungulesei's collection).

1. Fragment of statue (Pl.I/3; Photo 1/1). Representing the head and the body from the neck down. Judging by its main features, this fragment of statue is one of the most recent of those belonging to the new series of incidentally discoveries made at Tărtăria. The mask of the statue is a developed type and slightly pentagonal. The eyes are made of two incisions, the right one being more oblique than the left one. The nose is round, one of the nostrils being rendered by an impression in the form of a tear. A very important feature for the Chronology of the statue is the fact that the top of the head is drawn towards the back like at many other representations from Banat and Transylvania belonging to this chronological and cultural level.

The statue is made of brown paste, sandy and for common use. The burning is good. The part that remained represents the Upper side of a "column idol" which evolved from those very characteristics of the Starčevo-Criș Culture and mainly found at the end of the Early phase of the Vinča Culture.

2. Fragment of statue (Pl.I/4; Photo 1/5). Representing the head of the statue. The work represents a triangular mask with a grate nose. A slight incision, interrupted by the nose, separates the face into two parts. The top of the statue is blunted and the look is pointed upwards. The slip, in days of yore, is totally gone. The statue is brick-coloured, sandy structure and light burning, the paste being baked.

The statue may culturally and chronologically belong to an Early phase of the Vinča Culture, the Transylvanian alternative.

3. Head of statue (Pl. I/6; Photo 4/3).

As it appears, the head of the statue does not have a mask. The way in which the face is made points out the fact that the statue was accomplished under the influence of an extra-Carpathian culture (Gumelnița, Sălcuța, Precucuteni) that belongs to the Upper Eneolithic. Description: prominent eyebrows, the eyes rendered by incisions, in a slight oblique position as compared to the nose; the nose is represented in a realist manner, even the nostrils are rendered by two intrusions, round mouth.

The fragment is brown and there are liftings of burning on. The statue is cleansed with sand, chaff and has a very good burning. It is also polished and has slip (on the outside).

This representation may be chronologically and culturally attributed to one of the phases of the Petrești Culture or maybe to the Lumea Noua Culture.

4. Fragment of altar (Pl.II/3; Photo 1/2-3; 4/4).

⁵ Excavation team: I. Paul, Al. Aldea, H. Ciugudean, Fl. Drașovean and S. A. Luca.

The Piece of altar that was kept has two legs as pedestal and a fragment from a small container. It is also kept an anthropomorphic protoma with a round-pentagonal mask and the eyes situated almost perpendicularly on the nose are rendered by incisions. The eyebrows are well defined. The nose of the protoma is prominent and long.

The fragment is brick-coloured (and black on the inside), it has half-fine sandy structure, spatula retouches and good burning (as it seems secondary burning because of a fire).

The altar joins the other works which were found in the Eneolithic strata at Tărtăria and taking into account its structure and manner in which it was made, it probably belongs to the Petrești and Lumea Nouă Cultures.

5. Fragment of statue (Pl. II/4; Photo 3/3) representing the head.

The fragment had a pentagonal mask on its face whose inner part is not kept anymore, being broken a long time ago. The eyes are represented by deep incisions and the nose follows the model of a small protuberance. From under the nose another deep incision goes downwards. It is not known on what distance this lays but not on a very long one, anyway, as it certainly represents a nostril. The nape of the statue is blunted and so are its breasts. This representation is yellow coloured, has fine sandy structure, slip, and a very good burning.

All these features enable us to attribute this fragment of statue to the late Eneolithic strata of this site.

6. Fragment of statue (Pl. II/6; Photo 4/2).

Only the torso, it is one of the most beautiful works of this lot of objects. The head, the arms – from the shoulders down – and the legs – from the thighs down – were broken in days of yore. The fragment that has been kept is a clear evidence of the special care of the Ancient author, to render correctly the anatomical details of the representation (e.g. the number of the fingers). It appears that like many other statues of the Tisa I Culture, this one too sat on a throne.

The statue is brown, with grey slip and very good burning (the core of the structure is black) and cleansed with fine sand.

The features of the statue enable us to attribute it to the Petrești or Lumea Nouă strata of this site.

7. Head (?) made of a river rock (Photo 1/6).

From Tărtăria, too, it comes a round river-boulder on which one may distinguish the features of a human face. There can be noticed the eyebrows and semicircular eyes. The mouth, too, is semicircular and broad. The details that make up the face which are in fact more grotesque than realistic and though schematic as the Neolithic art usually is, make us think that we are witnessing – in the best case – a product of the nature.

□

The prehistoric settlement from Tărtăria-*Gura Luncii* is one of the most important Archaeological sites of Transylvania.⁶ Some of the statues that were

⁶ *Vlassa 1976*, p. 28-31.

incidentally discovered there may be attributed, at least by their typology, to the already known Stratigraphy of the Ancient villages of this area.

The first systematic excavations done by K. Horedt during 1942-1943 and published⁷, are according to the picture of the article⁸, much more complex than those done by N. Vlassa in 1961⁹. The latter added to the sections and A, C, D, E and B, F surface areas, which had been investigated during 1942-1943, the H Section and G surface, both having been done in 1961.¹⁰ The most complex excavations are those made in the G surface, which in fact checked the profiles of the C surface, profiles that were analysed by the scientist from Sibiu.

K. Horedt claims that the level of the Section A is 1,15 m. Even though the excavations were deepened to 2,80 m but he couldn't find anything. K. Horedt's most interesting observation is that the Turdaş pottery can be found at *any depth*.¹¹

It is a different case in what the B (F) Excavation is concerned. The Stratum has been deepened up to 2,60 m, and the deepened dwelling discovered on this occasion was excavated up to 3,80 m depth.¹²

In the C Excavation the painted pottery goes down up to 1,40 m, the Turdaş pottery being found again there, at each level.¹³

In the E surface, at 3,20 m depth, inhabited ground was reached.¹⁴

After all these excavations, K. Horedt names the discovered levels (Tărtăria I – with mud-huts; Tărtăria II a, b and c – with surface dwellings).¹⁵ It is also very important the parallel between Tărtăria II b and Boian A levels on the account of a pottery importation.¹⁶

As I was saying before, N. Vlassa's excavations were only meant to check the already known Stratigraphy. I made use of N. Vlassa's conclusions in a quite recent publication, in order to parallel the Stratigraphy of Tărtăria-Gura Luncii with that of Turdaş-Luncă.¹⁷

Stratum no 1 from Tărtăria is generally analogous to Stratum no 1 from Turdaş-Luncă.¹⁸ The Stratum is thin and interrupted, here and there, in both sites, and the dwellings are mainly mud-huts containing very much material.¹⁹

Concerning the cultural classification of the first level of Tărtăria, it was meanwhile demonstrated that the classical Tisa I culture is contemporary to the

⁷ Horedt 1949.

⁸ *Ibidem.*, fig. 1, 4-8.

⁹ Vlassa 1976, fig. 1-3.

¹⁰ *Ibidem.*, fig. 1.

¹¹ *Ibidem.*, p. 49.

¹² *Ibidem.*, p. 50.

¹³ *Ibidem.*, p. 51-52.

¹⁴ *Ibidem.*, p. 53.

¹⁵ *Ibidem.*, p. 53-54.

¹⁶ *Ibidem.* Precucuteni I or II (?).

¹⁷ Luca 2001b, p. 147-151.

¹⁸ *Ibidem.*, p. 147.

¹⁹ Vlassa 1976, p. 29.

Vinča C culture. This brings under a question mark the very Early classification established for the Stratum I from Tărtăria. According to the author's opinion, there are also Starčevo-Criș materials. In fact, remains of this culture, pointed out by the presence of hashed chaff used as a cleanser, paralleled with Vinča A. The first level from Tărtăria was parallel with Vinča B₁ because of the Tisa I materials present there. Meanwhile it has been demonstrated that the latter genetic element, the Tisa I, is later discovered and parallel to Vinča B₂ (the Early Tisa I phase) and Vinča C₁ (the classical Tisa I phase).²⁰

According to our observations, regarding the Turdaș stations that have been investigated during the last 10 years, the presence of chaff as a cleanser is loose but consistent. This is because of the late development of the Early phase of Vinča culture and of the perpetuation of the Ancient paste making technologies, as we have recently noticed on many occasions.

Gh. Lazarovici, the one who knows best the realities of the earlier phase of Vinča culture in Romania, claimed in 1979 that: “*At Tărtăria, besides statues were not found any definite Vinča elements. But their structures, motifs and forms, the discoveries from level no. I date later (s.n.) than those from Balta Sărată I, Trnovačka, Banija, Aradac, cultural research stations belonging to the Vinča A/B₁.*”²¹ The same author went on saying that: *In Transylvania... most of the elements considered to be Tisa, belong at present to the Szakálhát culture, to the Bucovăț cultural group or to the Turdaș culture which developed independently of the Vinča culture.*²²

All these observations lead to a later classification of the Stratum, probably in a period contemporary with level no I from Turdaș-Luncă, in this way being attributed to the earlier phase, or slightly before it, of the Turdaș culture.

Analysing the state of earlier Vinča sites from Transylvania (Vinča A₁₋₃ and B₁)²³ it comes out that it is possible for these Archaeological materials to be dated later, as a consequence of a division process that had happened on this historical area of Romania. Because of the mentioned phenomena and also because of the contacts with the Vinča mother-areas broken for about 200 years, the Late Neolithic in Transylvania has Ancient features on which overlaps a kind of painted pottery whose origins are in the NW and W areas of Romania.²⁴

Stratum no 2 from Tărtăria, named by N. Vlăsa also of “Turdaș-Petrești phase”, has exclusively surface dwellings²⁵, unlike the Settlements from Turdaș-Luncă (the lower level II consisting of mud-huts, only the Upper level II consisting

²⁰ Drașovean 1996, p. 87-89.

²¹ Lazarovici 1979, p. 123.

²² *Ibidem.*, p. 159.

²³ Luca-Ciugudean-Roman-Dragotă 2000; 2000a; Luca 2001b, p. 97-124.

²⁴ Luca-Ilieș-Bulzan 2000; Luca 2001b, p. 124-139; 2001; 2001a.

²⁵ Vlăsa 1976, p. 30.

of surface dwellings) and Orăștie-Dealul Pemilor, point X₂²⁶. Here the “classical” Turdaș levels have a moment “of coming” (with deepened dwellings). The subsequent level is a “sedentary level” (with surface dwellings).

This observation suggests at least two ideas, different in their purpose, concerning the Stratigraphy of those two sections:

1 the presence of those two Ancient levels of mud-huts at Turdaș-Luncă, may represent two different moments of arrival and – implicitly – a possible *hiatus* between them. This observation pleads for the antiquity of the former mud-huts of the both site, but not earlier than Vinča B.

2) That at Tărtăria, the Stratum no 1 is bound through the same relation (coming – staying) as in the level II (or intermediary) at Turdaș-Luncă and Orăștie-Dealul Pemilor, point X₂ (earlier phase – late phase) and this makes it Vinča B₂.

These observations, as well as the one according to which the level II from Tărtăria is 1 m depth²⁷, may suggest the idea that there can be found the best Stratigraphy for the Turdaș culture of this area.

Stratum no 3 from Tărtăria is named by N. Vlassa also “*Petrești-Turdaș*”.²⁸ One may Notice again the resemblance between the Stratigraphy of Turdaș-Luncă and that of Tărtăria (level III of the former station belongs to the Petrești A-B culture – probably A –, while Stratum no 3 of Tărtăria generally belongs to this phase, too).

It must also be mentioned the observation according to which:... *at Tărtăria, one pure Petrești Stratum is missing, lacking any Turdaș elements, as it can be found in the Petrești Settlements which are dated later and are situated in places that outruns the maximum extension area of the Turdaș culture.* Moreover, I. Paul goes further in the investigation of the Petrești culture monography, claiming that: *the Turdaș-Petrești co-habit seems to have been for a longer period of time in this area. Here, too, it finally ends with the gradual spreading of the Petrești culture in the form of several extensive Settlements, densely inhabited and belonging to the Middle (A-B) phases, especially to the late (B) phase.*²⁹ It can be noticed that the matter concerning this co-inhabit is not at all cleared up, and that because of at least two reasons:

1. The secondary implication of Some Turdaș Archaeological elements in the Petrești Stratum as a result of the building of the Petrești Settlements and Archaeological complex.

2. The borrowing by the Petrești inhabitants of Some incised decorative motives, having their own evolution but still close to the basic model, in the Petrești culture.

Stratum no 4 from Tărtăria was named *Petrești-Coțofeni* by the same late researcher from Cluj. He thought that from a late phase of the Petrești culture and

²⁶ Luca 1997. The lower level consists of mud-huts and the Upper level consists of surface dwellings.

²⁷ Vlassa 1976, p. 29.

²⁸ Ibidem., p. 30.

²⁹ Paul 1992, p. 20.

undecorated by painting, it can go to the Coțofeni culture.³⁰ Certainly the chronological distance between the Petrești culture, phase B, and the Coțofeni culture is considerable according to our knowledge at present, and this makes this theory unreliable.

H. Dumitrescu notices that the inhabitants of the Coțofeni culture preferred, like the Neolithic Turdaș or Petrești communities³¹, the same kind of habitat – at least during the earlier phases. This observation is important for the definition of the specific economy at the end of the Eneolithic.³²

All these observations can be supplemented with those ones made in 1989, when the habitation levels that have been previously established, were confirmed.

□

All these ideas, have been reminded to the reader for a better cultural and chronological classification of, at least, several of the statues of the collection dealt with. We speak about the statues mentioned at Pl. I/3-4, 6; II/3-4, 6. According to their typological and stylistic features, these statues could be divided into, at least, two Groups, which would belong to two different chronological moments.

The former group includes the statues from Pl. I /3-4 and II/3-4. This series could also be divided into subgroups because of the statue from Pl. I / 3, on the one side, and of the statues from Pl. I/4; II/4 on the other side, and finally because of the altar from Pl. II/3.

These subgroups would also have chronological valences, the subgroup no 1 being the earlier, by the presence of the statue from Pl. I /3. On the account on Some similar statues, it was established the antiquity of the ritual complex discovered by N. Vlăsa at Tărtăria.³³ This one consists of 16 burned-clay statues, two Cycladic alabaster idols, a *Spondylus*-shell bracelet and three slates (little plates) with incised marks, none of these having been published before together with illustrations (the statues). Besides, there were also, the scattered bones of a human being about 35-40 years old, several of them burned and the others broken. N. Vlăsa thought of a possible form of ritual cannibalism.³⁴

Judging by the image of the anthropomorphic clay statues from the Vinča area, of the approached chronological moment, it comes out that the anthropomorphic ones from Gornea³⁵, Balta Sărată³⁶ or Liubcova³⁷ could be the typological model for those of the Tărtăria group. But none of the approached statues are so structurally compressed as the Transylvanian deposit. In my opinion, the Archaeological context discovered by N. Vlăsa is truly ritual and has nothing to do with the

³⁰ Vlăsa 1976, p. 30.

³¹ Lazarovici-Dumitrescu 1985-1986, p. 8.

³² Ciugudean 2000.

³³ Vlăsa 1976, p. 31, 34, fig. 6; p. 125.

³⁴ *Ibidem.*, p. 31.

³⁵ Bălănescu 1979; Lazarovici 1977.

³⁶ Bălănescu 1982; Lazarovici 1975.

³⁷ Luca 1990; 1998; level V-III.

Stratigraphy that has so far been known for this site, especially with Stratum no 1. The holy statues were buried in, having no relation with the habitation strata from Tărtăria. It rather belongs to an earlier phase, chronologically classified in a previous stage. The people that buried the statues were either passing by, or they were doing an initiation or devotion ritual. Its signification is still unknown to us, the sacred place having been inhabited only after the signification of the devotion ritual had been forgotten, or even the Neolithic population changed something in its specific manner of relating to the divine. This modification appeared together with the Turdaş culture as it is nowadays called.

Each time this complex of worship was investigated, it was very difficult that it should also chronologically suit (adapt) to the Stratigraphy in this case, as the typology of the statues urged their classification into an earlier phase, and the pottery allowed this only in a compulsory way.³⁸

We think that our previous explanation is the solution to our problem regarding the chronological classification of the ritual complex from Tărtăria, but also regarding Some Ancient levels that have an already well-known Stratigraphy in Transylvania. The conservatism of the earlier Vinča – communities mentioned above – can be noticed in the perpetuation of some archaic Vinča features, in the Turdaş pottery and especially in the statues found in these stations. The Turdaş culture, at a chronological Vinča B or C phase, still observed the common laws that had already been imposed by the Vinča inhabitants during the A phase of their culture, while they had for a long time failed to observe them in their native places. How else could it be explained the fact that the mask of the Transylvanian statues is triangular – or slightly pentagonal –, plainly rendered throughout the Late Neolithic, like in the Turdaş culture. This is characteristic only to the earlier phases of the Vinča culture in Yugoslavia and in the Southern area of Banat?³⁹ How could we explain the fact that all the Vinča and Turdaş statues in Transylvania have the eyes incised, according to the plainest Vinča pattern, but considerably complicated during the late phases of the culture in the mother-areas?⁴⁰ In order to give extra information, I can only refer to the recent discoveries at Romos⁴¹ and Turdaş-Lunca⁴², and also bearing in mind the previous discoveries at Turdaş⁴³ and those at Tărtăria, dealt with by N. Vlassa.

It is also symbolic the fact that the mask of *The Statue from Liubcova* is triangular and not pentagonal as required by the chronological and cultural phase to which the statue is attributed.⁴⁴ It is also eloquent the case of the tell type settlement, from Chioşoda Veche where the statues, which followed an Ancient

³⁸ Miložčić 1965; Makkay 1990.

³⁹ Type a and b from Tasić 1973, p. 23, sl. II.

⁴⁰ *Ibidem.*, sl. I – type a.

⁴¹ Luca 1995-1996, T. III.

⁴² Luca 1997a; 2001b, p. 81, 88-91, fig. 6; 7/7.

⁴³ Roska 1928; 1941; 1942.

⁴⁴ Luca-Dragomir 1987; 1989; Luca 1989(1990); 1991.

pattern, with triangular mask, are found in the same mud-huts together with those having pentagonal mask.⁴⁵ It comes out that the typology of the mask form does not always submit to the common laws, which have so far been established as basic rules, not even in the Vinča culture.

The latter group includes the statues from Pl.I/6 and II/6. The manner in which the face of the statue from Pl. I/6 is schematically created is almost similar to that characteristic for the cultures in the South of the Carpathyans⁴⁶, even if the procedure still has certain local Influences.

Regarding the statue from Pl.II/6, we are certainly dealing with a statue that has its origins in the Eneolithic Petrești levels in this site. The bust has analogies in the Vinča culture⁴⁷, being possible for this statue to be related to those presented on a throne, in the Tisa I culture, too.⁴⁸

Both types prove the spreading westwards and southwards of the Eneolithic Transylvanian World, and the cultural and trade connections of the epoch – why not?

These statues may come from a level, in which there is a synthesis between the Turdaș elements, those of Lumea Nouă and the Petrești culture.

α

The station from Alba Iulia-*Lumea Nouă* has been known since 1942, when, after the construction of Some buildings of public utility, it was discovered a compact Stratum of burn traces and ceramics fragments. It was during the same year that the first scientific determinations, historical and Archaeological, concerning the site, were done. The proper researches took place in 1944, 1945 and 1947.⁴⁹ Further systematic excavations regarding this site were done in 1961.⁵⁰

II. The description of the Neolithic and Eneolithic statues from Alba Iulia-*Lumea Nouă* (Gheorghe Alungulesei's collection).

8. Fragment of statue (Pl.I/1; Photo 3/1-2) representing only the head. The mask on the face is pentagonal, bent. The eyes are rendered by short and oblique incisions as related to the position of the nose. This one is represented in a realistic manner, linked to the eyebrows and has a single nostril rendered by a round impression. The top of the head is blunted and cross-vertically perforated, here and there.

The statue is brick-coloured, sandy, smooth and with very good burning. It may belong to the earlier level from Lumea Nouă, more specific to the Vinča or Turdaș culture.

9. Fragment of statue (Pl.I/2; Photo 2/1-2) representing the body. The statue is modelled according to the requirements of the realistic manner popular in Neolithic

⁴⁵ Radu 1979, p. 67, pl. I-III.

⁴⁶ Dumitrescu 1974, fig. 243, 251/1, 259- 261.

⁴⁷ Tasić 1973, T. XLVII/179; LIII; LXI; LXVIII.

⁴⁸ Korek 1987, p. 53-57, fig. 14-16; Raczky 1987, fig. 32-35, 37; Hegediüs-Makkay 1987, fig. 7-10; X X X 1987, copertă; Gumelnița culture: Dumitrescu 1974, fig. 256-258.

⁴⁹ Berciu-Berciu 1949, p. 1-2.

⁵⁰ Berciu 1968, p. 54-55.

and Eneolithic. The pedestal of the bust represents the legs. On its base there are two short, parallel and overlapped incisions. In its lower part the pedestal has a round cell. The breasts, which demonstrate the female sex of the representation – as well as the buttocks, firmly rendered – are modelled in a realistic manner, even the nipples being present. On the back of the statue one can see many incisions. From the buttocks two incisions go up towards the shoulders forming a triangle with its point headed downwards, and filled with a complicated series of short incisions. The arms of this representation are wide open.

This fragment of statue suggests that sometimes the incisions made on the Neolithic and Eneolithic statues may represent not only garments but also designs.

The statue is brick-coloured, sandy, half-fine and with very good burning. It may be attributed to the earlier levels of the site from Lumea Nouă, more specific to the Vinča and Turdaş culture.

10. Fragment of statue (Pl.I/5; Photo 4/1) representing the head and a part of the body.

This statue represents one of the most realistically modelled from Lumea Nouă. The mask covering its face is triangular. The features of the face are more realistically rendered, similar to a portrait. The top of the statue is blunted and cross-vertically perforated, here and there. Moreover, on its extreme-lateral sides there are two perforated “tabs”. The statue has also the right breast blunted, as well as the right shoulder, on which one can Notice several creases, and, by us, represent the manner of rendering the clothes for the Upper part of the body.

The statue is brick-coloured, cleansed with sand and chaff, very weak burning, rather backed.

This representation may belong to the level named as the settlement from where the group of statues comes.

11. Fragment of statue (Pl.II/1; Photo 1/4) representing a part from a torso.

What remained of the statue has sexual female features, namely the breasts which are rendered by two pointed nipples and the buttocks prominently modelled. The buttocks of this representation are separated by a deep incision. On its back one can see the extremity of an oblique incision (could it be part of the incisions representing the hair?).

The statue is black, half-fine, sandy, very good burning.

Judging by its structure and its basic features, the statue may be attributed to the levels of the Lumea Nouă culture, or probably of the Turdaş culture.

12. Fragment of statue (Pl. II/2; Photo 2/3) representing part of a torso from the neck down up to the first quarter of the thighs.

The statue is decorated with incisions. On the chest there is an incised triangle with its point headed downwards. Inside it, there are incisions parallel to one of the sides of the triangle. The back of the statue is decorated with three angular parallel incisions, which from the buttocks go up point headed. From the shoulders other angular incisions go down conversely arranged. These incisions may stand for a garment (probably a shirt). Something new is the fact that there is a modelled swelling on the lower part of the torso and there are no buttocks rendered. These

details classify a male statue, one of the few examples of this kind throughout the Neolithic and Eneolithic.

The arms are lateral facing and perforated.

The statue is black, half-fine, cleansed with sand, good burning.

This representation may be considered to belong to the Lumea Nouă culture or probably to the Turdaş culture.

13. Fragment of statue (protoma?) (Pl. II/5; Photo 2/4).

Its adjustment to a pot led to the very schematic representation of its essential features. The look rendered by the incised eyes is orientated upwards, its nose is long and the nostrils are in fact two round impressions. The incisions on the chest and on the back of the protoma suggest its “wrapping” like that of a mummy.

The representation is brick-coloured, half-fine, sandy, very good burning.

According to its structure and its main features the statue may come from the Lumea Nouă strata or, probably from those of the Turdaş culture.

□

The Stratigraphy of the prehistoric settlement from Alba Iulia-*Lumea Nouă* has already been dealt with in two articles.⁵¹ According to the former paper, the settlement has a Stratigraphy whose depth varies from 0,70 to 2 m. This Stratum is divided into three sub-levels more on the account of the typology of the pottery than on the difference in colours, in structure or architectural of the discovered levels.⁵² We keep in mind that the painted D₁ species, belonging to the Lumea Nouă culture, *is found also in the lower levels of the Turdaş culture, while the D₂ species – belonging to the Petreşti culture – is found, mainly, in the Middle and Upper levels.*⁵³

These observations are complemented with those of the I. Berciu's article, which for a long time have been ignored. On this occasion we find out more complex and correct information, about the Stratigraphy of the site.⁵⁴

Level no I (earlier), belongs to the Turdaş culture, with sporadic Starčevo-Criş ceramics fragments. This level has two different spheres. The former consists of mud-huts and the latter of surface dwellings. The mud-huts may be 1,50 m depth.

Level no. II is separated from level no. I by a clay floor. Just like the next level, this one, too, belongs to the Lumea Nouă culture and has deepened dwellings and mud-huts. The surface dwellings have not been discovered yet.

Level no III consists of Archaeological materials transitional towards the Petreşti culture. In what its architecture is concerned, the habitation of this level consists of surface dwellings. The pottery consists of linear imports as well as of the best Vinča-Turdaş structure (the Turdaş culture, in our opinion).

⁵¹ Berciu-Berciu 1949, p. 1-18; Berciu 1968, p. 53-60.

⁵² Berciu-Berciu 1949, p. 4.

⁵³ *Ibidem.*, p. 9.

⁵⁴ Berciu 1968, p. 55-56.

Level no IV belongs to the Petrești culture. According to the author's opinion this level ends the evolution of the Lumea Nouă culture. On this settlement it has been discovered a vessel deposit belonging to the Basarabi culture.

In the arable soil, too, have been discovered pottery fragments belonging to the Coțofeni culture, as well as traces of Roman habitation. Sometimes, these traces made up an independent level.

These observations of vertical Stratigraphy, and complemented with the ones obtained from the Comparison of the different areas where excavations had been done at Lumea Nouă, determined the author of this work to draw conclusions valid at present, too.⁵⁵

The first observation points⁵⁶ out the participation of the Tisa culture to the genesis of the Petrești culture, even if the author claims that this influence is not necessary fundamental.

The second observation⁵⁷ refers to the birth of the Vinča-Turdaș culture (read about the earlier A and B phases of the Vinča culture, and about the Turdaș culture formed on Vinča elements during the late Vinča B₂ phase). *We do not talk about the old Vinča-Turdaș culture – earlier Vinča in our places – that is A and B phases – and as it has also been said in Some articles and books recently published, I totally agree with observation⁵⁸ – concerning the relative dating of this civilisation. But it is about another phase of the ex Vinča-Turdaș background – Early Vinča – which developed under new circumstances, created by the Middle Neolithic of the central Transylvania.* This couldn't be more valid, as it also can be noticed – certainly, on a different scale and with other arguments – throughout my latest works.⁵⁹

Further on, I. Berciu whom we have mentioned so many times, makes observations about the way in which the earlier Vinča culture evolved in Transylvania, claiming that: *The earlier Vinča background continued its existence in central Transylvania unlike in its other areas of development. And went on evolving and assimilating Some Starčevo-Criș elements. The painted pottery before burning was an essential one. This phenomenon stands for the originality of the Middle Neolithic – the Late Neolithic, in our opinion – in the central Transylvania, this way leading to the lasting of the Vinča–Turdaș and Starčevo-Criș background and creating the base for the development of the painted pottery Petrești culture.*⁶⁰ Certainly, the birth of the Petrești culture was influenced by the evolution of the Turdaș culture, previous to the Petrești and subsequent to the earlier phases of the Vinča culture. It is still an enigma the role of the Lumea Nouă culture, whose painted materials are rather a painted species of another culture – the Turdaș

⁵⁵ *Ibidem.*, p. 56-58.

⁵⁶ *Ibidem.*, p. 56.

⁵⁷ *Ibidem.*, p. 56-57.

⁵⁸ Luca 1995-1996; 1997, p. 71-76; 1999, p. 7-14; 2000, p. 96-104; 2001b, p. 95-143, 147-152; Luca-Pinter 2001, p. 34-40, 81-90.

⁵⁹ Luca-Ciugudean-Roman-Dragotă 2000; 2000a.

⁶⁰ Berciu 1968, p. 57.

culture, in our case? Similar to the case of the new discoveries in the SW-of Transylvania, “the Tăualaş facies” it is certain to be painted type of the Turdaş culture. If it would have been the same case with “the Lumea Nouă cultural complex” or with “the Lumea Nouă culture”, the understanding of the historical realities of that moment would be easy. All the other observations that are to come in this article concern the legs of the pots, the Decorations of incised points, the technique of vessel making, of painting, of folds and stone tools making. These are very precise and accurate for a better understanding of the Transylvanian Neolithic and Eneolithic of that moment, but they have not been used properly by the subsequent historiography.⁶¹

The statues dealt with in this article entirely represent moments of the late Chronology of the Middle Eneolithic probably of the Lower Eneolithic of the site Alba Iulia-*Lumea Nouă*.

□

This article also allows us to express Some opinions, which do not even need justification – in my opinion – by bibliographical references as they belong to those who know the features of the Neolithic and Eneolithic in Banat, Crişana and Transylvania, and also to all the cultures of the period.

The basic theory is that, entire statues appear very seldom in the Ancient periods. In our opinion, obviously this observation may change into an axiom, into a strict rule for the Neolithic and Eneolithic communities. If the entire statues are more frequent during the Early Neolithic (especially those of the “Venus” type, but keep in mind that these have obvious Fallus type features, too), in the Late Neolithic and Eneolithic these are more sporadic. The few entire statues discovered after the Early Neolithic, are certainly found in this state because of Some private magic-religious practices.

Why most of the clay statues broke?

There are many ways of separating the head from the body and also of braking up the body after the head had been removed. Let us see the alternatives of this ritual.

The head may be removed from the body in many ways:

- By holding the head in one hand and the body in the other and then twisting or pulling out the head; if the head was modelled separately and linked to the body by using the Techniques close at hand in the epoch, it remained unbroken.
- By striking the head against a hard object, in this case the head separated from the body in the same way mentioned before, but parts of the head (the nape, the top, parts of the mask) are separately broken.
- By striking the head against an elastic prop (the floor, the ground etc), a case in which the head is separated together with

⁶¹ *Ibidem.*, 57-58.

parts of the shoulders, the separation not being very clear and well delimited as related to the body.

- By throwing the statue with force and at a considerable distance, in this case the separation of the head comes as a result of an incidental blow, without a precise direction, so, the separation of the anatomical parts of the body, does not observe the possible rules already mentioned.

- Finally, breaking-up the statue may undergo Some subsequent interventions; e.g. the discovery of Some “pagan idols” or of the statues representing children and their destruction by playing with them.

The body, once it had been parted, it may be broken-up once again:

- The legs are usual separated from the body by one of the rules mentioned before. This means breaking the legs/the pedestal from under the buttocks and what remains relatively unbroken is just the torso.

The arms, as part of the torso, are usually broken in several ways:

- If they are oriented towards lateral and schematically rendered, the arms will be broken where they are perforated, or where they are linked to the body.
- If they are not modelled in a realistic manner, they will be broken in such a way that the arms and the forearms are destroyed
- The ways of breaking the arms follow the model of separating/breaking the head.

Obviously, Some of the statues, will be broken – or lose part of their body – incidentally, throughout billions of years there being cases when the statues were destroyed.

But mostly, this separating and breaking process is done on purpose and develops rationally. This process implies rational gestures, difficult to understand now. We can relate these attitudes to the practice of some rituals implying the worshipping of some deities / gods and especially the piercing and burning of some parts of the statue, the removal or deterioration of the eyes or of other anatomical parts.

For the former case, we could approach an old idea of ours, according to which in the people’s dwellings in the Neolithic and Eneolithic, as well as at other recent civilisations, there were discovered “boxes with magic objects”. These may represent phases of the existence of the same deity or deities with similar powers, and together they contributed substantially to the material and spiritual prosperity of the family they belonged to.

In the latter case, we are dealing with the “unwritten culture” which is difficult to make out in any period or epoch. The gestures and the rituals are wrapped in a mysterious veil. Their rhythm is thrilling but difficult to feel by a person not very

well informed. Its purpose is related to the transcendental. Only gifted people are able to understand the magic ritual, people who had also been “chosen” by someone above. Hence, the statues can be made especially to represent “somebody”, and then broken on purpose, by gestures and procedures that are meant to hurt the person for whom the magic is done.

The statues can be stung, pierced, broken by twisting them, according to the rules mentioned above. This may explain the fact that the proportionality of the human body is obsessively rendered by the Neolithic and Eneolithic “artists”.

All these observations reveal a World as complicated – and simple in the same time – as our contemporary Society is its “folklore” manifestations. People would be, and still are self-conscious in front of the irrational that surrounds them, sometimes too close.

That is why the interpretation of these gestures and processes who are located somewhere on the edge of the rational or probably in its plenitude, is difficult to describe scientifically for the people now-days or for those of the prehistoric epoch.

Translated by Diana TATU

CATALOGUL PLANȘELOR

Pl. I. Tărtăria-*Gura Luncii* și Alba Iulia-*Lumea Nouă*. Plastică eneolitică din colecția Gheorghe Alungulesei.

1. Alba Iulia-*Lumea Nouă*. Fragment de statueta. Cap. Cărmizie, nisipoasă, fină, cu arderea foarte bună.
2. Alba Iulia-*Lumea Nouă*. Fragment de statueta. Corp. Cărmizie, nisipoasă, semifină, cu arderea bună.
3. Tărtăria-*Gura Luncii*. Fragment de statueta. Cap și pornirea corpului. Brună, nisipoasă, grosieră, cu arderea bună.
4. Tărtăria-*Gura Luncii*. Fragment de statueta. Cap. Cărmizie, nisipoasă, cu arderea slabă, coaptă.
5. Alba Iulia-*Lumea Nouă*. Fragment de statueta. Cap și o parte din corp. Brun-cenușie, degresată cu nisip și pleavă, cu arderea slabă, coaptă.
6. Tărtăria-*Gura Luncii*. Cap de statueta. Brună cu flecuri de ardere, degresată cu nisip și pleavă, cu arderea foarte bună, lustruită și slipuită.

Pl. II. Tărtăria-*Gura Luncii* și Alba Iulia-*Lumea Nouă*. Plastică eneolitică din colecția Gheorghe Alungulesei.

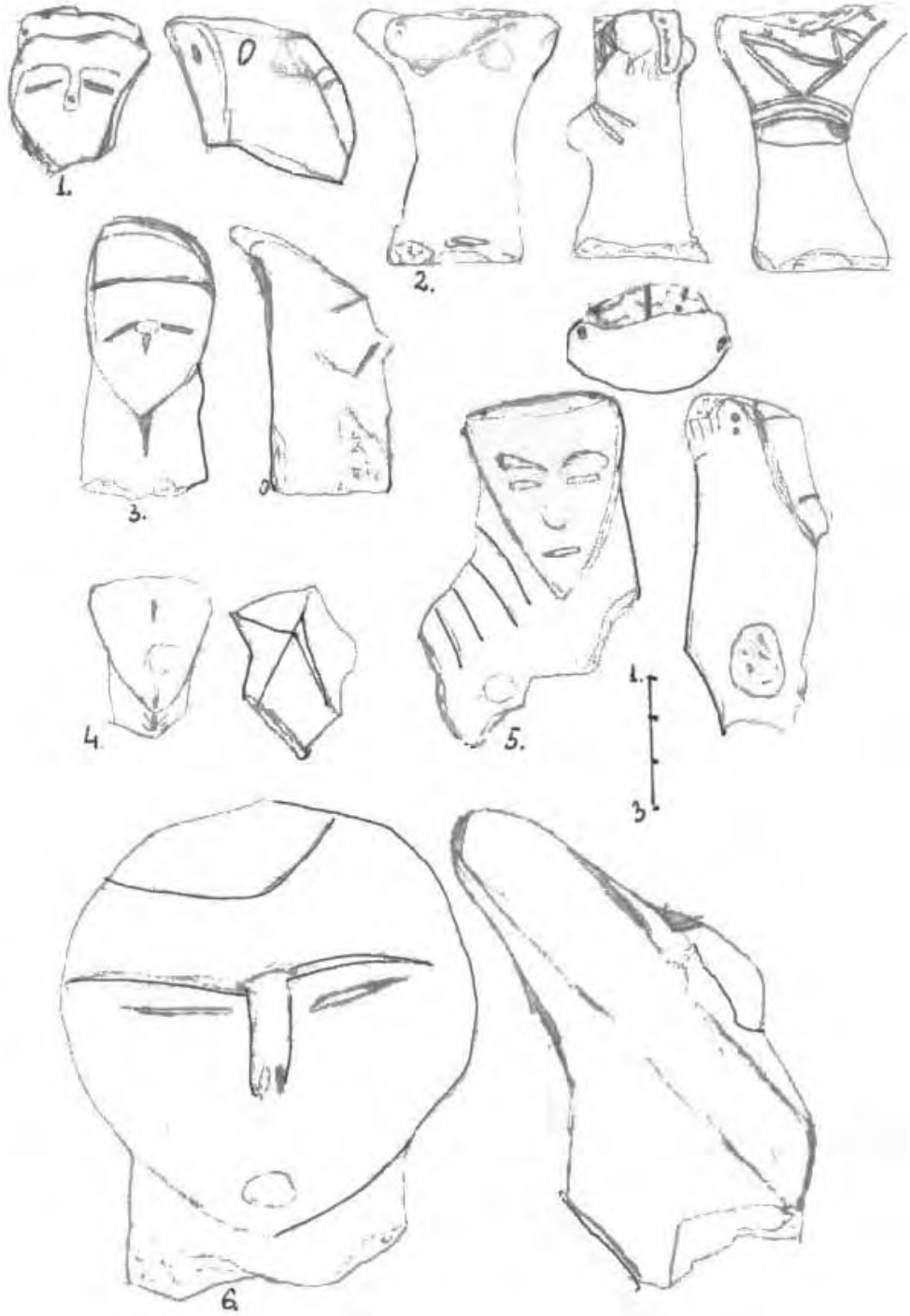
1. Alba Iulia-*Lumea Nouă*. Fragment de statueta. Parte din trunchi. Neagră, semifină, nisipoasă, cu arderea bună.
2. Alba Iulia-*Lumea Nouă*. Fragment de statueta. Parte din trunchi. Neagră, semifină, nisipoasă, mică, cu arderea bună.
3. Tărtăria-*Gura Luncii*. Fragment de altăraș. Cărmiziu (interiorul vasului negru), semifin, nisipos, spatulat, cu arderea bună (secundară).
4. Tărtăria-*Gura Luncii*. Fragment de statueta. Cap. Gălbuie, fină, nisipoasă, slipuită, cu arderea foarte bună.
5. Alba Iulia-*Lumea Nouă*. Fragment de statueta (protomă ?). Cărmizie, semifină, nisipoasă, cu arderea foarte bună.
6. Tărtăria-*Gura Luncii*. Fragment de statueta. Maronie, slip cenușiu, cu arderea foarte bună (miezul piesei este negru).

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

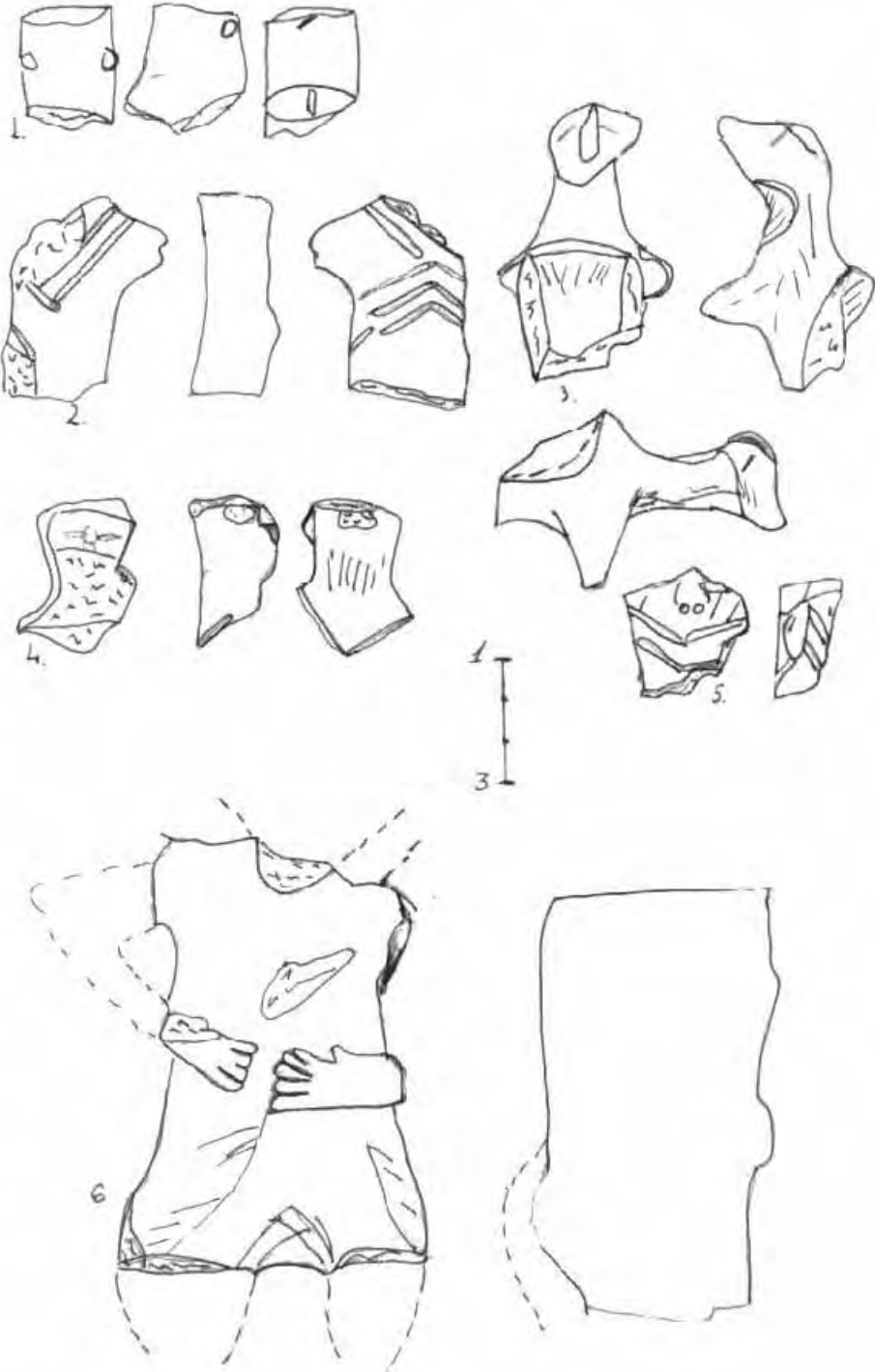
Literatură

- Bălănescu 1979 – Bălănescu D., – *StComCar* 1, 1979, 33-41, 9 planșe.
 Bălănescu 1982 – *StComCar* 4, 1982, 113-120.
 Berciu 1968 – Berciu I., – *Apvlvm* 7, 1968, 1, 53-60.
 Berciu-Berciu 1949 – Berciu D., Berciu I., – *Apvlvm* 3, 1949, 1-43.
 Ciugudean 2000 – Ciugudean H., Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coțofeni. – In: *BHAB* 26 (Timișoara 2000).
 Drașovean 1996 – Drașovean Fl., Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat. – In: *BHAB* 1 (Timișoara 1996).
 Dumitrescu 1974 – Dumitrescu Vl., Arta preistorică în România (București 1974).
 Hegedüs-Makkay 1987 – Hegedüs K., Makkay J., Véstö–Mágor. – In: *LNTR*, 1987, 85-104.
 Horedt 1949 – Horedt K., – *Apvlvm* 3, 1949, 44-69.
 Korek 1987 – Korek J., Szegvár–Tüzköves. – In: *LNTR*, 1987, 47-60.
 Lazarovici 1970 – Lazarovici Gh., – *ActaMN* 7, 1970, 473-488.
 Lazarovici 1975 – *ActaMN* 12, 1975, 13-34.
 Lazarovici 1977 – Gornea–Preistorie. – In: *CB* 5 (Reșița 1977).
 Lazarovici 1979 – Neoliticul Banatului. – In: *BMN* 4 (Cluj Napoca 1979).
 Lazarovici–Dumitrescu 1985-1986 – Lazarovici Gh., Dumitrescu H., – *ActaMN* 22-23, 1985-1986, 3-40.
 Luca 1989(1990) – Luca S. A., – *Apvlvm* 26, 1989/1990, 49-54.
 Luca 1990 – *Banatica* 10, 1990, 6-44.
 Luca 1991 – In: *BAI* 4, 1991, 266-271.
 Luca 1995-1996 – *Sargetia* 26, 1995-1996, 1, 45-62.
 Luca 1997 – Așezări neolitice pe valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X₂). – In: *BMA* 4 (Alba Iulia 1997).
 Luca 1997a – *Apvlvm* 34, 1997, 37-42.
 Luca 1998 – Liubcova-Ornița. Monografie arheologică (Târgoviște 1998).
 Luca 1999 – *Apvlvm* 36, 1999, 5-33.
 Luca 2000 – *SAA* 7, 2000, 90-120.
 Luca 2001 – *Apvlvm* 38, 2001, 1, 27-54.
 Luca 2001a – Festschrift für Gheorghe Lazarovici. – In: *BHAB* 30, 123-191 (Timișoara (2001)).
 Luca 2001b – Așezări neolitice pe valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992-1995. București, – In: *BMA* 17 (Alba Iulia 2001).

- Luca-Ciugudean-Roman-Dragotă 2000 – Luca S. A., Ciugudean H., Roman C., Dragotă A., – *Apvlm* 36, 2000, 1, 1-50.
Luca-Ciugudean-Roman-Dragotă 2000a – *Angvstia* 5, 2000, 37-72.
Luca-Dragomir 1987 – Luca S. A., Dragomir I., *Banatica* 9, 1987, 31-42.
Luca-Dragomir 1989 – *DaciaNS* 33, 1989, 229-234.
Luca-Ilieș-Bulzan 2000 – Luca S. A., Ilieș C., Bulzan S., – *StUnivBBT* 45, 2000, 1, 109-163.
Luca-Pinter 2001 – Luca S. A., Pinter Z. K., Der Böhmerberg bei Broos / Orăștie. Eine archäologische monographie. – In: *BMA* 16 (Sibiu 2001).
Makkay 1990 – Makkay J., A tartariai leletek (Budapest 1990).
Milojčić 1965 – Milojčić Vl., – *Germania* 43, 1965, 261-273.
Paul 1992 – Paul I., Cultura Petrești (București 1992).
Raczky 1987 – Raczky P., – In: *LNTR*, 1987, 61-84.
Radu 1979 – Radu O., – *Tibiscus* 5, 1979, 67-76.
Roska 1928 – Roska M., – *PMJH* 3-4, 1928, 3-27.
Roska 1941 – Die Sammlung Zsófia von Torma (Cluj 1941).
Roska 1942 – Érdély régészeti repertoriumá (Cluj 1942).
Tasić 1973 – Tasić N., Neolitska Plastika (Belgrad 1973).
Vlassa 1962 – Vlassa N., – *StUnivBB* 1962, 2, 23-30.
Vlassa 1963 – *DaciaNS* 7, 1963, 485-494.
Vlassa 1976 – Neolithic Transilvaniei. – In: *BMN* 3 (Cluj Napoca 1976).
X X X 1987 – The Late Neolithic of the Tisza Region (Budapest – Szolnok 1987).

Pl. 1. Plastică din așezările de la Lumea Nouă și Tărtăria.

Pl. 2. Plastică din așezările de la Lumea Nouă și Tărtăria.

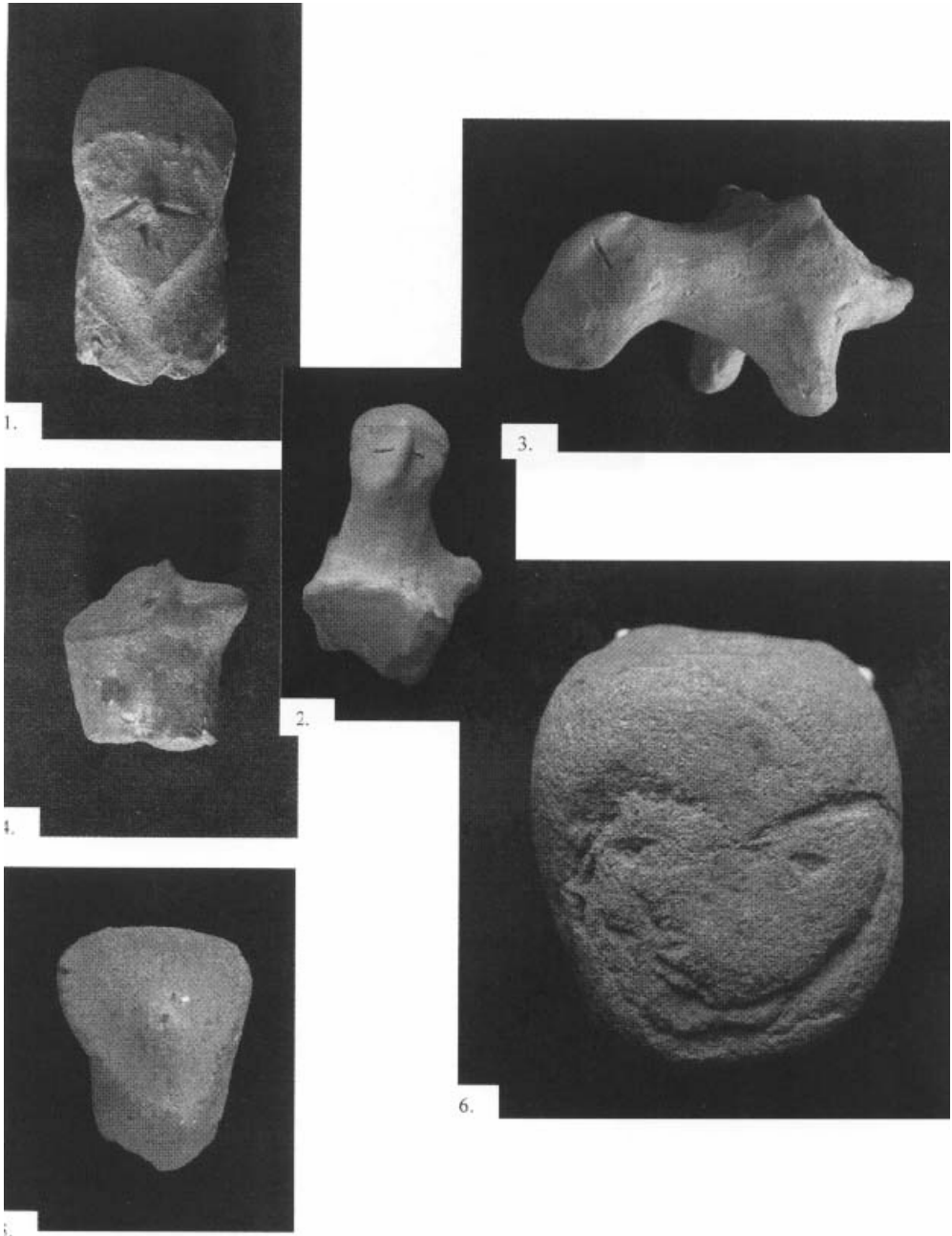

Foto 1. Plastică descoperită la Tărtăria și Lumea Nouă.

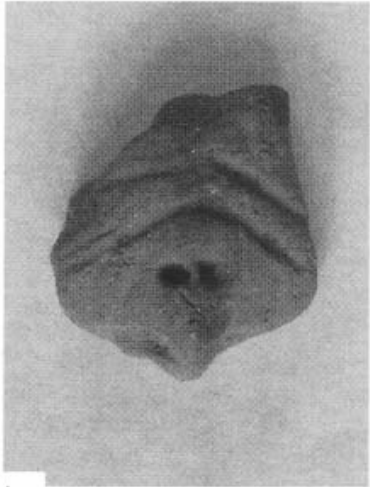
1.

2.

3.

4.

Foto 2. Plastică descoperită la Tărtăria și Lumea Nouă.

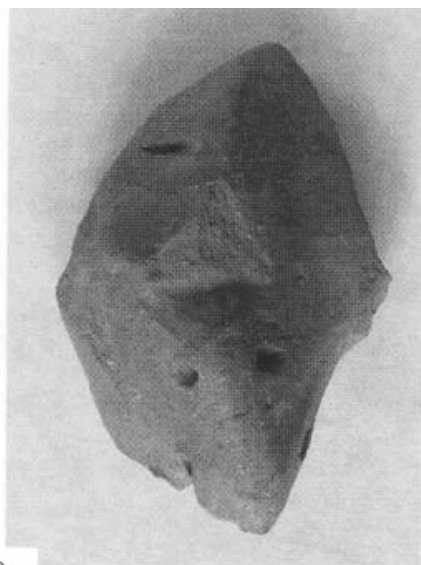

Foto 3. Plastică de la Tărtăria și Lumea Nouă.

1.

2.

3.

4.

Foto 4. Plastică de la Tărtăria și Lumea Nouă.

TELL-URILE EPOCII BRONZULUI ÎN BAZINUL CARPATIC. PROBLEME DE TERMINOLOGIE¹

Profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani

Florin GOGÂLTAN

ZUSAMMENFASUNG

Die deutsche Fassung erscheint demnächst in A. Rustoiu, A. Ursuțiu (Hrsg.), Cluj-Napoca, 2002.

Abordând problematica „tell“-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic, prima dificultate cu care m-am confruntat a fost legată de definirea obiectului de studiu. Ce este practic un tell? Există într-adevăr „tell“-uri în Bazinul Carpatic? Pot fi ele comparate cu exemplele „clasice“ din Orient? Care este cea mai potrivită definiție ce poate fi adoptată pentru aceste monumente?

Toate sunt întrebări la care voi încerca să răspund în paginile de față. Așa cum vom vedea, o asemenea discuție a fost ocolită sau, în cel mai fericit caz, superficial ori tangențial atinsă de către specialiștii din România. Pentru o mai bună înțelegere a fenomenului am considerat necesar a arunca o scurtă privire asupra tell-urilor Orientului Apropiat și a le compara cu cele din Bazinul Carpatic și mai apoi a vedea când și de ce a fost adoptat termenul de „tell“ pentru unele situri preistorice din sud-estul Europei. Voi încerca să prezint, cât mai detaliat posibil, cele mai autorizate opinii asupra caracteristicilor pe care trebuie să le îndeplinească un „tell“ și cum a fost acesta definit în Balcani și la nord de Dunăre. În final voi explica criteriile pe baza cărora am realizat catalogul siturilor din epoca bronzului ce prezintă o stratigrafie complexă, locuințe de suprafață construite din lemn și lut, fortificații, o riguroasă organizare internă, urme ale unei intense activități meșteșugărești etc., toate fiind expresia unei dinamice și prelungite locuiri a aceluiași areal de către o comunitate.

¹ Prezentul articol constituie o parte a cercetărilor mele ca bursier al fundației Alexander von Humboldt la Institutul de Arheologie Preistorică (Institut für Prähistorische Archäologie) din cadrul Freie Universität Berlin. Recunoștința mea se îndreaptă firesc către Fundația Alexander von Humboldt (Bonn/Bad Godesberg) și către profesorul Bernhard Hänsel. O deosebită plăcere îmi face să mulțumesc lui Tudor Soroceanu, Nikolaus Boroffka, Rodica Boroffka și Anca Popescu pentru observațiile făcute pe marginea manuscrisului și lui Nándor Kalicz, Emily Schalk, Reinhardt Jung, Bogdan Burtea, Stefan Schwenzer, Julia Wagner, Szilvia Guba pentru discuțiile fructuoase pe care le-am purtat.

Mounds of the Near East

Am folosit titlul cărții lui Seton Lloyd pentru acest capitol, deoarece în lucrarea savantului englez am găsit cea mai sugestivă prezentare a tell-urilor Orientului Apropiat: „the superimposed remains of human settlements, repeatedly destroyed and rebuilt over periods of time“². Doi factori au contribuit după opinia lui la crearea lor: „habits and traditions of inhabitants and form of building material“³.

Folosirea termenului de tell pentru Orient nu are aceeași valoare ca pentru sud-estul Europei. Cu un cuvânt local, „tell“ sau „tepe“, se definește ceva cotidian în peisajul înconjurător, ceva ce nu mai trebuie explicat. Încă de pe vremea vechiul Babilon „tillu“ era un toponim ce amintea despre existența resturilor unei așezări. De aceea, la începutul cercetărilor arheologice nimeni nu și-a pus, în literatura de specialitate, problema utilizării noțiunii de „tell“, atunci când se făceau referiri la movilele artificiale din Orient. Ele erau simple „collines“, „mounds“ ori „Hügel“.

Pentru discuția noastră este folositor a avea o imagine generală asupra momentului și modului în care arheologia Orientului Apropiat a influențat cercetarea arheologică europeană. Această influență se face simțită pentru prima dată în preajma primului război mondial, când termenul de „tell“ începe să fie folosit și în Balcani sau în sud-estul Europei Centrale.

Interesul arătat de către francezi pentru antichitățile Orientului coboară mult în veacul al XVIII-lea. Expediția lui Napoleon în Egipt și specialiștii care l-au însoțit, descifrarea în 1822 de către Champollion a pietrei de la Rosetta, sunt prime etape ale preocupărilor legate de istoria Orientului. Lumea savantă parisiiană de după mijlocul secolului al XIX-lea era atât de angajată în cunoașterea acestui trecut, încât în deceniul al optulea în *Grand Dictionnaire Universel* (Larousse du XIX-ème siècle) descoperirile de la Tell-el-Kadi, Tell Haum, ca grup de ruine, fascinau imaginația romanticilor târzii ai vremii⁴. Sinteza în trei volume a preistoriei Orientului, concepută de către Jaques de Morgan este atât rezultatul cercetărilor efectuate de către acesta în Caucaz (1886-1888) sau Persia (1889-1891)⁵, cât și a efortului unei generații de entuziaști preocupați de investigarea acelor „collines“ pe care localnicii le numeau „Tépès“ sau „Tell-uri“⁶ (fig. 1/1-2). Cât de departe s-a ajuns în preajma celui de-al doilea război mondial cu cunoașterea istoriei vechiului Orient, stă mărturie lucrarea lui C.F.A. Schaeffer privind stratigrafia comparată și cronologia Asiei Occidentale⁷ (fig. 3/2). Celor 10 ani de săpături la Ras Shamra (Ugarit) sau Tell-el-Arab (1929-1939) li se adaugă, așa cum vom vedea în continuare, efortul depus de către reprezentanții școlii germane sau anglo-americeane.

² Lloyd 1963, p. 10.

³ Lloyd 1963, p. 13.

⁴ P. Larousse, *Grand Dictionnaire Universel*, 14, Paris, f.a., p. 1563.

⁵ Morgan 1925-1927.

⁶ Istoricul cercetărilor la Morgan 1925, p. XXI sqq. Vezi și Barrois 1939.

⁷ Schaeffer 1948.

Referitor la școala germană nu putem să nu începem prin a menționa cercetările de la Troia (fig. 1/3). Săpăturile lui H. Schliemann⁸ și mai apoi, cele ale lui W. Dörpfeld⁹ au marcat definitiv saltul de la amatorism la investigarea științifică. Descoperirea în 1899 de către Max von Oppenheim a sitului Tell Halaf și săpăturile din 1911-1913¹⁰, au fost precedate de cercetările de la Ninive, Babylon¹¹, Jerihon¹², Tell el-Mutesellim¹³ etc. Așezările preistorice (“Hüyük”) din Asia Mică vor fi cunoscute cu precădere prin efortul depus de-a lungul a câtorva decenii de către Kurt Bittel¹⁴ (fig. 2/1-2). Cu toate dificultățile întâmpinate, prin pierderea în favoarea englezilor și a francezilor a poziției privilegiate pe care o deținuseră în câteva țări orientale, interesul școlii germane pentru monumentele din Orient nu încetează nici după primul război mondial¹⁵.

Extrem de importante pentru cunoașterea realităților din Orient sunt cercetările specialiștilor englezi. Începutul investigărilor sistematice a tell-urilor preistorice poate fi legat de activitatea lui W.M. Flinders Petrie în Egipt și Palestina, în deceniul al nouălea al sec. al XIX-lea¹⁶. F.J. Bliss continuă preocupările profesorului său¹⁷, astfel încât la scurtă vreme sunt sondate alte câteva tell-uri¹⁸. Instaurarea, după primul război mondial, a unor noi guverne sub mandat britanic în Iordania, Palestina și Irak, are repercusiuni pozitive asupra continuării studierii tell-urilor. S. Casson¹⁹ și V. Gordon Childe²⁰ nu vor folosi în lucrările lor termenul de tell, atunci când se referă la movilele din Orient. Răspândirea sa în literatura engleză se datorează activității de câteva decenii a lui S. Lloyd²¹, a lui C. Leonard Woolley²² și a altor specialiști²³. La începutul celui de-al doilea război mondial se putea oferi încă o sinteză a stratigrafiei comparate a tell-urilor²⁴. De acum încolo, în manualele de arheologie vor fi dedicate capitole speciale metodei de cercetare a tell-urilor, ca un tip de sit cu caracteristici bine individualizate²⁵.

⁸ Schliemann 1881.

⁹ Dörpfeld 1902.

¹⁰ Oppenheim 1931.

¹¹ Bezold 1903, p. 10 sqq. cu istoricul cercetărilor.

¹² Sellin, Watzinger 1913.

¹³ Schumacher 1908.

¹⁴ Bittel 1934, p. 120 sqq.

¹⁵ Rodenwaldt 1930.

¹⁶ Flinders Petrie 1891.

¹⁷ Bliss 1894.

¹⁸ Bliss, Macalister 1902.

¹⁹ Casson 1919, p. 112 sqq.

²⁰ Childe 1928.

²¹ Lloyd 1936; Lloyd 1978.

²² Woolley 1930; Woolley 1935.

²³ Schmidt 1931, p. 165 „tell (Arabic), mound“, „tepe, (artificial) hill, heap“.

²⁴ Perkins 1949. Ca și în cazul lucrării lui C.F.A. Schaeffer, publicarea cărții a fost posibilă doar după război.

²⁵ Wheeler 1955, p. 86 sqq.

Prin această rapidă trecere în revistă a începuturilor arheologiei Orientului Apropiat am intenționat să explic de ce, așa cum vom vedea mai jos, termenul de „tell“ a fost preluat și folosit, încă din 1906, pentru movilele artificiale din sud-estul Europei. Faptul că el apare pentru prima dată în literatura de specialitate de limba franceză, nu pare a fi un simplu accident, având în vedere interesul arătat de timpuriu acestei problematici de către școala de arheologie franceză. În lucrările germane sau anglo-americane de după primul război mondial, se preferă în continuare noțiunea de „Hügel“ respectiv „Mound“.

Tot aici se impune discutarea, pe scurt, a asemănărilor, dar mai ales a deosebirilor între tell-urile preistorice din Orient și cele din Bazinul Carpatic. Principala diferență constă în materialele folosite la realizarea construcțiilor. În Orient se utilizau pentru ridicarea caselor cărămizi uscate la soare sau fundații din piatră și o elevație din cărămizi²⁶. Același tip de construcții și aceleași materiale sunt folosite până astăzi, așa cum o demonstrează studiile etnoarheologice de pe valea Eufratului²⁷ (fig. 4/1). În Bazinul Carpatic pereții locuințelor preistorice sunt modest ridicați din lemn legat cu lut (fig. 4/2). Evident, nivelul de civilizație atins în Orient, îndeosebi prin impresionanta arhitectură publică, constituie cel de-al doilea factor care deosebește net tell-urile din Orient de cele din Bazinul Carpatic. Toate au contribuit ca, de exemplu în cazul așezării de la Çatal Hüyük, din sudul Turciei, depuneri de peste 20 de m grosime să fie acumulate în circa 800 de ani de existență. O astfel de coloană stratigrafică nu poate fi explicată decât prin faptul că aici s-au păstrat, în unele cazuri, pereții realizați din cărămizi nearse pe o înălțime de peste 2 m²⁸ (fig. 5). La toate acestea se adaugă faptul că formarea tell-urilor în Orient este un proces care nu s-a sfârșit nici astăzi. Unele dintre aceste movile, și poate fi amintit cazul celei de la Çayönü, au fost locuite de la circa 10.000 î.Chr. până în zilele noastre²⁹. Celebrul tell Yümük Tepe de la Mersin, în sudul Turciei, pe coasta Ciliciană, a acumulat cei circa 25 m de stratigrafie din neoliticul timpuriu (cca. 7000 î.Chr.) până în perioada islamică (sec. al XIII-lea)³⁰ (fig. 3/3). Mult mai spectaculoasă este însă situația de la Norșuntepe, pe cursul superior al Eufratului, între munții Taurus și Antitaurus. Cei 35 de m de stratigrafie reprezintă evoluția tell-ului în circa 2500 de ani de-a lungul eneoliticului (17 m) și epocii bronzului timpuriu (18 m)³¹. Spre comparație cu aceste exemple putem menționa cei circa 6,5 m de depuneri stratigrafice de la Bölcske „Vörösgyűrű=Vörösgyír“, acumulate în

²⁶ Folosirea cărămizilor uscate la soare datează încă din mileniul al 9-lea î.Chr., după cum o demonstrează așezarea de la Ganj Dareh Tepe din Iran (*Singh 1974*, p. 199 sq.). Vezi despre utilizarea cărămizilor și a altor materiale de construcție caracteristice Orientului Apropiat lucrarea lui *Miller Rosen 1986*, p. 75 sqq.

²⁷ *Auranche 1999*, p. 49 sqq.

²⁸ *Mellaart 1967*, p. 30 sq., p. 49 sqq.; *Eichmann 1991*, p. 41 sqq.

²⁹ *Özdoğan 1999*, p. 38. În aceeași situație este și tell-ul de la Pirot Höyük (*Yakar 1991*, fig. 41).

³⁰ *Garstang 1953*, p. 2; *Caneva 1999*, p. 105 sqq.

³¹ *Hauptmann 2000*, p. 419 sqq.

aproximativ 700 de ani, începând cu cultura Nagyrév și terminând cu cultura Vátya³².

La diferențele de „conținut“ se mai adaugă una de „fond“. Există numeroase așezări în Bazinul Carpatic care au fost încadrate în categoria „tell“-urilor, dar care nu au forma unor movile ce se remarcă în relieful plat înconjurător. „Tell“-uri ca cele de la Pecica „Șanțul Mare“³³, Moșorin „Feudvár“³⁴, Semiclac „Livada lui Onea“³⁵, Košice-Barca I³⁶, Százhalombatta „Földvár=Téglagyvár“³⁷ etc. sunt plasate pe terasele înalte ale unor râuri. Chiar dacă au o poziție impozantă, ele nu sunt, totuși, movile în adevăratul sens al cuvântului.

Cu toate acestea trebuie precizat însă că, *mutatis mutandi*, fenomenul este în sine același. Datorită unor factori fizico-geografici, economici, istorici și, de ce nu, a unei anumite mentalități, o comunitate locuiește vreme îndelungată același spațiu bine delimitat. Construcția, nivelarea și reconstrucția unor locuințe de suprafață la care se adaugă acumularea resturilor inerente vieții de zi cu zi³⁸, contribuie la formarea așezărilor multistratificate. Procesul, asemănător cu realitățile din Orient, explică folosirea de mai bine de 50 de ani a termenului de „tell“ pentru unele așezări din Bazinul Carpatic.

„*Túmbes*“ (Τούμπες), „*Maghúles*“ (Μαγούλες), „*Moghili*“ și „*Movile*“ în Balcani

Ca și în Bazinul Carpatic, așa cum vom vedea mai jos, movilele sau „tumuli“ din Macedonia sau Albania au intrat încă de la sfârșitul sec. al XIX-lea în atenția amatorilor de antichități și a specialiștilor³⁹. În Bulgaria, la 1898, Ch. și N. Škorpil cercetaseră deja un număr impresionant de „moghili“ (tumuli)⁴⁰ (fig. 2/3). La acea vreme asemenea monumente erau considerate cu precădere morminte grecești sau bizantine. Unul dintre primii care, la începutul secolului al XX-lea, pune problema delimitării mormintelor tumulare de așezări, este Paul Traeger (Träger)⁴¹ (fig. 6/1).

Cercetând între 1899 și 1903, extrem de riguros, o serie de situri preistorice de la sud de Dunăre, în Bulgaria (fig. 3/3), G. Seure și A. Degrand afirmau tranșant că „...nous préférons les désigner par l'appellation de *tells*, qui les distingue des *tumuli* ordinaires et les classes dans une série déjà connue, celle des *tells* asiatiques, auxquels ils ressemblent par la forme, les dimensions, le profil, la structure, et

³² *Poroszlai 2000a*, p. 111 sqq. cu bibliografia mai veche.

³³ *Crișan 1978*, p. 11 sqq.

³⁴ *Hänsel 1998*, 15 sqq.

³⁵ *Gogăltan 1996*, p. 45, pl. VIII-IX, cu bibliografia mai veche.

³⁶ *Hájek 1953*, p. 319 sqq., p. 340 sq.

³⁷ *Poroszlai 2000b*, p. 13 sqq. cu bibliografia mai veche.

³⁸ Despre așa numitele „gunoai“ arheologice vezi sinteza lui U. Sommer (*Sommer 1991*, p. 51 sqq.).

³⁹ Un istoric al cercetărilor mai vechi la *Wace, Thompson 1912*, p. 1 sq.; *Hänsel 1989*, p. 9 sqq.

⁴⁰ *Škorpil, Škorpil 1898*.

⁴¹ *Traeger 1901*, p. 54 sq.; *Traeger 1902*, p. 62 sqq., mai ales p. 71.

souvent le contenu.⁴². Acești autori francezi sunt, din informațiile pe care am reușit să le strâng, primii care au folosit denumirea de „tell“ pentru așezările multistratificate preistorice din Balcani. Exemplul lor nu a fost urmat imediat de către arheologii vremii.

Înainte de primul război mondial, sinteza lui A.J.B. Wace și M.S. Thompson privind preistoria Tesaliei oferă o altă definiție pentru așezările din Grecia care au o formă de „mounds“. Astfel „...the term *maghula* should be applied only to an artificial mound in wich rubbish or traces of human habitation can be discerned, while *tumba* meaning merely a sepulchral tumulus...“⁴³. Deosebirea între cei doi termeni era făcută și de către localnicii greci. Cercetările de suprafață, cartările și, nu în ultimul rând, sondajele făcute de către francezi⁴⁴ și englezi⁴⁵ în timpul primului război mondial, stabilesc o legătură clară între acele „tomben“ și așezări preistorice. După război se remarcă eforturile lui L. Rey⁴⁶ și mai apoi cele ale lui S. Casson⁴⁷ sau W.A. Heurtley⁴⁸ de catalogare, descriere, ordonare tipologică și datare a movilelor.

Evident că nu toate movilele erau așezări. Încercând să demonstreze scepticilor că o serie de ridicături din Dobrogea nu sunt simple „Wegweiser“, „Signalhügel“ ori chiar „Erdblasen“, C. Schuchhardt și P. Traeger sapă în 1917 doi tumuli, nu departe de Constanța. Rezultatele sunt pe măsura așteptărilor savanților germani⁴⁹. Cunoscând și alte „Höhensiedlungen“ de la Dunărea de Jos (Sarvaș, Vučedol), C. Schuchhardt se oprește asupra movilei („Der Hügel“) de la Cernavodă⁵⁰. Săpăturile au scos la iveală resturile unei așezări ale cărei locuințe de suprafață, construite din lut și lemn, au dus la acumularea unei stratigrafii de peste 4 m. Chiar dacă au fost identificate analogii în Bulgaria „in den tells bei Philippopel“⁵¹, termenul nu este folosit și pentru situl de la Cernavodă.

Studierea sistematică a movilelor din spațiul extracarpatic, debutează însă după primul război mondial, fiind direct încurajată de către Vasile Pârvan. Săpăturile de la Căscioarele⁵², Gumelnița⁵³, Boian⁵⁴, Vădastra⁵⁵ sau Glina⁵⁶ au avut ca scop, în

⁴² Seure, Degrand 1906, p. 360.

⁴³ Wace, Thompson 1912, p. 5. Vezi și Wace 1914, p. 127 sqq.

⁴⁴ Rey 1916, p. 257 sqq.; Picard 1919, 1 sqq.

⁴⁵ Cooksey și colab. 1919, p. 51 sqq.

⁴⁶ Rey 1921, p. 1 sqq.

⁴⁷ Casson 1921, p. 1 sqq.; Casson 1925, p. 1 sqq; Casson 1968, mai ales p. 120 sqq..

⁴⁸ Heurtley 1925, p. 30 sqq.; Heurtley 1927, p. 158 sqq. Sinteza cercetărilor începute în 1924 în Heurtley 1939.

⁴⁹ Schuchhardt, Traeger 1919, p. 150 sqq.

⁵⁰ Schuchhardt 1924, p. 9 sqq.

⁵¹ Schuchhardt 1924, p. 25.

⁵² Ștefan 1925, p. 138 sqq.

⁵³ Dumitrescu 1925, p. 29 sqq.

⁵⁴ Christescu 1925, p. 249 sqq.

⁵⁵ Christescu 1932, p. 167 sqq. La p. 205 menționează că așezarea de pe „Măgura Fetelor“ are forma „d'une coupole (Kugelhügel)“.

primul rând, cunoașterea materialului arheologic și îmbogățirea colecțiilor Muzeului Național. Metodele de cercetare erau departe de ceea ce făcuse deja L. Márton la Tószeg cu aproape 20 de ani în urmă.

Un salt esențial în înțelegerea contextului general în care se plasează descoperirile preistorice din România, se realizează prin sinteza lui Ion Nestor publicată în 1933⁵⁷. Familiarizat cu interesul școlii germane pentru cercetarea Orientului Apropiat⁵⁸ precum și cu realitățile de la sud de Dunăre, Nestor folosește noțiunea de „tell“ pentru prima dată în literatura de specialitate din România, în legătură cu unele așezări ce aparțin așa numitelor „Tell-Kulturen“ din Bulgaria⁵⁹. Chiar dacă nu acceptă denumirea propusă de către Seure și Degrand, Nestor încadrează așezarea de la Vidra printre așa numitele „tell“-uri⁶⁰. Interesant este că Nestor nu atribuie și așezările multistratificate din epoca bronzului, cercetate de către M. Roska, aceluiași fenomen al „tell“-urilor.

Tot în anii '30 ai secolului al XX-lea, Miloje Vasić publica remarcabila sa lucrare referitoare la așezarea de la Vinča. Chiar dacă pentru Vinča nu se întrebuintează denumirea de „tell“, termenul nu îi este total necunoscut arheologului sârb, care îl utilizează în sensul deja cunoscut, de movilă artificială⁶¹.

După cel de-al doilea război mondial, investigarea sistematică a magulelor preistorice din Grecia este legată indubitabil de școala germană de la Heidelberg și de numele lui Vl. Milojević și a colaboratorilor săi⁶². Prin cercetarea și publicarea unor situri ca: Otzaki-Magula, Arapi-Magula, Argissa-Magula, Agia Sofia-Magula etc. avem astăzi solide repere cronologice și culturale pentru preistoria sud-estului Europei.

Față de Grecia, în Bulgaria termenul „tell“ a fost folosit constant de la 1906 până astăzi de către toți specialiștii⁶³. Henrieta Todorova distinge, în funcție de înălțimea lor, „tell“-uri joase (între 0,80 și 4 m), de mărime mijlocie (între 4 și 10 m) și „tell“-uri de dimensiuni mari (de peste 10 m înălțime)⁶⁴. Aici, monumente cum este Karanovo au 12,50 m înălțime sau chiar 17,50 m în cazul „tell“-ului“ de la Bereketska. În nord-estul Bulgariei au fost cartate până în 1982 nu mai puțin de 200 de „tell“-uri aparținând epocii eneolitice. Dintre numeroasele lucrări care tratează problematica „tell“-urilor neo-eneolitice din Bulgaria mă opresc doar la trei studii în care am găsit explicații pentru modul de formare a „tell“-urilor și o definiție a

⁵⁶ Nestor 1928, p. 112 sqq.; Nestor 1933b, p. 226 sqq. Pentru săpăturile ulterioare vezi Petrescu-Dîmbovița 1944, p. 65 sqq.

⁵⁷ Nestor 1933a, p. 11 sqq.

⁵⁸ Vezi de exemplu sinteza lui Thomsen 1913, p. 3 sqq. cu istoricul cercetărilor.

⁵⁹ Nestor 1933a, p. 37, n. 119; p. 47, 54, 58, 60.

⁶⁰ Nestor 1933a, p. 55.

⁶¹ Vasić 1936, p. 109.

⁶² Milojević 1949; Milojević și colab. 1962; Hauptmann, Milojević 1969; Milojević-v. Zumbusch, Milojević 1971; Hanschmann, Milojević 1976; Milojević și colab. 1976; Hauptmann 1981; Milojević 1983a; Milojević 1983b.

⁶³ Citez doar două dintre ultimele sinteze: Todorova, Vaisov 1993; Hiller, Nikolov 2000.

⁶⁴ Todorova 1982, p. 1, nota 2.

acestora. Astfel, A.G. Sherratt ajunge la concluzia că la baza constituirii „tell“-urilor stau trei condiții: „The first is the use of large quantities of mud in the construction of building; the second is a degree of stability in the location of the settlement through time, and the third is the concentration of homes into a coherent unit“⁶⁵. După J. Chapman „tell“-urile sunt „a physical and social expression of continuity with the ancestors, who once lived in the same place“⁶⁶. Ele se delimitază de așezările cu un singur nivel prin raportul dintre spațiul construit și cel neconstruit („the ratio of built/unbuilt space“-BUB), dimensiunea sitului, distanța minimă între clădiri („Minimum Inter-Building Distance“-MIBD) și dimensiunea caselor („House Dimensions“-HD)⁶⁷. Pentru D.W. Bailey „tell“-urile reprezintă „anthropologically formed mounds created by episodes of building, using, destroying (or abandoning) and rebuilding wattle and daub houses“⁶⁸.

De la „*terramare*“ la „*tell*-uri“ în Bazinul Carpatic

Nu lipsită de importanță este prezentarea modului în care s-a ajuns la folosirea noțiunii de „*tell*“ în Bazinul Carpatic. Ea stă evident în strânsă legătură cu debutul cercetărilor arheologice aici, dar și cu fascinația pe care a avut-o dintotdeauna Orientul. Dintr-un dicton al antichității creștine, „*Ex oriente lux*“, a fost transformat, și de către arheologi, într-un clișeu care a ușurat preluarea mecanică a unor noțiuni.

Cercetarea movilelor care ascundeau urmele unor așezări preistorice a interesat pe romanticii de la mijlocul secolului al XIX-lea, preocupați de descoperirea trecutului. Cartarea unora dintre aceste movile⁶⁹, este urmată în 1858 de săpăturile pe care le făcea Ferencz Kubinyi în așezarea de la Gomba „*Várhegy*“⁷⁰ (fig. 2/4). Zece ani mai târziu J. Foltiny începea investigarea movilei de la Szihalom, făcând cunoscute într-o serie de articole rezultatele cercetărilor sale⁷¹. Pregătindu-se în 1876 Congresul de Antropologie și Arheologie de la Budapesta, organizatorii au acordat o atenție specială efectuării unor sondaje arheologice într-o serie de situri ce urmau a fi vizitate de către participanții la această manifestare științifică⁷². Celebritatea pe care o va dobândi „*Laposhalom*“-ul de la Tószeg se datorează strădaniilor din această perioadă ale lui Flóris Rómer, Elek Csetneki-Jelenik și József Hampel⁷³ (fig. 6/2). Tot Rómer, împreună cu M. Széll, vor face săpături în toamna anului 1876 și în așezarea de la Nagyrév⁷⁴ (fig. 6/3).

⁶⁵ *Sherratt 1983b*, p. 192.

⁶⁶ *Chapman 1989*, p. 39.

⁶⁷ *Chapman 1989*, p. 35 sqq.

⁶⁸ *Bailey 1996*, p. 298 sq.

⁶⁹ *Fényes 1851*, p. 131 (Szihalom).

⁷⁰ *Kubinyi 1861*, p. 104 sqq.

⁷¹ *Foltiny 1870a*, p. 36 sqq.; *Foltiny 1870b*, p. 75 sqq.; *Foltiny 1870c*, p. 136 sq.; *Foltiny 1870d*, p. 165; *Foltiny 1870e*, p. 442 sqq.

⁷² *Wurmbrand 1878*, p. 15 sqq.

⁷³ *Csetneki Jelenik 1876*, p. 277 sqq.; *Hampel 1876*, p. 85 sqq.

⁷⁴ *Romer 1878*, p. 24 sqq.

L. Pigorini de la Roma⁷⁵, R. Virchow de la Berlin⁷⁶ sau J. Mestorf, conservatoare a muzeului din Kiel⁷⁷, au fost cei care au stabilit, din primul moment, o legătură între așezările epocii bronzului de la Szihalom sau Tószeg cu acele *terremare dell'Emilia*. Așezarea proaspăt cercetată atunci de la Casaroldo a oferit un bogat material arheologic, dar mai ales informații despre un sistem de construcție a caselor ce se regăsea și la Tószeg. Gropile de pari ale locuințele descoperite aici au fost interpretate ca fiind urmele unor construcții palafite asemănătoare celor găsite în Italia de nord.

Pentru generația de la sfârșitul secolului al XIX-lea folosirea termenului de „*terramare*“, atunci când se refereau la așezările epocii bronzului din Ungaria având forma unor movile, era deja un bun câștigat. Pentru a menționa doar câteva nume, termenul apare în lucrările lui Rómer⁷⁸, Ingvald Undset⁷⁹, a profesorului clujean Pósta Bela⁸⁰ sau în sinteza asupra arheologiei maghiare a lui Pulszky Ferencz⁸¹. Mai târziu va fi preluat și utilizat în literatura maghiară de către generația următoare de specialiști sau amatori de până la primul război mondial, atunci când se refereau la așezări de tipul celei de la Tószeg⁸². Tot aici se cuvine să amintesc activitatea lui Lajos Márton, de numele căruia se leagă debutul cercetării științifice a așezărilor multistratificate preistorice din Bazinul Carpatic⁸³. István Bóna a subliniat, pe bună dreptate, meritul pe care l-a avut Márton în dezvoltarea arheologiei acestui spațiu⁸⁴. Metoda sa de cercetare pe niveluri a fost exemplară, inspirând în direcția bună școala arheologică maghiară de după cel de-al doilea război mondial (fig. 7/1-2). Din nefericire Márton nu și-a publicat săpăturile decât sub forma unor rapoarte sumare. Întreaga documentație este valorificată abia 50 de ani mai târziu⁸⁵. Astfel, în afară de Márton Roska, nimeni în epocă nu a putut să preia și să continue stilul de investigare inițiat de către L. Márton.

Sondarea sistematică a movilelor preistorice din Transilvania se leagă de numele unuia dintre primii arheologi, în adevăratul sens al cuvântului, din fosta monarhie Austro-Ungară: Márton Roska. El este cel care, pe lângă primele cercetări asupra paleoliticului transilvănean, a avut curiozitatea (cu siguranță insuflată de către profesorul său Pósta) de a verifica și cele mai importante situri cu o stratigrafie

⁷⁵ *Pigorini 1876*, p. 230 sqq.

⁷⁶ *Virchow 1876*, p. 243 sqq.

⁷⁷ *Mestorf 1876*.

⁷⁸ *Rómer 1878*, p. 18 sqq.

⁷⁹ *Undset 1889*, p. 125 sqq.

⁸⁰ *Pósta 1889*, p. 148.

⁸¹ *Pulszky 1897*, p. 28 sq., 33, 35, 37.

⁸² *Márton 1910b*, p. 86 sq.; *Kisléghi 1911*, p. 164; *Gárdonyi 1914*, 384 sq.

⁸³ *Márton 1906*, p. 170 sqq.; *Márton 1907*, p. 176 sqq.; *Márton 1908*, p. 168 sqq.; *Márton 1909a*, p. 160; *Márton 1909b*, p. 156 sqq.; *Márton 1910a*, p. 169 sqq.; *Márton 1911*, p. 158 sqq.; *Márton 1913*, p. 193 sqq.

⁸⁴ *Bóna 1980*, p. 84 sqq.

⁸⁵ *Banner și colab. 1959*, p. 1 sqq.

complexă din vestul României. Săpăturile sale de la Periam⁸⁶, Pecica⁸⁷, Otomani „Cetățuie(a)=Dealul Cetății=Várhegy“ și „Cetatea de pământ=Földvár“⁸⁸, Socodor⁸⁹ sau Vârșand⁹⁰ rămân și astăzi o importantă sursă pentru reconstituirea habitatului epocii bronzului din Transilvania⁹¹. Cunoscând, prin vizita pe care a făcut-o la Tószeg împreună cu Pósta și alți colegi de la Cluj, metoda de cercetare pe niveluri pusă la punct de către Márton, Roska a aplicat-o și în cercetarea movilelor de la Pecica și Periam⁹² (fig. 7/3; 8). Interesantă este opinia sa legată de acele „*terramare*“. Dacă la acea vreme nimeni nu punea la îndoială vechea analogie stabilită între movilele din câmpia maghiară și unele așezări din nordul Italiei, Roska se dovedește mai rezervat, necunoscând exact situația din câmpia râului Po⁹³. El preferă o explicație mai simplă pentru formarea acestor „*halom*“-uri, bazându-se pe experiența dobândită deja în cercetarea unor astfel de situri. Potrivit lui, movilele s-au format prin locuirea intensă și succesivă a aceluiași areal⁹⁴.

Următoarea etapă în acest periplu istoriografic nu poate fi decât cea marcată de activitatea științifică a lui V. Gordon Childe. Chiar dacă Childe cunoștea „*tell*“-urile din Bulgaria⁹⁵, iar realitățile din Orientul Apropiat îi erau familiare⁹⁶, el evită constant să folosească denumirea de „*tell*“ pentru descoperirile din Bazinul Carpatic. Childe este unul din ultimii specialiști care mai pun în legătură movilele („*mounds*“) ce reprezintă așezări multistratificate din Ungaria și România cu acele *terramare* din Italia⁹⁷. Trebuie precizat că Childe nu aplică definiția tradițională ce a fost oferită pentru acele „*lakedwelling on dry land*“ din valea râului Po, situației de la Dunărea mijlocie, dar „*may contain the germs from which the terramare culture of Italy sprang*“⁹⁸. În lucrările sale de după cel de-al doilea război termenul „*tell*“ va fi utilizat pentru acele movile din sud-estul Europei, inclusiv pentru cele din Bazinul Carpatic, realizate prin „*Successive reconstruction of buildings*“

⁸⁶ Roska 1911, p. 16 sqq.; Roska 1913, p. 81 sqq.; Roska 1914, p. 73 sqq.; Roska 1923a, p. 9 sqq., 51 sqq., 78 sqq., 128 sqq.; Roska 1923b, p. 466 sqq.

⁸⁷ Roska 1912, p. 1 sqq.; Roska 1923b, p. 466 sqq.; Roska 1924, p. 314 sqq.

⁸⁸ Roska 1924, p. 314; Roska 1925, p. 400 sqq.; Roska 1929a, p. 189, 191; Roska 1929b, p. 193 sqq., fig. 1-10; Roska 1930, p. 163 sqq.

⁸⁹ Roska 1942, p. 271, Nr. 194; Covaciu 1944.

⁹⁰ Roska 1941, p. 45 sqq.

⁹¹ Soroceanu 1991, p. 20 sqq.; Boroffka 1994, p. 265 sqq.

⁹² Roska 1912, p. 5; Roska 1913, p. 4.

⁹³ Roska 1912, p. 51.

⁹⁴ Roska 1912, p. 56.

⁹⁵ Childe 1922, p. 269; Childe 1929, p. 211

⁹⁶ Childe 1928; Childe 1935.

⁹⁷ Childe 1927, p. 267 sqq.; Childe 1929, p. 216 („the so-called *terramara* of Gerjen“), p. 263 („The *Terramara* of Tószeg“), p. 264 („in the *terramara* near Pécska“), p. 294 sq., p. 368 („*terremare*“, like the upper strata at Tószeg, Tiszafüred, and Szihalom“), p. 416; Childe 1930, p. 178 sqq.

⁹⁸ Childe 1929, p. 265.

of stone or mudbrick on the same site⁹⁹. Chiar și așezările de tip *terramare* din Italia „are really tells“¹⁰⁰. Aceasta este rezultatul firesc, așa cum am văzut, atât al familiarizării cu realitățile din tell-urile Orientului Apropiat cât și a dezvoltării cercetării arheologice în sud-estul Europei.

După primul război mondial încep investigații sistematice și în așezările multistratificate din Slovacia. Jan Eisner este cel care face cunoscut situl de la Nitriansky Hrádok (fost Malý Várad) prin săpăturile pe care le va întreprinde aici în 1923¹⁰¹. Prin complexitatea sa stratigrafică, „Zámeček“-ul de la Nitriansky Hrádok, a fost comparat cu așezarea de la Tószeg, fără însă a se folosi un termen anume¹⁰².

D.V. Rosetti, publicând în 1934 săpăturile sale de la Vidra, este primul specialist, cel puțin de la nord de Dunăre, care caracterizează modul în care s-a format movila pe care a cercetat-o. Astfel ea este „Un Tell, adică o movilă artificială care își are obârșia, ca mai toate movilele de acest fel, într-o mică insulă care a crescut cu timpul prin depunerea rămășițelor organice și anorganice de pe urma vieții intense de care a avut parte și din cauza revărsărilor de apă care au depus aici, în anumite timpuri, straturi de mâl“¹⁰³. Chiar dacă raportul său a fost publicat și în limba franceză, această caracterizare a „tell“-urilor a trecut, din nefericire, aproape neobservată la acea vreme.

Ferenc v. Tompa va pune pentru prima dată în legătură așezările multistratificate ale epocii bronzului din pusta maghiară cu tell-urile Asiei Mici¹⁰⁴. Definiția lui ne apare și astăzi cât se poate de clară, arheologul maghiar formulând-o pe baza stratigrafiei de la Füzesabony: „Unsere Abb. zeigt das Höherwachsen des Tells durch Erneuerung der Häuser an der gleichen Stelle“¹⁰⁵. Interesant este faptul că el nu folosește aceeași denumire și pentru așezările multistratificate neolitice¹⁰⁶. La scurtă vreme termenul este acceptat și de către Pál Patay în sinteza sa privind culturile bronzului timpuriu din Ungaria. Astfel, atunci când se referă la așezări ca cele de la Tószeg, Pecica, Periam, Ószentiván, Patay preferă denumirea de „tell“¹⁰⁷. Din nefericire, nu am putut găsi o explicație de ce Tompa a adoptat brusc o astfel de denumire pentru „holom“-urile și „domb“-urile din Ungaria. Este posibil ca el să fi fost influențat de către L.C.G. Clark, directorul de atunci al Muzeului de Arheologie și Antropologie al Universității din Cambridge¹⁰⁸, care a finanțat o serie de cercetări

⁹⁹ Childe 1950, p. 38, 41, 44, 51, 54 sq., 167; Childe 1956, p. 299.

¹⁰⁰ Childe 1950, p. 171.

¹⁰¹ Eisner 1933, p. 57 sqq.; Točík 1981a, p. 9 sqq.

¹⁰² Eisner 1933, p. 64.

¹⁰³ Rosetti 1934, p. 6 sq, 32.

¹⁰⁴ Tompa 1937, p. 62 („besiedelten Tells von Tószeg“), 65 („des Tells vom Tószeg“), 69, 72, etc.

¹⁰⁵ Tompa 1937, Pl. 39.

¹⁰⁶ Astfel așezarea de la Herpály este un „Hügel“ (Tompa 1937, p. 98).

¹⁰⁷ Patay 1938, p. 29, 32, 57 („Tell-förmig“).

¹⁰⁸ Ebin, Swallow 1984, p. 25 sqq.

în „tell“-urile de la Berettyóújfaló „Herpály-Földvár=Herpályidomb“¹⁰⁹, Tószeg¹¹⁰ sau Nagyrév¹¹¹, dar aceasta rămâne o simplă supoziție.

După cel de-al doilea război mondial noțiunea de „tell“ se încetățenește treptat, identificându-se cu aceasta toate așezările preistorice multistratificate, care prin depunerile lor arheologice se disting în peisajul înconjurător. Pentru a marca doar unele momente mai importante care au contribuit la generalizarea utilizării sale pentru epoca bronzului din Bazinul Carpatic¹¹², menționez din Ungaria contribuțiile lui Nándor Kalicz¹¹³ ori István Bóna¹¹⁴, în România lucrările lui Tiberiu Bader¹¹⁵, Ivan Ordentlich¹¹⁶ și Nicolae Chidioșan¹¹⁷ sau în Slovacia monografiile așezărilor de la Veselé, Nitriansky Hrádok-Zámeček și Malé Kosihy publicate de către Anton Točík¹¹⁸ ori cercetările mai noi efectuate de către Václav Furmánek și Klara Marková la Včelince¹¹⁹. În fosta Iugoslavie termenul de „tell“ nu este folosit pentru cele câteva așezări multistratificate ale epocii bronzului¹²⁰. Excepție face doar situl „Tržnica“ de la Vinkovci, cu cei 140 de cm de depuneri arheologice și trei orizonturi de locuire aparținând culturii Somogyvár-Vinkovci¹²¹. Evident că el nu va fi ignorat atunci când se discută realitățile din spațiile învecinate¹²².

Astăzi, marea majoritate a arheologilor nu-și mai pun, practic, problema dacă noțiunea de „tell“ este potrivită sau nu pentru descoperirile din sud-estul Europei Centrale. Termenul de „tell“ este atât de frecvent folosit de către arheologi, încât a devenit ceva comun în limbajul de specialitate. De aceea, în sintezele relativ recente privind epoca bronzului din Ungaria¹²³ sau Slovacia¹²⁴ așezările de tip „tell“ și denumirea uzitată constituie fenomene caracteristice Bazinului Carpatic.

¹⁰⁹ Kalicz, Raczky 1984, p. 86.

¹¹⁰ Schalk 1981, p. 68.

¹¹¹ Kalicz 1957, p. 55.

¹¹² Müller-Karpe 1980, p. 408 „...wurden auf kleinen Geländeerhebungen von wenigen Metern Höhe Tellsiedlungen angelegt...“, p. 413 „In den südost(mittel)europäischen Tellsiedlungen...“ etc.; sau mai recent J. Chapman (*Chapman 1997*, p. 146): „...it is by definition a multi-occupational monument with a long history of its own.“

¹¹³ Kalicz 1968.

¹¹⁴ Bóna 1975; Bóna 1992a, p. 9 sqq.

¹¹⁵ Bader 1978.

¹¹⁶ Ordentlich 1968, p. 141 sqq.; Ordentlich 1969, p. 457 sqq.; Ordentlich 1970, p. 86 sqq.; Ordentlich 1971, p. 19 sqq.; Ordentlich 1973.

¹¹⁷ Chidioșan 1980.

¹¹⁸ Točík 1964; Točík 1981a; Točík 1981b.

¹¹⁹ Furmánek, Marková 1992, p. 293 sqq. (cu bibliografia mai veche); Furmánek, Marková 1998, p. 205 sqq. cu completări bibliografice.

¹²⁰ Garașanin 1959, p. 72 sqq.; Tasić 1974, p. 196 sqq.; Garașanin 1973, p. 319 sqq.; Garașanin 1983b, p. 476 sqq.; Garașanin 1983c, p. 504 sqq.

¹²¹ Dimitrijević 1966, p. 7 sqq.; Garașanin 1983a, p. 472.

¹²² Ćirić 1984, p. 45 („Tell“-Typ; „Tell“-Siedlung bei Pecica; „Tell“-Siedlung der Maros-Kultur); Ćirić 1987, p. 71 sqq. (naselje „tel“ tipa; naselja „tel“ tipa Movila Șantului etc.).

¹²³ Bronzezeit...

Există foarte puțini specialiști care evită să folosească termenul de „tell“ atunci când se referă la așezările cu mai multe niveluri de la Dunărea de Mijloc¹²⁵. În cazul lui Bernhard Hänsel explicația este firească și este dată de experiența dobândită în cercetarea magulelor de la Kastanas sau Agios Mamas și apoi a așezării de la Feudvar. O comparare a coloanei stratigrafice din aceste situri nu îndeamnă decât la reticență în utilizarea noțiunii pentru Bazinul Carpatic (fig. 9/1-2). Cu toată circumspecția arătată de el, atunci când se prezintă sistemul așezărilor din sud-estul Europei, termenul de „tell“ nu poate fi ocolit¹²⁶.

Pentru o definiție coerentă

În acest capitol mi-am propus să analizez înțelesul pe care îl are termenul de „tell“ în diverse limbi de circulație și cum a fost el definit de către specialiștii care sau ocupat de acest fenomen în Bazinul Carpatic.

Explicația potrivit căreia termenul de „tell“ definește în limba arabă o movilă artificială este frecvent întâlnită¹²⁷. Aceasta poate fi o așezare sau, la fel de bine, un mormânt tumular. Cu același înțeles se folosește în limba persană „tepe“, „hüyük“ în limba turcă, „tel“ în ebraică, „kôm“ în egipteană, „magula“ sau „tumba“ în limba greacă, „mogila“ în bulgară.

Verificând, în sursele primare, sensurile cuvântului „tell“ și, mai ales, originea și vechimea termenului, am ajuns la concluzii extrem de interesante¹²⁸. Astfel, în limba arabă modernă cuvântul „tall“ (cu forma la plural *tilāl*) înseamnă movilă, ridicătură¹²⁹. Am avut, însă, surpriza să constat că vechimea sa este mult mai mare¹³⁰. Astfel, el poate fi întâlnit în ebraica Vechiului Testament și, evident, în arameică cu înțelesul de „Ruinen-Hügel“ – o movilă din(de) ruine¹³¹. Nu în toate edițiile publicate ale Bibliei găsim aceeași traducere. În acest sens câteva exemple sunt sugestive: în *Iosua* 11,13 cuvântul „tell“ a fost tradus în limba română prin „Cetățile cele întărite“¹³². Mult mai apropiat de sensul inițial apare în *La Bible de Jérusalem*

¹²⁴ *Furmánek și colab. 1999*, p. 23, 41.

¹²⁵ Astfel, pentru B. Hänsel așezarea de la Füzesabony este o „Siedlungshügel mit mehrfacher Schichtung“ (*Hänsel 1968*, p. 230). Tot o „Siedlungshügel“ este și „Movila dintre vii=Lopóshalom“ de la Vărșand (*Hänsel 1968*, p. 238). Alte așezări multistratificate ca Barca, Nitriansky Hrádok, Otomani, Pecica sunt doar „Siedlung“ (*Hänsel 1968*, p. 234 sqq.) Vezi și *Hänsel, Medović 1991*, p. 45 sqq.; *Hänsel 1998*, p. 15 sqq.

¹²⁶ *Hänsel 1982*, p. 21 („Tellsiedlungen der Vátya-Kultur“); *Hänsel 1996*, p. 224 sqq.

¹²⁷ Ea poate fi găsită, încă de la sfârșitul sec. al XIX-lea, în enciclopediile din fosta monarhie austro-ungară: *A Pallas nagy lexikona*, XVI, Budapest, 1897, p. 60; *Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*, XVIII, Budapest, f.a., p. 105.

¹²⁸ Această verificare nu ar fi fost posibilă fără ajutorul dat de către dr. Bogdan Burtea de la Institutul de Semitică și Arabică a Universității Libere (Freie Universität) Berlin.

¹²⁹ *Wehr 1985*, p. 142, s.v. tall.

¹³⁰ *Donner 1976*, p. 54.

¹³¹ *Klein 1987*, p. 703, s.v. tell; *Koehler, Baumgartner 1990*, s.v. tell.

¹³² *Biblia sau Sfânta Scriptură*, București, 1991.

(„collines de ruines“) sau în unele traduceri ale Bibliei în limba germană¹³³. G. Károli, traducând în 1590 în limba maghiară Vechiul Testament, preferă cuvântul „halom“, un toponim foarte des întâlnit astăzi pentru movilele din Ungaria¹³⁴. În alte traduceri ale Vechiului Testament s-a optat pentru interpretarea: [cetatea] „să fie pe vecie dărâmată și niciodată să nu mai fie zidită“¹³⁵ ori, mai potrivit, pentru „une ruine, qui ne sera plus rebâtie“¹³⁶ sau „ein Schutthügel bleiben und nie wieder aufgebaut werden“¹³⁷.

Mai vechi decât în ebraică „tīlu(m)“, „tillu“ sau „tēlu“, cu înțelesul de „(Schutt-) Hügel“ – movilă realizată din moloz sau dărâmături, apare în akkadiană¹³⁸. Pe la 3200 î.Chr., în sudul Mesopotamiei¹³⁹, în scrierea cuneiformă sumeriană, du₆=tillu are înțelesul de „Ruinenhügel“ - o movilă din(de) ruine¹⁴⁰ (fig. 10/1).

Astfel, în vechiul Babilon, în mileniul al III-lea î.Chr, termenul de „tell“ era folosit în sensul în care îl utilizăm noi astăzi. Evident că vechimea sa este cu mult mai mare decât ne-o indică datele de care dispunem astăzi, dar este clar că el a fost utilizat cu mai bine de 3000 de ani înainte de folosirea sa de către arabi.

Termenul de „tell“ ca substantiv comun, definind o noțiune arheologică referitoare la un anumit tip de așezare, este o „inventie“ relativ târzie. În dicționarele de istorie veche ori manuale de arheologie de dinainte de primul război mondial¹⁴¹ sau, mai târziu, din perioada interbelică¹⁴², denumirea de *tell* fie lipsește atunci când se fac referiri la Europa, fie este asociată unor situri în care s-au făcut descoperiri arheologice în Orient: Tell-el-Amarna, Tell Ahmar, Tell Halâf, Tell Ibrahîm etc.

Parcurgând dicționarele engleze întâlnim practic, cu mici nuanțări, aceeași definiție: „A mound resulting from the accumulation of debris on long-lived settlement. Tells are normally found only in regions where buildings were of mudbrick...“¹⁴³. Ea se repetă și în dicționarele franceze: „Terme emprunté à l’arabe et désignant les collines artificielles produites par la superposition des agglomérations protohistoriques en même lieu...“¹⁴⁴. În dicționarul coordonat de

¹³³ *Hausbibel. Altes und Neues Testament. Einheitsübersetzung*, Stuttgart, 1980: „die Städte, die (heute noch) auf ihrem Trümmerhügel stehen“.

¹³⁴ *Szent Biblia*, Józsué, 11, 13.

¹³⁵ *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Deuteromon, 13,16, București, 1991.

¹³⁶ *La Bible de Jérusalem*, Deuteromon, 13,17.

¹³⁷ *Hausbibel. Altes und Neues Testament. Einheitsübersetzung*, Stuttgart, 1980, Deuteromon, 13,17.

¹³⁸ *von Soden 1981*, p. 1359, s.v. tīlu(m).

¹³⁹ *Cooper 1996*, p. 37 sqq.

¹⁴⁰ *Borger 1978*, p. 175 sq., Nr. 459a.

¹⁴¹ *Ókori lexikon*, II, 1904, p. 937; *Forrer 1907*, p. 801; *Schlemm 1908*; *Déchelette 1910*.

¹⁴² *Déchelette 1924*; *Ebert 1928*, p. 89 sqq. (Siedlungen); *Ebert 1929*, p. 248 sqq.; *Der Große Brockhaus*, Bd. 18, Leipzig, 1934, p. 537, s.v. Tell, 538 sq.

¹⁴³ *Bray, Trump 1970*, p. 228, s.v. tell; *Whitehouse 1983*, p. 501, s.v. tell; A.M. Rosen, p. 163, s.v. tell în *Meyers 1997*.

¹⁴⁴ J.-P. Demoule, p. 1033, s.v. tell în *Leroi-Gourhan 1988*.

către J. Filip echivalentul în limba germană pentru „tell“ este „Siedlungshügel“ sau „Wohnhügel“. Acesta se formează „...nach dem natürlichen oder gewaltsamen Niedergang der Lehmhütten einer Ansiedlung an demselben Ort wieder neue Behausungen errichtet wurden u. sich somit immer weitere Siedlungshorizonte bildeten.“¹⁴⁵.

În dicționarele arheologice apărute în Bazinul Carpatic nu se putea oferi, evident, o altă definiție pentru această noțiune. Există însă și uşoare diferențe, care reprezintă încercări de a adapta termenul general de „tell“ la condițiile specifice fiecărei regiuni. Astfel, în lucrările din Cehia și Slovacia situri ca cele de la Nitriansky Hrádok, Tiszalúc, Tószeg sau Tiszafüred sunt integrate, ca exemple „clasice“, categoriei „tell“-urilor¹⁴⁶. Pentru Eugen Comşa „tell“-urile, ca ridicături artificiale de pământ, apar atât în luncile râurilor cât și pe marginile teraselor, situație des întâlnită în Câmpia Munteană¹⁴⁷.

Numeroasele săpături efectuate după cel de-al doilea război mondial în „tell“-urile preistorice din România sau Ungaria au avut ca rezultat încercarea specialiștilor, angajați în această muncă, de a caracteriza cât mai precis obiectul investigațiilor lor. Prezentând așezările culturii Gumelnița, Sebastian Morintz propunea o definiție clară și concisă a acestora: „movilă formată prin depunerea diferitelor resturi în urma unei locuiri intense pe o suprafață limitată“¹⁴⁸.

N. Kalicz s-a ocupat îndeaproape de „tell“-urile preistorice din Bazinul Carpatic, fiind unul dintre pușinii specialiști care au căutat să definescă cât mai detaliat posibil acest mod de viață. Inițial, pentru Kalicz caracteristica unui „tell“ era un strat de cultură având grosimea cuprinsă între 50 și 150 cm¹⁴⁹. De aceea, în monografia dedicată bronzului timpuriu din nord-estul Ungariei au fost înregistrate un număr foarte mare de „tell“-uri ale culturii Hatvan. Ele s-au format prin acumularea succesivă a resturilor de locuințe și a altor urme ale activității cotidiene. Nivelarea ruinelor unor locuințe de suprafață distruse, construirea altor case pe același loc face ca la Tiszaluc să fie descoperite 11 case în 9 straturi arheologice¹⁵⁰. Ulterior, discutând despre așezările neoliticului târziu din Ungaria, Kalicz abordează succint și problematica factorilor care au determinat apariția „tell“-urilor în sud-estul Europei Centrale¹⁵¹. Într-o sinteză asupra neoliticului târziu din zona Tisei, realizată împreună cu Pál Raczky, „tell“-urile sunt împărțite în „Genuine tell settlements“ – „tell“-uri propriu-zise și „tell-like settlements“ – așezări de tip

¹⁴⁵ Filip 1969, p. 1442, s.v. tell.

¹⁴⁶ Hrala 1976, p. 315 sq., s.v. tell; Novotný 1986, p. 869, s.v. tell „sídlisková mohyla; výšina utvorná dlhodobým osídlením...“.

¹⁴⁷ E. Comşa, p. 565, s.v. tell în *Pippidi* 1976.

¹⁴⁸ Morintz 1962, p. 274.

¹⁴⁹ Kalicz 1965, p. 31, „in geschichtete Siedlung (Schnitt-Tiefe von 50-150 cm) mit Tell-Eigenschaften“.

¹⁵⁰ Kalicz 1968, p. 131 sq.

¹⁵¹ Kalicz 1986, p. 127 sqq.

„tell“¹⁵². „Tell“-urile propriu-zise se caracterizează printr-o locuire intensă a arealului ocupat și depuneri stratigrafice ce ating 3-4 m. Așezările de tip „tell“ presupun o locuire mai puțin intensă și o stratigrafie nu mai mare de 1 până la 2,5 m. Din această cauză ele sunt mai plate și se pot observa cu greu în peisajul înconjurător. Situl culturii Tisza de la Öcsöd „Kováshalom“, riguros cercetat de către Raczky, este poate cel mai sugestiv exemplu pentru o așezare de tip „tell“ precum și asupra modului de formare în Bazinul Carpatic a unor „tell“-uri propriu-zise¹⁵³. Condiția care stă la baza formării „tell“-urilor este o arhitectură bazată pe folosirea lutului și a lemnului și o economie ce presupune un mod de viață sedentar. O astfel de definiție a fost preluată recent și de către alți specialiști¹⁵⁴. Termenii de „tell“, dar mai ales cel de „așezare de tip tell“, sunt acceptați în Bazinul Carpatic de către marea majoritate a celor interesați de problematica epocii bronzului¹⁵⁵.

Pentru Bóna „tell“-ul este o așezare multistratificată care prin grosimea straturilor sale iese în evidență din relieful relativ plat al zonei. Creație a unei comunități sedentare de agricultori, „tell“-ul ia naștere în urma distrugerii unor case de suprafață realizate din lut și lemn. Acoperite cu stuf sau iarbă acestea cad des pradă focului și noi case sunt ridicate pe același loc¹⁵⁶.

János Makkay analizează în detaliu caracteristicile „tell“-urilor neolitice. Astfel, ele sunt rezultatul acumulărilor, într-o perioadă îndelungată, a resturilor unor locuințe și a „gunoaielor“ produse de către om. Apariția lor este determinată de mediul ambiant și de structura socială și economică a comunităților. În categoria „tell“-urilor sunt încadrate și acele așezări care cunosc o evoluție de-a lungul mai multor perioade istorice, fără a fi necesară o continuitate a locuirii¹⁵⁷.

În România, ca și în Slovacia sau Jugoslavia de altfel, au existat în ultima vreme preocupări minore pentru definirea termenului de „tell“, cu toate că au fost cercetate sistematic destul de multe asemenea monumente¹⁵⁸. El a fost preluat de la un cercetător la altul cu un înțeles mai mult sau mai puțin definit. Printre puținele abordări ale unei asemenea problematici, este cea a colectivului care investighează

¹⁵² Kalicz, Raczky 1987, p. 15. Citez și varianta în limba germană a textului englez: „Echte Tell-Siedlungen“ și „Tellartige Siedlungen“ (Kalicz, Raczky 1990, p. 16).

¹⁵³ Raczky 1987, p. 61 sqq.

¹⁵⁴ Meier-Arendt 1991, p. 77 sqq. Link 2001. Mulțumesc lui Thomas Link pentru posibilitatea de a-i consulta lucrarea în manuscris și pentru discuțiile purtate.

¹⁵⁵ Kovács 1977, p. 61 „der Höhengsiedlungen von Tell-Charakter“; Točík 1981a, p. 257 „eine mehrschichtige tellartige Siedlung dieser Kultur“; Točík 1981b, p. 259 „behielt ihren Tell-Charakter“; Vladár 1982, p. 447 „tellartige befestigten Siedlungen in der Slowakei (Malé Kosihy, Nitriansky Hrádok, Nizna Mysla, Kosice-Barca u.a.)...“; Sherratt 1983a, p. 34 „...tell-like mounds.“; Bóna 1992a, p. 20 „Pseudo-Tell“; Kovács 1998, p. 486 „Tellcharakter“; Furmánek și colab. 1999, p. 41 sqq.; Némethi, Molnár 2001 p. 67 sqq.; David 2002; etc.

¹⁵⁶ Bóna 1975, p. 16 sq.

¹⁵⁷ Makkay 1982, p. 104 sqq.

¹⁵⁸ Vezi de exemplu ultima monografie publicată în România, referitoare la „tell“-ul neolitic de la Parța: Lazarovici și colab. 2001.

„tell“-ul de la Hârșova. Răspunsul la întrebarea ce este un „tell“, este destul de simplu: „o movilă artificială realizată în urma acumulării vestigiilor locuirilor umane succesive“¹⁵⁹.

Ce este, în concluzie, un tell?

În final, doresc să prezint concluziile la care am ajuns în urma studierii „tell“-urilor din sud-estul Europei Centrale. Ele sintetizează atât realitățile arheologice cât și încercările de abordare teoretică a acestei problematice.

De la bun început îndrăznesc să afirm că atât termenul de „tell“ cât și folosirea lui, cel puțin pentru Bazinul Carpatic, sunt improprii. În limba română, maghiară, sârbă sau slovacă există cuvinte care definesc și ele suficient de clar aceste ridicături artificiale. Bóna a sintetizat deja termenii utilizați în Ungaria pentru ceea ce noi denumim „tell“-uri. Ei caracterizează extrem de plastic forma, vechimea, originea etc. movilelor, așa cum a fost receptată în cultura populară¹⁶⁰. Există astfel „Nagyhalom“ (Movila mare), „Laposhalom“ (Movila plată=joasă), „Öregdomb“ (Movila veche) dar și „Földvár“ (Cetatea de pământ), „Várdomb“ (Movila cetății) ori „Zsidóhalom“ (Movila evreului). Florin Medeleț, adunând movilele de pământ din Banat, nu a ocolit discutarea toponimelor primite de ele în decursul secolelor¹⁶¹. Cele mai frecvente sunt *Huncă*, *Gomilă* și *Movilă*, care desemnează „fie o movilă de pământ artificială sau naturală, fie un tell sau o fortificație“¹⁶².

De ce nu folosim atunci pentru definirea siturilor preistorice având o stratigrafie complexă unul dintre acești termeni „locali“, așa cum se procedează de exemplu în Grecia? Explicația este simplă. În primul rând, așa cum am văzut în capitolul anterior, ea ține de însăși metoda de cercetare arheologică. Folosirea analogiilor din alte spații mai bine cercetate, determină „importarea“ unei noțiuni pentru a explica ceva ce nu este încă suficient de clar conturat. Termenul de „tell“ este deci o noțiune arheologică și nu are nimic în comun cu cuvântul arab „tall“ sau cu mult mai vechiul „tillu“. Cu alte cuvinte am putea spune că el este un „neologism“ arab, introdus în limbajul de specialitate arheologic. Toți specialiștii înțeleg această noțiune, care este bine încetățenită, așa încât a renunța la ea ar aduce mai multe deservicii decât foloase cercetării arheologice. Într-o altă ordine de idei, noțiunea de „tell“ este un termen comun, sau o denumire convențională așa cum s-a pronunțat A. Jockenhövel¹⁶³, pentru același fenomen caracteristic în patru țări și, evident, patru limbi diferite din Bazinul Carpatic. De aceea, ca neologism arheologic el nu mai trebuie citat între ghilimele.

Atunci când ne referim la tell-urile din sud-estul Europei Centrale trebuie să avem în vedere două înțelesuri:

¹⁵⁹ Popovici, Rialland 1996, 20 sq.

¹⁶⁰ Bóna 1992a, p. 9.

¹⁶¹ Medeleț, Bugilan 1987, p. 89 sq.

¹⁶² Medeleț, Bugilan 1987, p. 90.

¹⁶³ Jockenhövel 1990, p. 211.

- a) unul, să spunem clasic sau generic, de movilă artificială realizată prin acumularea de-a lungul timpului a resturilor activităților umane și
- b) un altul, mai special, ce definește o noțiune arheologică referitoare la un anumit tip de habit: *așezare-tell* (*Tellsiedlung*, *Tellsettlement*).

Ca noțiune arheologică aplicabilă realităților din Bazinul Carpatic, tell-urile sunt așezări multistratificate, apărute într-o zonă geografică specifică, ca urmare a unor condiții de mediu favorabile. Ele s-au născut prin acumularea succesivă a resturilor unor construcții de suprafață de dimensiuni mari, realizate din lut și având o structură din lemn. Aceste construcții sunt organizate în cadrul așezării după principii clare arhitectonice (o anumită ordonare a caselor, ulițe, străzi) care sunt respectate de-a lungul întregii evoluții a acesteia. Existența unor fortificații, în unele cazuri impresionante, a unei activități economice autarhice, presupun o organizare socială clar structurată. Creație a aceleiași comunități, ce locuiește vreme îndelungată un areal, tell-urile reprezintă o așezare centrală, clar individualizată, înconjurată de așezări „satelit“ ce marchează un *hinterland* bine definit¹⁶⁴.

În realizarea catalogului tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic am plecat de la principiul că ele sunt așezări multistratificate caracteristice unei anumite culturi arheologice¹⁶⁵. În funcție de numărul nivelurilor arheologice și de grosimea stratului de cultură, ele au fost împărțite în *tell-uri propriu-zise* și *așezări de tip tell*.

- a) *Tell-uri propriu-zise* am considerat acele așezări care au cel puțin trei niveluri arheologice¹⁶⁶ și/sau o depunere de peste 1 m (fig. 10/2).
- b) *Așezările de tip tell*, din diverse motive, au atins o acumulare stratigrafică de până la 1 m și/sau conțin cel puțin două niveluri arheologice (fig. 10/3).

¹⁶⁴ Sugestiv în acest sens este cazul tell-ului de la Feudvar (*Falkenstein 1998*, p. 164 sqq.), a celui de la Békés (*Banner, Bóna 1974*, p. 133 sqq.) sau situația de pe valea râului Benta, din arealul culturi Vatyá (*Vicze 2000*, p. 120, fig. 3).

¹⁶⁵ Noțiunea de „cultură arheologică“ a dobândit de-a lungul timpului o serie de înțelesuri (*Hachmann 1987*). Cu toate că ea a fost în ultimul timp constant discutată (citez doar câteva exemple: *Liining 1972*, p. 145 sqq.; *Klejn 1982*, p. 198 sqq.; *Hodder 1982*, p. 186 sqq.; *Binford 1989*, p. 3 sqq.; *Shennan 1994*, p. 5 sqq.; *Hansen 1995*, p. 9 sqq.), nu s-a ajuns la un consens în definirea sa (*Barford 1996*, p. 33 sqq.). În Bazinul Carpatic prin cultură arheologică se înțelege, în general, o entitate umană, definită printr-un ansamblu comun de bunuri materiale, credințe și manifestări religioase, activități economice, organizare socială, caracteristice unui anumit areal geografic (*Bóna 1975*, p. 16; *Novotný 1986*, p. 57, s.v. arheologická kultura; *Gumă 1993*, p. 112; M. Babeș, p. 390, s.v. cultură, în *Preda 1994*; *Boroffka 1994*, p. 1).

¹⁶⁶ În definirea unui nivel arheologic am plecat de la schema propusă de către B. Hänsel pentru magula de la Kastanas (*Hänsel 1989*, p. 55 sqq., fig. 8). Astfel un nivel arheologic constă din mai multe depuneri (orizonturi de construcție, podele, incendieri etc.) și începe odată cu construcția unei case și ia sfârșit prin nivelarea sa.

În cazul în care nu au fost întreprinse cercetări, dar în literatură am găsit informația, plecând de la forma așezării și materialele arheologice descoperite, privind existența unui tell, am preferat introducerea acestora într-o categorie mai largă cea a *așezărilor având forma unei movile sau ridicături* ce reflectă o continuitate a locuirii (*Siedlungshügel, Moundsettlement*). Tot acestei categorii i-am atribuit acele așezări multistratificate, în care au fost efectuate săpături arheologice, dar în rapoartele publicate nu se specifică câte niveluri de cultură au fost identificate.

Prin aceasta putem separa o grupă importantă de așezări, cu caracteristici proprii, care se deosebesc net de cele mai multe situri, cu un singur nivel de cultură, în care au fost identificate doar simple bordee sau locuințe semiîngropate, gropi menajere etc. Lipsa unor acumulări stratigrafice importante se datorează unui alt mod de viață, ce presupune o economie specifică, expresie a unui statut inferior față de așezările-tell.

Pentru a lămurii problematica noțiunii de tell în Bazinul Carpatic consider necesar a aduce câteva precizări complementare. Astfel la formarea unor așezări multistratificate (*Mehrschichtigesiedlungen, Multilayer settlements*) contribuie uneori și depunerile acumulate de-a lungul mai multor perioade istorice. Dacă aceste depuneri nu se constituie în niveluri succesive ce conțin resturi de la locuințe de suprafață având o structură din lemn și lut etc., atunci ele nu reprezintă ca tip de habitat o așezare-tell. Cel mai bun exemplu în acest sens îl găsim la Košice-Barca (fig. 11/2). Anterior tell-ului culturii Otomani există depuneri din paleolitic (nivelul VI), mesolitic (nivelul V), cultura Bükk (nivelul IV/3), cultura Tiszapolgár? (nivelul IV/2), cultura Baden/cultura ceramicii șnurate (nivelul IV/1) și un nivel ce reprezintă humusul din epoca bronzului (nivelul III). Ulterior celor șase niveluri ale culturii Otomani (nivelurile II/2, II/1b, II/1a, I/3, I/2 și I/1) au fost identificate urme ale culturii Piliny, Gáva, din perioada Latène și cea medievală¹⁶⁷. În acest caz, dar și în altele asemănătoare, avem de-a face cu simple așezări utilizând același spațiu pe care anterior sau ulterior s-a format o așezare-tell Otomani.

În unele situații cum este la Berettyóújfalu „Herpály-Földvár=Herpályidomb”¹⁶⁸ (fig. 11/1) sau Esztár „Fenyvespart=Fenyesdomb”¹⁶⁹ pe același loc s-au constituit atât așezări-tell neolitice cât și așezări-tell din epoca bronzului. La Baracs „Földvár=Botyánsánc”¹⁷⁰, Bölcske „Vörösgyűrű=Vörösgyűr”¹⁷¹, Dunaföldvár „Kálvária=Öreghegy”¹⁷², Dunaújváros „Dunapentele-Koziderpadlás”¹⁷³,

¹⁶⁷ Prošek 1959, fig. 57. Mulțumesc lui P. Adamka, R. Štefanka, P. Steiner pentru posibilitatea de a consulta documentația de la Košice-Barca.

¹⁶⁸ Kalicz, Raczky 1984, p. 85 sqq.; Máthé 1984, p. 137 sqq.

¹⁶⁹ Máthé 1988, p. 36 sq.

¹⁷⁰ Vicze 1992, p. 146 sqq. cu bibliografia mai veche.

¹⁷¹ Vezi nota 32.

¹⁷² Szabó 1992, p. 38 sqq. cu literatura mai veche.

¹⁷³ Bóna 1992c, p. 149 sqq. cu literatura mai veche.

Százhalombatta „Földvár=Téglagyvár“¹⁷⁴ (fig. 10/3) etc. așezări-tell aparținând culturii Nagyrév sunt urmate, mai mult sau mai puțin nemijlocit, de așezări-tell caracteristice culturii Vátya. În alte cazuri, așezări-tell ale culturii Hatvan sunt continuate de așezări-tell ale culturii Vátya (Gomba „Várhegy“¹⁷⁵), Füzesabony-Otomani (Jászdózsza „Kápolnahalom“¹⁷⁶, Včelince „Lászlófala“¹⁷⁷) sau Maďarovce (Malé Kosihy „Törökdomb“¹⁷⁸). Cea mai complexă situație rămâne cea de la Tószeg „Laposhalom“, unde practic avem de-a face din punct de vedere cultural cu trei așezări-tell: Nagyrév, Hatvan și Füzesabony¹⁷⁹ (fig. 11/3).

Se poate pune întrebarea există tell-uri de epocă Latène, romană sau din Evul Mediu? Dacă suntem consecvenți cu definiția pe care am propus-o mai sus atunci răspunsul este afirmativ. În literatura de specialitate arheologică asemenea așezări nu au fost însă identificate cu tell-uri. Pentru aceste perioade de timp există noțiuni clare ca aceea de sat, oraș, castru sau cetate care definesc ceea ce preistoricienii denumesc tell-uri. De aceea, noțiunea de tell a fost aplicată, în Bazinul Carpatic, numai pentru perioada preistorică.

Depuneri succesive, ce presupun chiar amenajarea unor vetre și niveluri de călcare de consistența unor podele, există și în unele peșteri¹⁸⁰. Putem considera peșterile multistratificate cu urme de locuire succesive preistorice ca fiind tell-uri? Răspunsul este negativ deoarece peștera în sine constituie un tip de așezare cu caracteristici proprii¹⁸¹.

Cu siguranță se mai pot aduce unele observații de conținut la această definiție a tell-urilor din Bazinul Carpatic, ele nu pot fi însă precizate decât în urma unei analize de detaliu a sistemului așezărilor ce îndeplinesc caracteristicile unui tell¹⁸². Sintetizând, însă, datele de care dispunem astăzi pentru așezările multistratificate aparținând perioadei timpurii și mijlocii a epocii bronzului, mi-am propus să ofer doar cadrul formal de la care trebuie plecat într-o asemenea abordare.

Berlin, martie 2002

¹⁷⁴ *Poroszlai 2000b*, p. 13 sqq. cu bibliografia mai veche.

¹⁷⁵ *Bolega 1999*, p. 29 sqq. cu unele date bibliografice. Informații amabile primite de la G. Kulcsár.

¹⁷⁶ *Stanczik, Tárnoki 1992*, p. 120 sqq. cu bibliografia mai veche.

¹⁷⁷ Vezi nota 118.

¹⁷⁸ *Točík 1981b*.

¹⁷⁹ *Bóna 1992b*, p. 101 sqq. cu literatura mai veche.

¹⁸⁰ Este, de exemplu, cazul Peșterii Hoților de la Băile Herculane (*Roman 1976*, p. 16, pl. 7).

¹⁸¹ Mai nou *Petrescu 2000*, p. 75 sqq.

¹⁸² Sistemul așezărilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic, având caracteristicile unor tell-uri, constituie subiectul propus mie de către profesorul B. Hänsel ca temă de studiu pe durata bursei oferite de către Fundația Alexander von Humboldt.

Bibliografie

- Auranche 1999 O. Auranche, *Houses and Households in modern Cafer Höyük (Euphrates valley, Malatya)*, în *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut. Uluslararası Sempozyumu. International Symposium on Settlement and Housing in Anatolia Through the Ages. 5-7 Haziran 1996. 5-7 June 1996*, Istanbul, 1999, p. 49-58.
- Bader 1978 T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică [Die Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen]*, București, 1978.
- Bailey 1996 D.W. Bailey, *The Analysis of Tells in Northeastern Bulgaria: Settlement Behaviour in the Context of Time, Space and Place*, în L. Nicolova (Ed.), *Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans (ca 3500-2000 BC, Calibrated Dates)*, în *Reports of Prehistoric Research Project, I, 2-4*, Sofia, 1995 (1996), p. 289-308.
- Banner, Bóna 1974 J. Banner, I. Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*, Budapest, 1974.
- Banner și colab. 1959 J. Banner, I. Bóna, L. Márton, *Die Ausgrabungen von L. Márton in Tószeg*, în *ActaArchHung*, X, 1959, p. 1-140.
- Barford 1996 P. Barford, *Aspects of cultural definition in Central European prehistory*, în *ArchPolona*, 34, 1996, p. 33-57.
- Barrois 1939 A.-G. Barrois, *Manuel d'archéologie biblique*, Paris, 1939.
- Bezold 1903 C. Bezold, *Ninive und Babylon*, Bielefeld, Leipzig, 1903.
- Binford 1989 L.R. Binford, *Debating Archaeology*, San Diego, 1989.
- Bittel 1934 K. Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, Istanbul, 1934.
- Bliss 1894 F.J. Bliss, *A Mound of many Cities or Tell el Hesi excavated*, London, 1894.
- Bliss, Macalister 1902 F.J. Bliss, R.A.S. Macalister, *Excavations in Palestina during 1898-1900*, London, 1902.
- Bolega 1999 E. Bolega, *Középső bronzkori csont szíjelosztó korong Gomba-Várhegyről*, în *Ősrégészeti levelek. Prehistoric Newsletter*, 1, 1999, p. 29-32.
- Bóna 1980 I. Bóna, *Tószeg-Laposhalom (1876-1976)*, în *ÉvkSzolnok*, 1979-1980, p. 83-107.
- Bóna 1975 I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre*

- südöstlichen Beziehungen, în *Archaeologia Hungarica*, II, Budapest, 1975.
- Bóna 1992a* I. Bóna, *Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn, în Bronzezeit...*, p. 9-39.
- Bóna 1992c* I. Bóna, *Tószeg-Laposhalom*, în *Bronzezeit...*, p. 101-114.
- Bóna 1992c* I. Bóna, *Dunapentele-Dunaújváros-Koziderpadlás*, în *Bronzezeit...*, p. 149-152.
- Borger 1978* R. Borger, *Assyrisch-babylonische Zeichenliste*, Neukirchen-Vluyn, 1978.
- Boroffka 1994* N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, în *UPA*, 19, Bonn, 1994.
- Bray, Trump 1970* W. Bray, D. Trump, *Dictionary of Archaeology*, London, 1970.
- Bronzezeit... W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1992.
- Caneva 1999* I. Caneva, *Early Farmers on the Cilician Coast: Yumuktepe in the Seventh Millennium BC*, în *Neolithic...*, p. 105-114.
- Casson 1919* S. Casson, *Notes on Prehistoric Mounds in the Caucasus and Turkestan*, în *AnnuBritSchoolAthens*, 23, 1918-1919, p. 112-117.
- Casson 1921* S. Casson, *Excavations in Macedonia*, în *AnnuBritSchoolAthens*, 24, 1920-1921, p. 1-33.
- Casson 1925* S. Casson, *Excavations in Macedonia - II*, în *AnnuBritSchoolAthens*, 26, 1923-1925, p. 1-29.
- Casson 1968* S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria. Their relations to Greece from the earliest times down to the time of PHILIP son of AMYNTAS*, Groningen, 1968 (Reprint: Oxford, London, 1926).
- Chapman 1989* J. Chapman, *The early Balkan village*, în S. Bökönyi (Ed.), *Neolithic of southeastern Europe and its Near Eastern connection. International Conference 1987 Szolnok-Szeged*, în *Varia Archaeologica Hungarica*, II, Budapest, 1989, p. 33-53.
- Chapman 1997* J. Chapman, *The origins of tells in Eastern Hungary*, în P. Topping (Ed.), *Neolithic Landscapes*, Oxford, 1997, p. 139-164.
- Chidioșan 1980* N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida* [Contributions à l'histoire des thraces du nord-ouest de la Roumanie. L'établissement de la culture Wietenberg de Derșida], Oradea, 1980.

- Childe 1922* V.G. Childe, *The East Relations of the Dimini Culture*, în *JournalHellStud*, 42, 1922, p. 254-275.
- Childe 1927* V.G. Childe, *The Dawn of European Civilization*, London, 1927.
- Childe 1928* V.G. Childe, *The Most Ancient East*, London, 1928.
- Childe 1929* V.G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929.
- Childe 1930* V.G. Childe, *The Bronze Age*, Cambridge, 1930.
- Childe 1935* V.G. Childe, *New Light on the Most Ancient East. The Oriental Prelude to European Prehistory*, London, 1935.
- Childe 1950* V.G. Childe, *Prehistoric Migrations in Europe*, Oslo, Leipzig, Paris, London, Cambridge, 1950.
- Childe 1956* V.G. Childe, *Notes on the Chronology of the Hungarian Bronze Age*, în *ActaArchHung*, VII, 1956, p. 291-299.
- Christescu 1925* V. Christescu, *Les stations préhistoriques du lac de Boian*, în *Dacia*, II, 1925, p. 249-303.
- Christescu 1932* V. Christescu, *Les stations préhistoriques de Vădastra*, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 167-225.
- Cooksey și colab. 1919* W. Cooksey, C.F.A.M. Woodward, S. Casson, *Macedonia. IV. – Mounds and other ancient Sites in the Region of Salonika*, în *AnnuBritSchoolAthens*, 23, 1918-1919, p. 51-63.
- Cooper 1996* J.S. Cooper, *Sumerian and Akkadian*, în P. Daniels, W. Bright (Ed.), *The World's Writing Systems*, New York, Oxford, 1996, p. 37-57.
- Covaciu 1944* N. Covaciu, *Urmele strămoșilor în județul Arad*, Arad, 1944.
- Crișan 1978* I.H. Crișan, *Ziridava. Săpăturile de la "Șanțul Mare" din anii 1960, 1961, 1962, 1964. Ziridava. Die Ausgrabung der Jahre 1960, 1961, 1962 und 1964 vom "Șanțul Mare"*, Arad, 1978.
- Csetneki Jelenik 1876* E. Csetneki Jelenik, *Tószegi ásatások*, în *ArchÉrt*, X, 1876, p. 277-283.
- David 2002* W. David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzzeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*, în *Bibliotheca Musei Apulensis*, XVIII, Alba Iulia, 2002.
- Déchelette 1910* J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine, II. Archéologie celtique et protohistorique*, Paris, 1910.
- Déchelette 1924* J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine, I. Archéologie préhistorique*, Paris, 1924.
- Dimitrijević 1966* S. Dimitrijević, *Arheološka iskopavanja na područkog Vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957.-1965.* [Ergebnisse

- archäologischer Ausgrabungen auf dem Gebiet des Museums von Vinkovci von 1957 bis 1965 (Vorgeschichte und Mittelalter], în *Acta Musei Cibalensis*, 1, Vinkovci, 1966.
- Donner 1976* H. Donner, *Einführung in die biblische Landes- und Altertumskunde*, Darmstadt, 1976.
- Dörpfeld 1902* W. Dörpfeld, *Troja und Ilion. Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion*, Athen, 1902.
- Dumitrescu 1925* Vl. Dumitrescu, *Fouilles de Gumelnița*, în *Dacia*, II, 1925, p. 29-103.
- Ebert 1928* M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, 12, Berlin, 1928.
- Ebert 1929* M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, 13, Berlin, 1929.
- Ebin, Swallow 1984* V. Ebin, D.A. Swallow, "The proper study of mankind..." – *great anthropological collections in Cambridge*, Cambridge, 1984.
- Eichmann 1991* R. Eichmann, *Aspekte prähistorischer Grundrißgestaltung in Vorderasien. Beiträge zum Verständnis bestimmter Grundrißmerkmale in ausgewählten neolithischen und chalkolithische Siedlungen des 9.-4. Jahrtausends v. Chr. (mit Beispielen aus der europäischen Prähistorie*, Mainz am Rhein, 1991.
- Eisner 1933* J. Eisner, *Slovensko v pravěku* [Die Vor- und Frühgeschichte des Landes Slowakei], Bratislava, 1933.
- Falkenstein 1998* F. Falkenstein, *Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus*, în *PAS*, 14, Kiel, 1998.
- Fényes 1851* E. Fényes, *Magyarország geographiai szótára*, IV, Pest, 1851.
- Filip 1969* J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, Band II (L-Z), Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1969.
- Flinders Petrie 1891* W.M. Flinders Petrie, *Tell el Hesi (Lachisch)*, London, 1891.
- Foltiny 1870a* J. Foltiny, *Archaeologiai levelek V*, în *ArchÉrt*, IV, 1870, p. 36-39.
- Foltiny 1870b* J. Foltini[y], *Archaeologiai levelek IX*, în *ArchÉrt*, IV, 1870, p. 75-77.
- Foltiny 1870c* J. Foltin[y], *Archaeologiai levelek XXIII*, în *ArchÉrt*, III, 1870, p. 136-137.
- Foltiny 1870d* J. Foltin[y], *Archaeologiai levelek XXIX*, în *ArchÉrt*, III, 1870, p. 164-165.
- Foltiny 1870e* J. Foltiny, *A szíthalmi Árpádvár, vagy Földvárhalom ásatásának s az ott lelt tárgyaknak ismertetése*, în *Századok*, IV, 1870, p. 442-455.

- Forrer 1907 R. Forrer, *Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer*, Berlin, Stuttgart, 1907.
- Furmánek, Marková 1992 V. Furmánek, K. Marková, *Siedlung des Tell-Typs in Včelince*, în J. Herrmann (Hrsg.), *Heinrich Schliemann. Grundlage und Ergebnisse moderner Archäologie 100 Jahre nach Schliemanns Tod*, Berlin, 1992, p. 293-303.
- Furmánek, Marková 1998 V. Furmánek, K. Marková, *Osobitosti sídliska tellového typu vo Včelinciach* [Besonderheiten einer Siedlung des Tells-Typs in Včelince], în *SlovArch*, p. 205-224.
- Furmánek și colab. 1999 V. Furmánek, L. Veliacik, J. Vladár, *Die Bronzezeit im slowakischen Raum*, în *PAS*, 15, Rahden/Westf., 1999.
- Garašanin 1959 M. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, în *BerRGK*, 39, 1958 (1959), p. 1-130.
- Garašanin 1973 M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije* [La préhistoire sur le territoire de la République Socialiste de Serbie], I-II, Beograd, 1973.
- Garašanin 1983a M. Garašanin, *Vinkovačka grupa*, în *Praistorija...*, p. 471-475.
- Garašanin 1983b M. Garašanin, *Moriška (Mokrinska) grupa*, în *Praistorija...*, p. 476-483.
- Garašanin 1983c M. Garašanin, *Vatinska grupa*, în *Praistorija...*, p. 505-519.
- Gárdonyi 1914 Gárdonyi, *A magyarországi halmok kérdésehez* [Zur Frage der ungarländischen Hügel], în *ArchÉrt*, XXXIV, 1914, p. 381-398, 452-453.
- Garstang 1953 J. Garstang, *Prehistoric Mersin. Yümük Tepe in southern Turkey*, Oxford, 1953.
- Girić 1984 M. Girić, *Die Maros (Moriš, Mureş) – Kultur*, în N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, p. 33-58.
- Girić 1987 M. Girić, *Naselja moriške kulture* [Ansiedlungen der Morischkultur], în *RadVM*, 30, 1986-1987, p. 71-83.
- Gogâltan 1996 Fl. Gogâltan, *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, în N. Tasić (Ed.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.*, Belgrade-Vršac, 1996, p. 43-67.
- Gumă 1993 M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României* [Die Zivilisation der älteren Eisenzeit Südwestrumäniens], în *BiblThrac*, IV, București, 1993.
- Hachmann 1987 R. Hachmann (Hrsg.), *Studien zum Kulturbegriff in der Vor- und Frühgeschichtsforschung*, Bonn, 1987.
- Hampel 1876 J. Hampel, *Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particuliers de la Hongrie*, Budapest, 1876.
- Hanschmann, E. Hanschmann, Vl. Miložčić, *Die deutschen Ausgrabungen*

- Milojčić 1976 *auf der Argissa-Magula in Thessalien. III. Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit*, Bonn, 1976.
- Hansen 1995 K.P. Hansen, *Kultur und Kulturwissenschaft. Eine Einführung*, Tübingen, Basel, 1995.
- Hájek 1953 L. Hájek, *Vzácný nález doby bronzové v Barci u Košic*, in *ArchRozhledy*, V, 1953, p. 319-322, 340-341.
- Hänsel 1968 B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968.
- Hänsel 1982 B. Hänsel, *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, in B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, in *PAS*, 1, Berlin, 1982, p. 1-38.
- Hänsel 1989 B. Hänsel, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Grabung und der Baubefund*, in *PAS*, 7, Berlin, 1989.
- Hänsel 1991 B. Hänsel, *Die bronzezeitliche Besiedlung und ihre Funde*, in Hänsel, Medović 1991, p. 71-83.
- Hänsel 1996 B. Hänsel, *Bronzezeitliche Siedlungssysteme und Gesellschaftsformen in Südosteuropa: vorstädtische Entwicklungen und Ansätze zur Stadtwerdung*, in C. Belardelli, J.-W. Neugebauer, M. Novotná, B. Novotny, C. Pare, R. Peroni (Ed.), *The Bronze Age in Europe and in the Mediterranean. The colloquia of the XIII international congress of prehistoric and protohistoric sciences, Forlì (Italia), 8-14 September 1996*, Volume 11, Forlì, 1996, p. 241-251.
- Hänsel 1998 B. Hänsel, *Das Feudvar-Projekt – eine Einleitung. Ausgrabungen und Geländeuntersuchungen auf dem Plateau von Titel und in seiner Umgebung. Projekat Feudvar – priprema istraživanja i rekognosciranja na Titelskom platou i njegovoj okolini*, in B. Hänsel, P. Medović (Hrsg.), *Feudvar. Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß. I. Das Plateau von Titel und die Šajkaška. Archäologische und naturwiissenschaftliche Beiträge zu einer Kulturlandschaft. Titelski plato i Šajkaška. Arheološki i prirodnjački prilozi o kulturnoj slici područja*, in *PAS*, 13, Kiel, 1998, p. 15-37.
- Hänsel, Medović 1991 B. Hänsel, P. Medović, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990. Bronzezeit-Vorrömische Eisenzeit*, in *BerRGK*, 72, 1991, p. 45-204.

- Hauptmann 1981 H. Hauptmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn, 1981.
- Hauptmann 2000 H. Hauptmann, *Zur Chronologie des 3. Jahrtausends v. Chr. am oberen Euphrat Aufgrund der Stratigraphie des Norşuntepe*, în C. Marro, H. Hauptmann (Hrsg.), *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the IVth-IIIrd millenium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des IV. und III. Jahrtausends v. Chr.*, Paris, 2000, p. 419-438.
- Hauptmann, Miložčić 1969 H. Hauptmann, V. Miložčić, *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula Thessalien*, Bonn, 1969.
- Heurtley 1925 W.A. Heurtley, *Pottery from Macedonian Mounds*, în *AnnuBritSchoolAthens*, 26, 1923-1925, p. 30-37.
- Heurtley 1927 W.A. Heurtley, *A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorian Invasion*, în *AnnuBritSchoolAthens*, 28, 1926-1927, p. 158-194.
- Heurtley 1939 W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia. An Archeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages*, Cambridge, 1939.
- Hiller, Nikolov 2000 S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.), *Karanovo. Band III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Wien, 2000.
- Hodder 1982 I. Hodder, *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture*, Cambridge, 1982.
- Hrala 1976 J. Hrala, *Malý labyrint archeologie*, Praha, 1976.
- Jockenhövel 1990 A. Jockenhövel, *Bronzezeitlicher Burgenbau in Mitteleuropa. Untersuchungen zur Struktur frühmetallzeitlicher Gesellschaften*, în *Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit. Ergebnisse eines Kolloquiums. Mainz 1985*, în *Monografien RGZM*, 15, Bonn, 1990, p. 209-228.
- Kalicz 1957 N. Kalicz, *Tiszaug őskori települései* [Urzeitliche Siedlungen in Tiszaug], în *RégFüz.*, Ser. I, No. 8, 1957.
- Kalicz 1965 N. Kalicz, *Siedlungsgeschichtliche Probleme der Körös- und Theiss Kultur*, în *ActaAntArch*, VIII, 1965, p. 27-40.
- Kalicz 1968 N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.-16. Jahrhunderts v.u.z.*, în *Archaeologia Hungarica*, XLV, Budapest, 1968.
- Kalicz 1986 N. Kalicz, *Über das spätleolithische Siedlungswesen in Ungarn*, în *ÉvkSzekszárd*, XIII, 1986, p. 127-138.

- Kalicz, 1984 Raczky N. Kalicz, P. Raczky, *Preliminary Report on the 1977-1982 Excavation at the Neolithic and Bronze Age Settlement of Berettyóújfalu-Herpály. Part I: Neolithic*, în *ActaArchHung* XXXVI, 1984, p. 85-136.
- Kalicz, 1987 Raczky N. Kalicz, P. Raczky, *The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent archaeological research*, în *The Late Neolithic...*, p. 11-30.
- Kalicz, 1990 Raczky N. Kalicz, P. Raczky, *Das Spätneolithikum im Theißgebiet. Eine Übersicht zum heutigen Forschungsstand aufgrund der neuesten Ausgrabungen*, în W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn*, Frankfurt am Main, 1990, p. 11-33.
- Kisléghi 1911 Gy. Nagy Kisléghi, *Az óbessenyői őstelep*, în *ArchÉrt*, XXXI, 1911, p. 147-164.
- Klein 1987 E. Klein, *A comprehensive etymological dictionary of the hebrew language for readers of english*, New York, London, 1987.
- Klejn 1982 L.S. Klejn, *Archaeological Typology*, în *BAR*, 153, Oxford, 1982.
- Koehler, Baumgartner 1990 L. Koehler, W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum alten Testament*, Leiden, New York, Kopenhagen, Köln, 1990.
- Kovács 1977 T. Kovács, *Funde der Metallkunst der Koszider-Periode aus Siedlungen und Gräberfeldern*, în *FolArch*, XXVIII, 1977, p. 39-65.
- Kovács 1998 T. Kovács, *Siedeln in der Tiefebene – Das Problem der bronzezeitlichen Nutzung der Überschwemmungsgebiete an der Theiß*, în B. Hänsel (Hrsg.), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Man and Environment in European Bronze Age*, Kiel, 1998, p. 481-492.
- Kubinyi 1861 F. Kubinyi, *Magyarországban talált kő- és bronzkori régiségek*, în *ArchKözl*, 2, 1861, p. 81-113.
- Lazarovici și colab. 2001 Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean, Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologică* [Parța. Archaeological Monography], în *Bibliotheca historica et archaeologica Banatica*, XIII, Timișoara, 2001.
- Leroi-Gourhan 1988 A. Leroi-Gourhan (Dir.), *Dictionnaire de la préhistoire*, Paris, 1988.
- Link 2001 T. Link, *Das Ende der spätneolithischen Tellsiedlungen im Karpatenbecken*, Heidelberg, 2001, lucrare de masterat, mss.
- Lloyd 1936 S. Lloyd, *Mesopotamia. Excavations on Sumerian Sites*, London, 1936.
- Lloyd 1963 S. Lloyd, *Mounds of the Near East*, Edinburgh, 1963.

- Lloyd 1978 S. Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia. From the Old Stone Age to the Persian Conquest*, London, 1978.
- Lüning 1972 J. Lüning, *Zum Kulturbegriff im Neolithikum*, în *PZ*, XLVII, 1972, p. 145-173.
- Makkay 1982 J. Makkay, *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei*, Budapest, 1982.
- Márton 1906 L. Márton, *Jelentés a tószegi ásatastról*, în *JelMagyarNemzetiMúz*, 1906, p. 170-173.
- Márton 1907 L. Márton, *Jelentés 1907 évben végzett ásatastról*, în *JelMagyarNemzetiMúz*, 1907, p. 176-184.
- Márton 1908 L. Márton, *Jelentése tószegi, újhartyáni, versegi, valkói és patvarczi ásatastról*, în *JelMagyarNemzetiMúz*, 1908, p. 168-174.
- Márton 1909a L. Márton, *Jelentés hivatalos kiküldetéseiről*, în *JelMagyarNemzetiMúz*, 1909, p. 160.
- Márton 1909b L. Márton, *Egy sajtáságos kőkori edény-alak*, în *ArchÉrt*, XXIX, 1909, p. 154-158.
- Márton 1910a L. Márton, *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye őskora*, în *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye*, Budapest, f.a. (1910), p. 166-199.
- Márton 1910b L. Márton, *Aphorismen über Ethnographie und Kunstgewerbe in der prähistorischen Archaeologie von Dr. J.L. Pić*, în *ArchÉrt*, XXX, 1910, p. 86-87.
- Márton 1911 L. Márton, *Jelentés tószegi ásatastról és kisebb kiküldetéseiről*, în *JelMagyarNemzetiMúz*, 1911, p. 158-161.
- Márton 1913 L. Márton, *Jelentés tószegi ásatastról*, în *JelMagyarNemzetiMúz*, 1913, p. 193-206.
- Máthé 1984 M. Sz.Máthé, *Preliminary Report on the 1977-1982 Excavation at the Neolithic and Bronze Age Settlement of Berettyóújfalu-Herpály. Part II: Bronze Age*, în *ActaArchHung*, XXXVI, 1984, p. 137-159.
- Máthé 1988 M. Sz.Máthé, *Bronze Age tells in the Berettyó valley*, în T. Kovács, I. Stanczik (Ed.), *Bronze Age Tell Settlements on the Great Hungarian Plain*, 1, în *IPH*, I, Budapest, 1988, p. 27-122.
- Medeleț, Bugilan 1987 Fl. Medeleț, I. Bugilan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat [Zur frage der Erdhügel im Banat. Problemstellung und Fundaufnahme]*, în *Banatica*, 9, 1987, p. 87-198.

- Meier-Arendt 1991* W. Meier-Arendt, *Zu Tells und tellartigen Siedlungen im Spätneolithikum Ost-Ungarns, Siebenbürgens und des Banat: Überlegungen zu Entstehung und Funktion*, în *Banatica*, 11, 1991, p. 77-85.
- Mellaart 1967* J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, London, Southampton, 1967.
- Mestorf 1876* J. Mestorf, *Der internationale Anthropologen- und Archäologen-Congress in Budapest vom 4. bis 11. September 1876*, Hamburg, 1876.
- Meyers 1997* E.M. Meyers (Ed.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, 5, New York, Oxford, 1997.
- Miller Rosen 1986* A. Miller Rosen, *Cities of Clay. The Geoarcheology of Tells*, Chicago, London, 1986.
- Milojčić 1949* Vl. Milojčić, *Chronologie der jüngereren Steinzeit Mittel- und Südosteuropa*, Berlin, 1949.
- Milojčić 1983a* Vl. Milojčić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. II. Das mittlere Neolithikum. Die mittelnolithische Siedlung*, Bonn, 1983.
- Milojčić 1983b* Vl. Milojčić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum. Stratigraphie und Bauten*, Bonn, 1983.
- Milojčić-v. Zumbusch, Milojčić 1971* J. Milojčić-v. Zumbusch, Vl. Milojčić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. I. Das frühe Neolithikum*, Bonn, 1971.
- Milojčić și colab. 1962* Vl. Milojčić, J. Boessneck, M. Hopf, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. I. Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste*, Bonn, 1962.
- Milojčić și colab. 1976* Vl. Milojčić, A. von den Driesch, K. Enderle, J. Milojčić-v. Zumbusch, K. Kilian, *Die deutschen Ausgrabungen auf Magulen um Larisa in Thessalien. 1966. Agia Sofia-Magula – Karagyös-Magula – Bunar Baschi*, Bonn, 1976.
- Morgan 1925-1927* J. de Morgan, *La préhistoire orientale*, I, Paris, 1925, II, Paris, 1926, III, Paris, 1927.
- Morintz 1962* S. Morintz, *Tipuri de așezări și sisteme de fortificație și de împrejmuire în cultura Gumelnița* [Types d'établissements et systèmes de fortifications et d'enclos dans la civilisation de Gumelnița], în *SCIV*, XIII, 2, 1962, p. 273-284.
- Müller-Karpe 1980* H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte, IV. Bronzezeit*, München, 1980.
- Németi, Molnár 2001* J. Németi, Zs. Molnár, *Data about the beginning of the tell settlements from the N-V part of Romania*, în C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu (Hrsg.), *Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata. Omagiu profesorului*

- Nicolae Gudea la 60 de ani. Festschrift für Professor Nicolae Gudea gelegentlich des 60. Geburtstages*, în *Bibliotheca Musei Porolissensis*, IV, Zalău, 2001, p. 67-93.
- Neolithic...* M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.), *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries*, Istanbul, 1999.
- Nestor 1928* J. Nestor, *Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit*, în *PZ*, XIX, 1928, p. 110-143.
- Nestor 1933a* J. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerRGK*, 22, 1932 (1933), p. 11-181.
- Nestor 1933b* I. Nestor, *Fouilles de Glina*, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932 (1933), p. 226-252.
- Novotný 1986* B. Novotný a kolektív, *Encyklopédia archeológie*, Bratislava, 1986.
- Oppenheim 1931* M. von Oppenheim, *Der Tell Halaf. Eine neue Kultur im ältesten Mesopotamien*, Leipzig, 1931.
- Ordentlich 1968* I. Ordentlich, *Anordnung und Bau der Wohnungen im Rahmen der Otomanikultur in Rumänien*, în *Dacia N.S.*, XII, 1968, p. 141-153.
- Ordentlich 1969* I. Ordentlich, *Probleme der Befestigungsanlagen in den Siedlungen der Otomanikultur in deren rumänischem Verbreitungsgebiet*, în *Dacia N.S.*, XIII, 1969, p. 457-474.
- Ordentlich 1970* I. Ordentlich, *Die chronologische Gliederung der Otomanikultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale*, în *Dacia N.S.*, XIV, 1970, p. 83-97.
- Ordentlich 1971* I. Ordentlich, *Aria de răspândire a culturii Otomani de pe teritoriul României* [Die Verbreitung der Otomanikultur in Rumänien], în *Marmația*, II, 1971, p. 19-35.
- Ordentlich 1973* I. Ordentlich, *Cercetările de la Otomani și Sălacea și locul lor în contextul culturii Otomani*, Teză de doctorat, Iași, 1973, mss.
- Özdoğan 1999* A. Özdoğan, *Çayönü*, în *Neolithic...*, p. 35-63.
- Patay 1938* P. Patay, *Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn*, în *Dissertationes Pannonicae*, II, 13, Budapest, 1938.
- Perkins 1949* A.L. Perkins, *The Comparative Archaeology of Early Mesopotamia*, Chicago, 1949.
- Petrescu 2000* S. Petrescu, *Locuirea umană a peșterilor din Banat până în epocă romană* [Human dwelling in the caves from Banat until Roman epoch], în *Bibliotheca historica et archaeologica Banatica*, XXVII, Timișoara, 2000.
- Petrescu-Dîmbovița 1944* M. Petrescu-Dîmbovița, *Raport asupra săpăturilor de la Glina, jud. Ilfov, 1943*, în *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943*, București, 1944, p. 65-71.
- Picard 1919* Ch. Picard, *Macedonia. I. Les recherches archéologiques*

- de l'Armée Française en Macédoine, 1916-1919, în *AnnuBritSchoolAthens*, 23, 1918-1919, p. 1-9.
- Pigorini 1876 L. Pigorini, *Terra Mare ungheresi*, în *Bulletin di Paleontologia Italiana*, XV-XVI, 1876, p. 230-241.
- Pippidi 1976 D.M. Pippidi (Coord.), *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976.
- Poroszlai 2000a I. Poroszlai, *Die Grabungen in der Tell-Siedlung von Bölcske-Vörösgyűrű (Kom. Tolna) (1965-1967)*, în *ActaArchHung*, LI, 1999/2000 (2000), p. 111-145.
- Poroszlai 2000b I. Poroszlai, *Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár I. 1989-1991; II. 1991-1993*, în *SAX...*, p. 13-73.
- Popovici, Rialland 1996 D. Popovici, Y. Rialland (Coord.), *Viața pe malul Dunării acum 6500 ani. Vivre au bord du Danube il y a 6500 ans. Exposition franco-roumaine 1996-1997. Expoziție româno-franceză 1996-1997*, Saint-Jean-de-la-Ruelle, 1996.
- Pósta 1889 B. Pósta, *Újabb leletek a tószegi őstelepekről*, în *ArchÉrt*, IX, 1898, p. 144-150.
- Praistorija... A. Benac (Ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV. *Bronzano doba*, Sarajevo, 1983.
- Preda 1994 C. Preda (Coord.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, I, (A-C), București, 1994.
- Prošek 1959 Fr. Prošek, *Mesolitická obsidiánová industrie ze stanice Barca I* [Industrie mésolithique en obsidienne de la station de Barca I près de Košice, Slovaquie orientale], în *ArchRozhledy*, XI, 1959, p. 145-148, 193.
- Pulszky 1897 F. Pulszky, *Magyarország archaeológiája*, I, Budapest, 1897.
- Raczky 1987 P. Raczky, *Öcsöd-Kováshalom. A settlement of the Tisza culture*, în *The Late Neolithic...*, p. 61-83.
- Rey 1916 L. Rey, *Observations sur les sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine*, în *BullCorrHellénique*, 40, 1916, p. 257-292.
- Rey 1921 L. Rey, *Observations sur les premiers habitats de la Macédoine. Recueillies par le Service Archéologique de l'Armée d'Orient 1916-1919 (Région de Salonique)*, în *BullCorrHellénique*, 41-43, 1917-1919 (1921), p. 1-310.
- Rodenwaldt 1930 G. Rodenwaldt (Hrsg.), *Neue Deutsche Ausgrabungen*, Münster, 1930.

- Roman 1976 P. Roman, *Cultura Coțofeni* [Die Coțofeni Kultur], București, 1976.
- Rómer 1878 Fl. Rómer, *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. Avant la VIIIe session du congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques à Budapest 1876. Compte-rendu de la huitième session à Budapest 1876. Second volume. I. Partie. Resultats généraux*, Budapest, 1878.
- Rosetti 1934 D.V. Rosetti, *Săpăturile de la Vidra. Raport preliminar* [Rapport préliminaire sur les fouilles de Vidra], în *Publicațiile Muzeului Municipiului București*, 1, București, 1934, p. 6-59.
- Roska 1911 M. Roska, *Ásatás a perjámosi Sánc-halmon. Fouilles aux remparts (Sánc-halom) Perjamos*, în *Földrajzi Közlemények*, XXXIX, 1911, p. 2-29, 2-39 (extrase).
- Roska 1912 M. Roska, *Ásatás a pécska-szemláki határban levő Nagy Sánczon* [Fouilles exécutées au Nagy-Sáncz dans la commune de Pécska-Szemlak], în *DolgCluj*, 3, 1912, p. 1-73.
- Roska 1913 M. Roska, *Ásatás a perjámosi Sánchalmon*, în *MKÉ*, VII, 2-3, 1913, p. 81-122.
- Roska 1914 M. Roska, *Ásatás a perjámosi Sánchalmon*, în *MKÉ*, VIII, 2-3, 1914, p. 73-104.
- Roska 1923a M. Roska, *Săpăturile arheologice de la Periamoș-Banat*, în *Gemina*, 1, 1923, p. 9-15; 51-56; 78-93; 128-137.
- Roska 1923b M. Roska, *Despre importanța cercetărilor preistorice în Banat*, în *AO*, 2, 1923, p. 466-469.
- Roska 1924 M. Roska, *Recherches préhistoriques pendant l'année 1924*, în *Dacia*, I, 1924, p. 297-316.
- Roska 1925 M. Roska, *Rapport préliminaire sur les fouilles archéologiques de l'année 1925*, în *Dacia*, II, 1925, p. 400-416.
- Roska 1929a M. Roska, *Cercetări preistorice în Ardeal în anul 1928*, în *ACMIT*, 1926-1928 (1929), p. 189-191.
- Roska 1929b M. Roska, *Cercetări la Cetățuia dela Otomani*, în *ACMIT*, 1926-1928 (1929), p. 192-205.
- Roska 1930 M. Roska, *Ásatások az Ottományi Várhegyen és Földvárban* [Grabungen am Várhegy und Földvár von Ottomány], în *DolgSzeged*, VI, 1930, p. 163-177.
- Roska 1941 M. Roska, *A gyulavarsándi (Arad M.) laposhalom rétegtani viszonyai* [La stratigraphie de la coline "Laposhalom" de Gyulavarsánd (Dép. Arad)], în *FolArch*, 3-4, 1941, p. 45-61.

- Roska 1942 M. Roska, *Erdély régészeti repertórium* I. Óskor [Archäologisches Repertorium von Siebenbürgen I. Urzeit], în *Thesaurus antiquitatum transsilvanicarum*, Tom I. Praehistorica, Kolozsvár (Cluj), 1942.
- SAX... I. Poroszlai, M. Vicze (Ed.), *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 1 – Field Season 1998*, Százhalombatta, 2000.
- Schaeffer 1948 C.F.A. Schaeffer, *Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (IIIe et IIe millénaires)*. Syrie, Palestine, Asie Mineure, Chypre, Perse et Caucase, London, 1948.
- Schlemm 1908 J. Schlemm, *Wörterbuch zur Vorgeschichte*, Berlin, 1908.
- Schliemann 1881 H. Schliemann, *Ilios. Stadt und Land der Troyaner*, Leipzig, 1881.
- Schalk 1981 E. Schalk, *Die frühbronzezeitliche Tellsiedlung bei Tószeg, Ostungarn, mit Fundmaterial aus der Sammlung Groningen (Niederlande) und Cambridge (Großbritannien)*, în *Dacia N.S.*, XXV, 1981, p. 63-129.
- Schmidt 1931 E.F.Schmidt, *Anatolia through the Ages. Discoveries at the Alishar Mound 1927-29*, Chicago, 1931.
- Schuchardt 1924 C. Schuchardt, *Cernavoda eine Steinzeitsiedlung in Thrakien*, în *PZ*, XV, 1924, p. 9-27.
- Schuchardt, Traeger 1919 C. Schuchardt, P. Traeger, *Aufgrabung zweier Tumuli bei Constanza*, în *PZ*, X, 1918 (1919), p. 150-155.
- Schumacher 1908 G. Schumacher, *Tell el-Mutesellim. Bericht über die 1903-1905 veranstalteten Ausgrabungen*, Leipzig, 1908.
- Sellin, Watzinger 1913 E. Sellin, C. Watzinger, *Jericho*, Leipzig, 1913.
- Seure, Degrand 1906 G. Seure, A. Degrand, *Exploration de quelques tells de la Thrace*, în *BullCorrHellénique*, 30, 1906, p. 359-432.
- Singh 1974 P. Singh, *Neolithic Cultures of Western Asia*, London, New York, 1974.
- Shennan 1994 S. Shennan, *Introduction: archaeological approaches to cultural identity*, în S. Shennan (Ed.), *Archaeological approaches to cultural identity*, London, New York, 1994, p. 1-32.
- Sherratt 1983a A. Sherratt, *The development of Neolithic and Copper Age Settlement in the Great Hungarian Plain. Part II: Site survey and settlement dynamics*, în *OxfordJournalArch*, 2, 1, 1983, p. 13-41.

- Sherratt 1983b A.G. Sherratt, *The Eneolithic Period in Bulgaria in its European Context*, în A.G. Poulter (Ed.), *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981*, I, Nottingham, 1983, p. 188-198.
- Škorpil, Škorpil Ch. Škorpil, N. Škorpil, *Mogili. Pametnici iz Bulgarsko*, 1898
 1898 Plovdiv, 1898.
- von Soden 1981 W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch. Unter Benutzung des lexikalischen Nachlasses von Bruno Meissner (1868-1947)*, Bd. III, Wiesbaden, 1981.
- Sommer 1991 U. Sommer, *Zur Entstehung arcäologischer Fundvergesellschaftungen. Versuch einer archäologischen Taphonomie*, în *Studien zur Siedlungsarchäologie I*, în UPA, 6, Bonn, 1991, p. 51-193.
- Soroceanu 1991 T. Soroceanu, *Studien zur Mureş-Kultur*, în *Internationale Archäologie*, 7, Buch am Erlbach, 1991.
- Soroceanu, Radu T. Soroceanu, O. Radu, *Şantierul arheologic Corneşti (jud. Timiş). Săpăturile din 1973 şi 1974* [Archäologische Ausgrabungen der Jahre 1973 und 1974 in Corneşti (Kr. Timiş)], în *Tibiscus*, IV, 1975, p. 33-40.
 1975
- Stanczik, Tárnoki I. Stanczik, J. Tárnoki, *Jászdózsa-Kápolnahalom, în Bronzezeit...*, p. 120-127.
 1992
- Szabó 1992 G. Szabó, *A Dunaföldvár-Kálvária tell-település kora bronzkori rétegsora- és őskori leletek Kölesd-Téglagyvár lelőhelyről* [Die Schichtenreihe der Tellsiedlung von Dunaföldvár-Kálvária zur frühen Bronzezeit], în *ÉvkSzekszárd*, XVII, 1992, p. 35-182.
- Ştefan 1925 Gh. Ştefan, *Les fouilles de Căscioarele*, în *Dacia*, II, 1925, p. 138-197.
- Tasić 1974 N. Tasić, *Bronzano doba* [Bronze Age], în B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *Praistorija Vojvodine* [Vojvodina în Prehistory], Novi Sad, 1974, p. 185-256, 452-464.
- The Late L. Tálás, P. Raczky (Ed.), *The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*, Budapest-Szolnok, 1987.
 Neolithic... Late
- Thomsen 1913 P. Thomsen, *Kompendium der palästinischen Alttertumskunde*, Tübingen, 1913.
- Točík 1964 A. Točík, *Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom* [Befestigte bronzezeitliche Ansiedlung in Veselé], în *ArchSlovFontes*, V, Bratislava, 1964.
- Točík 1981a A. Točík, *Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche*

- Befestigte Ansiedlung der Madarovce Kultur*, în *MatArchSlov*, III, Nitra, 1981.
- Točík 1981b A. Točík, *Malé Kosihy. Osada zo staršej doby bronzovej* [Malé Kosihy. Altbronzezeitliche Siedlung], în *MatArchSlov*, IV, Nitra, 1981.
- Todorova 1982 H. Todorova, *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*, München, 1982.
- Todorova, Vajsov 1993 H. Todorova, I. Vajsov, *Novo-kamennata epoha v Bălgaria* [Das Neolithikum in Bulgaria], Sofia, 1993.
- Tompa 1937 F.v. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912-1936*, în *BerRGK*, 24-25, 1934-35 (1937), p. 27-127.
- Traeger 1901 P. Träger, *Begräbniss-Plätze und Tumuli in Albanien und Macedonien*, în *ZfE*, 33, 1901, p. 43-57.
- Traeger 1902 P. Traeger, *Die macedonischen Tumuli und ihre Keramik*, în *ZfE*, 34, 1902, p. 62-76.
- Undset 1889 I. Undset, *Terramaren in Ungarn*, în *MAGW*, 19, 1889, p. 125-133.
- Vasić 1936 M. Vasić, *Praistorijska Vinča. II. Oblici grobova. Mistične oči. Igra na tabli. Datovanje Vinče*, Beograd, 1936.
- Vicze 1992 M. Vicze, *Baracs-Földvár*, în *Bronzezeit...*, p. 146-148.
- Vicze 2000 M. Vicze, *Background information to the field-survey*, în *SAX...*, p. 119-129.
- Virchow 1876 R. Virchow, *Terramare an der Theiss und über ungarische Alterthümer überhaupt*, în *ZfE*, 8, 1876, p. 243-255.
- Vladár 1982 J. Vladár, *Die frühbronzezeitliche Entwicklung der Slowakei und das Aufkommen der befestigten Siedlungen*, în *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin-Nitra, 1982, p. 437-453.
- Wace 1914 A.J.B. Wace, *The Mounds of Macedonia*, în *AnnuBritSchoolAthens*, 20, 1913-1914, p. 123-132.
- Wace, Thompson 1912 A.J.B. Wace, M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly. Being some account of recent excavations and explorations in north-eastern Greece from Lake Kopis to the borders of Macedonia*, Cambridge, 1912.
- Wehr 1985 H. Wehr, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart. Arabisch-Deutsch*, 5. Auflage, Wiesbaden, 1985.
- Wheeler 1955 M. Wheeler, *Archaeology from the Earth*, Oxford, 1955.
- Whitehouse 1983 R.D. Whitehouse, *The Macmillan Dictionary of Archaeology*, London, 1983.

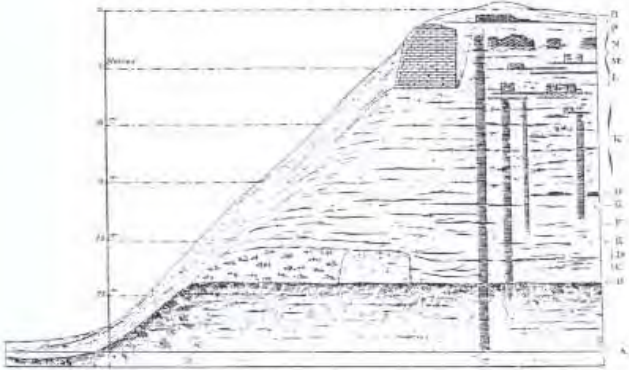
- Woolley 1930* C.L. Woolley, *Ur und die Sintflut. Sieben Jahren Ausgrabungen in Chaldäa der Heimat Abrahams*, Leipzig, 1930.
- Woolley 1935* C.L. Woolley, *The development of Sumerian Art*, New York, 1935.
- Wurmbrand 1878* G. Wurmbrand, *Bericht über den VIII. internationalen Congress für Anthropologie und vorgeschichtliche Archäologie in Pest, September 1876*, în *MAGW*, VII, 1878, p. 15-35.
- Yakar 1991* J. Yakar, *Prehistoric Anatolia. The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period*, Tel Aviv, 1994.

Lista figurilor

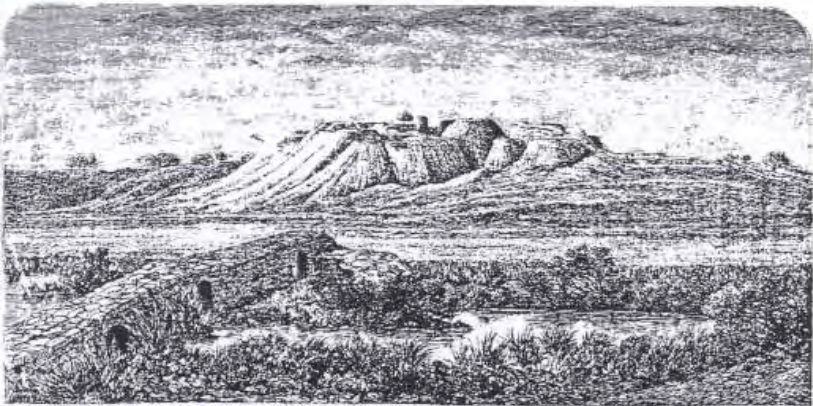
- Fig. 1. 1. Tell Susa. Planul general (după *Morgan 1927*); 2. Tell Susa. Profil stratigrafic (după *Morgan 1927*); 3. Troia la 1881 (după *Schlmann 1881*).
- Fig. 2. 1. Çadir Hüyük (după *Bittel 1934*); 2. Alişar Hüyük (după *Bittel 1934*); 3. Mobile în regiunea Varna (după *Škorpil, Škorpil 1898*); 4. Gomba „Várhegy“ (după *Kubinyi 1861*).
- Fig. 3. 1. Stratigrafia tell-ului de la Metchkur (după *Seure, Degrand 1906*); 2. Ras Shamra. Profil stratigrafic (după *Schaeffer 1948*); 3. Yümük Tepe de la Mersin. Evoluția pe verticală a așezării (după *Garstang 1952*).
- Fig. 4. 1. Kıyıcak (după *Auranche 1999*); 2. Feudvar. Fragment de perete și reconstituirea sa (*Hänsel 1991*).
- Fig. 5. Çatal Hüyük (după *Eichmann 1991*).
- Fig. 6. 1. Tipuri de mobile din Macedonia grecească (după *Traeger 1902*); 2. Tószeg. Profil stratigrafic în 1876 (după *Rómer 1878*); 3. Așezarea și stratigrafia de la Nagyrév la 1876 (după *Rómer 1878*).
- Fig. 7. 1. Tószeg. Un profil al cercetărilor lui L. Márton (după *Banner și colab. 1959*); 2. Tószeg. Săpăturile lui L. Márton. Grundul nr. 3 (după *Banner și colab. 1959*); 3. Pecica. Profilul săpăturii lui M. Roska din 1910 (după *Roska 1912*).
- Fig. 8. Pecica. Grundurile săpăturii lui M. Roska din 1910 (după *Roska 1912*).
- Fig. 9. 1. Feudvar. O secvență din profilul de vest al casei W. Stadiul cercetărilor până la 1990 (*Hänsel, Medović 1991*). 2. Kastanas. Profilul principal (după *Hänsel 1989*).
- Fig. 10. 1. Semnul cuneiform pentru du₆=tillu (după *Borger 1978*); 2. Cornești. O porțiune a profilului sudic al S I platou (după *Soroceanu, Radu 1975*); 3. Százhalombatta. O secvență din profilul vestic al secțiunii I (după *Poroszlai 2000b*).
- Fig. 11. 1. Berettyóújfalu „Herpály-Földvár=Herpályidomb“. Detaliu din profilul vestic al suprafeței II (după *Kalicz, Raczkó 1984*). 2. Košice-Barca (după *Prošek 1959*); 3. Tószeg (după *Bóna 1992c*).

1

2

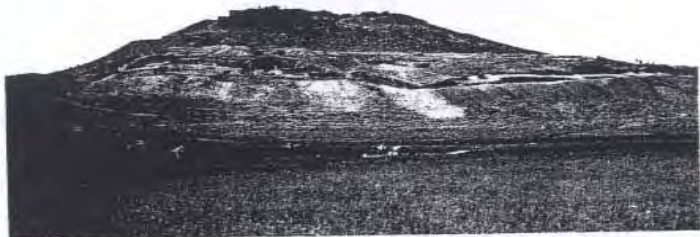

3

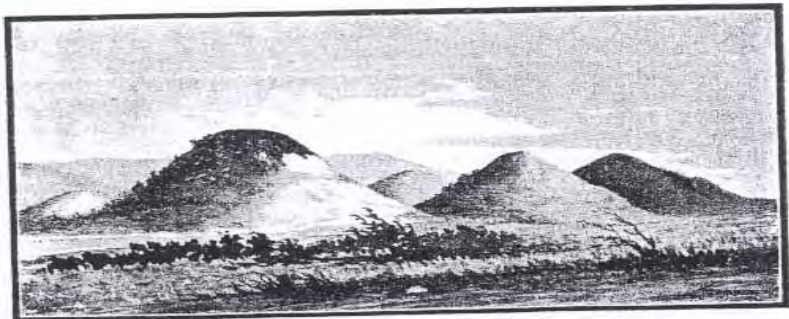
Fig. 1.

1

2

3

4

Fig. 2.

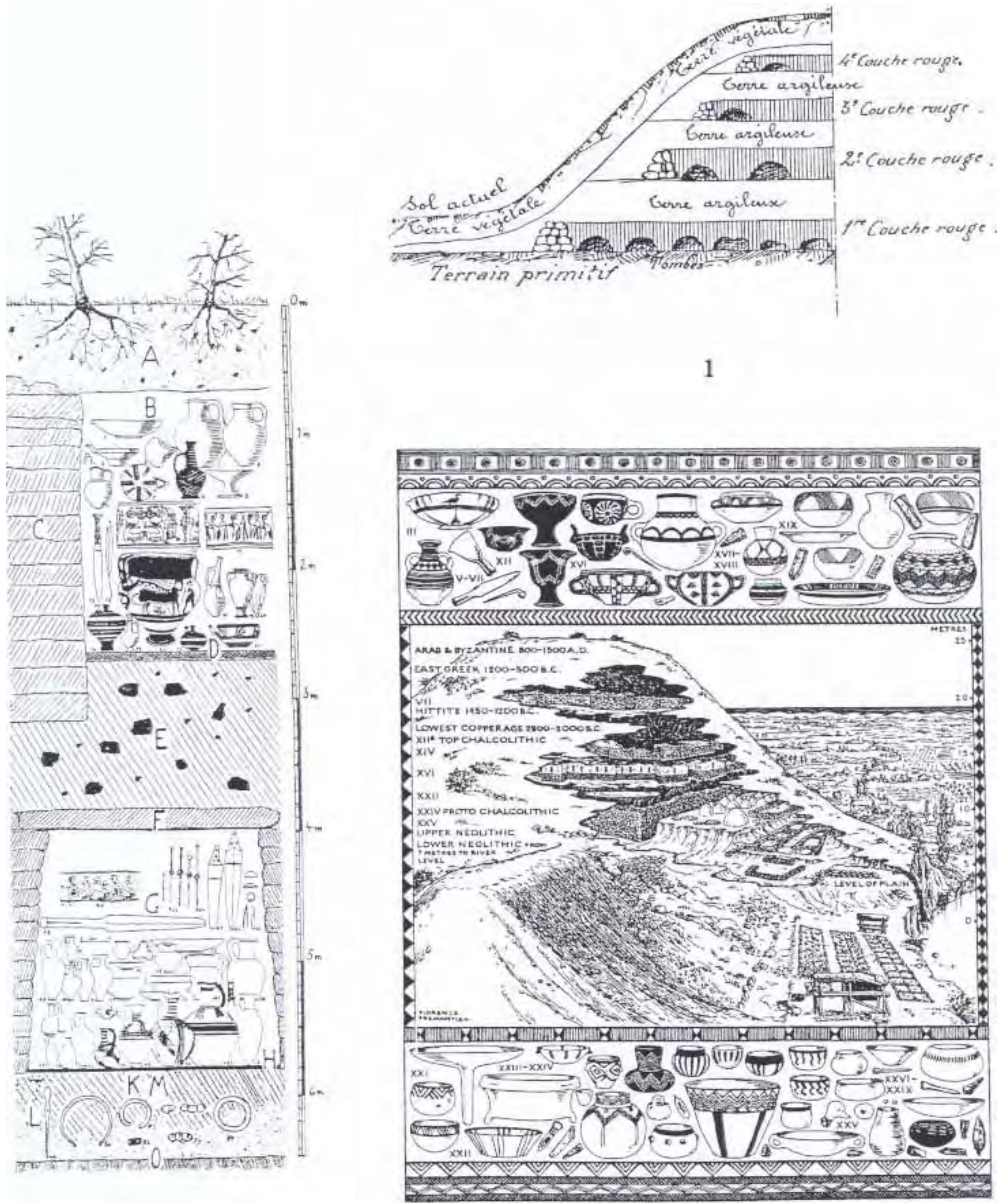

Fig. 3.

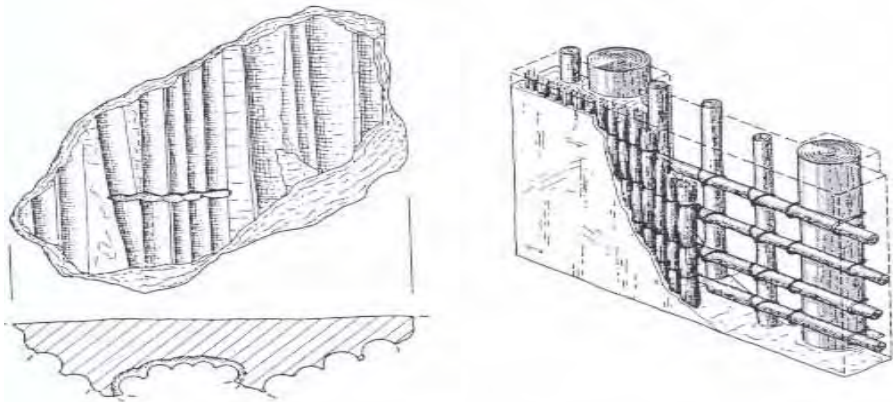
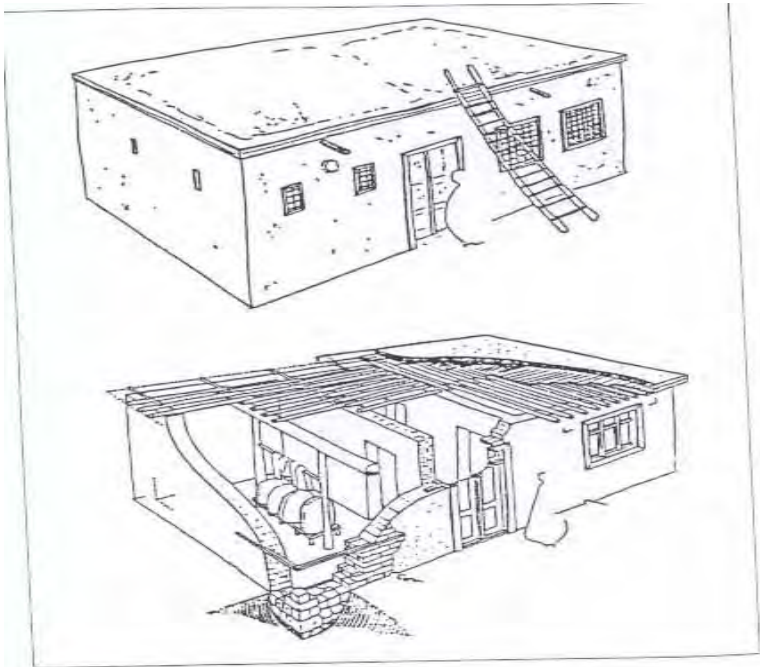

Fig. 4.

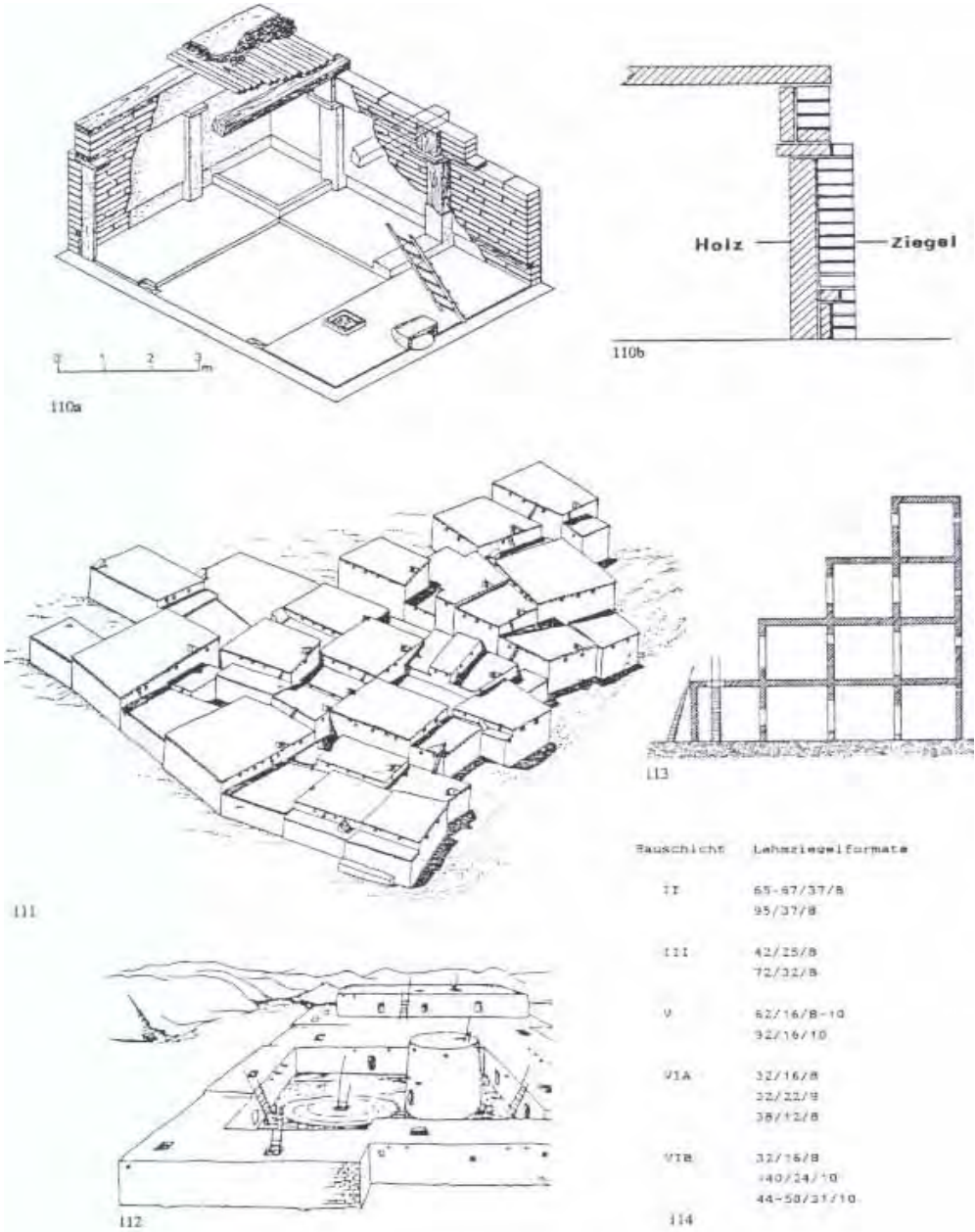
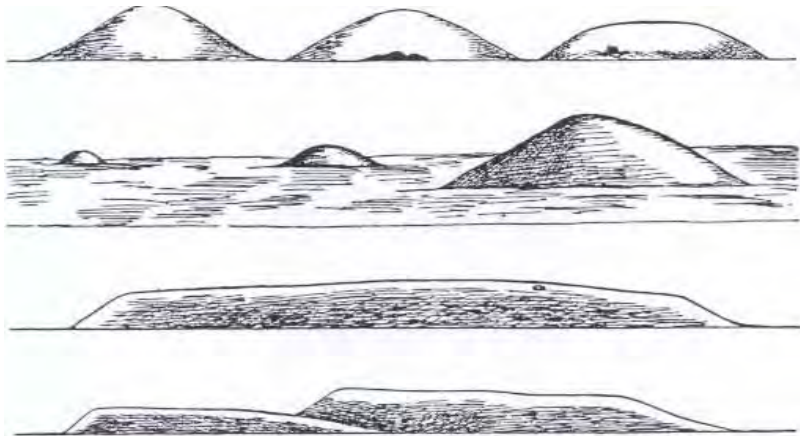
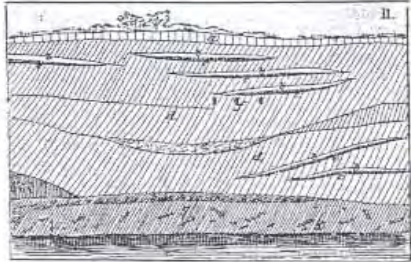

Fig. 5. 1

1

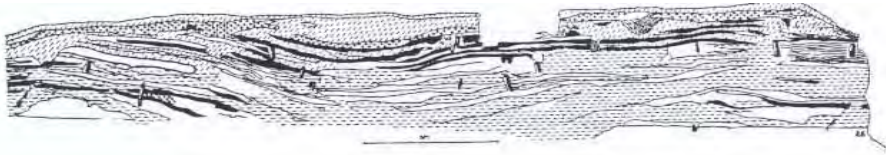

2

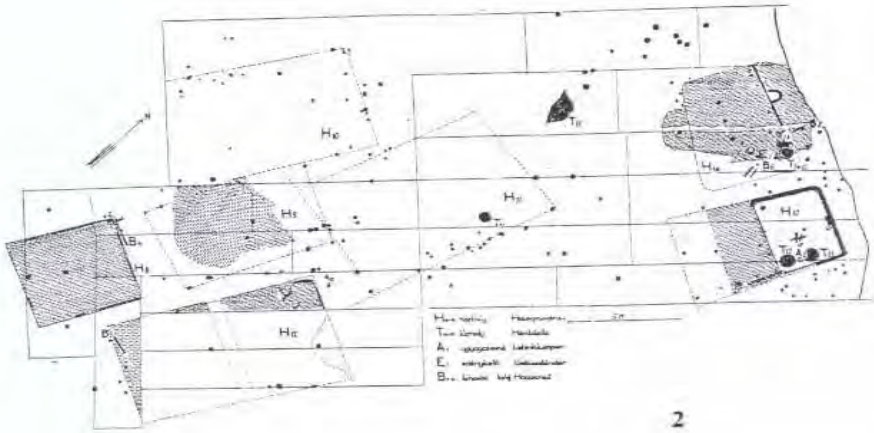

3

Fig. 6.

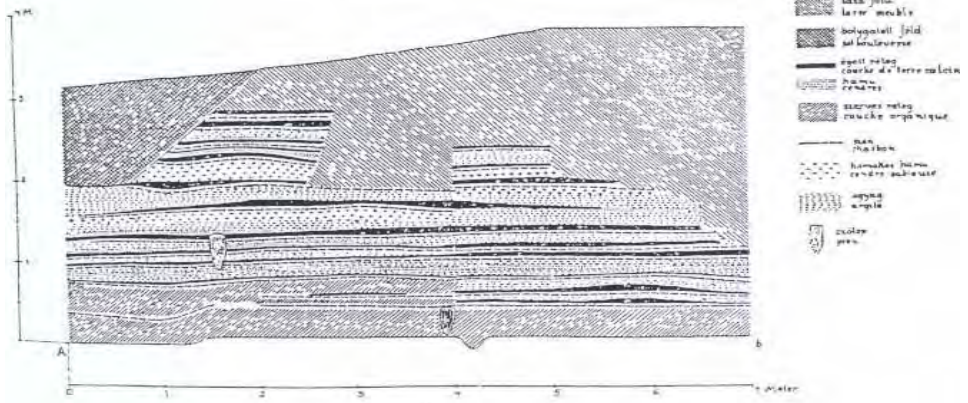

1

2

Coupe A-B. szelvény.
 Lepile 5/1 23
 Erkelie

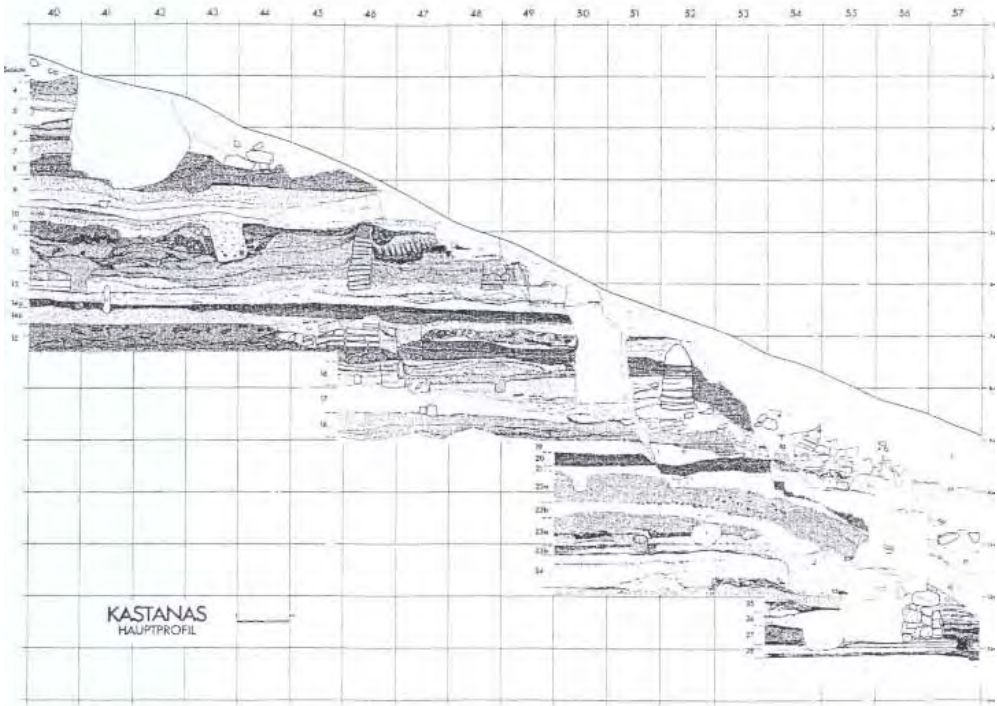

3

Fig. 7.

1

2

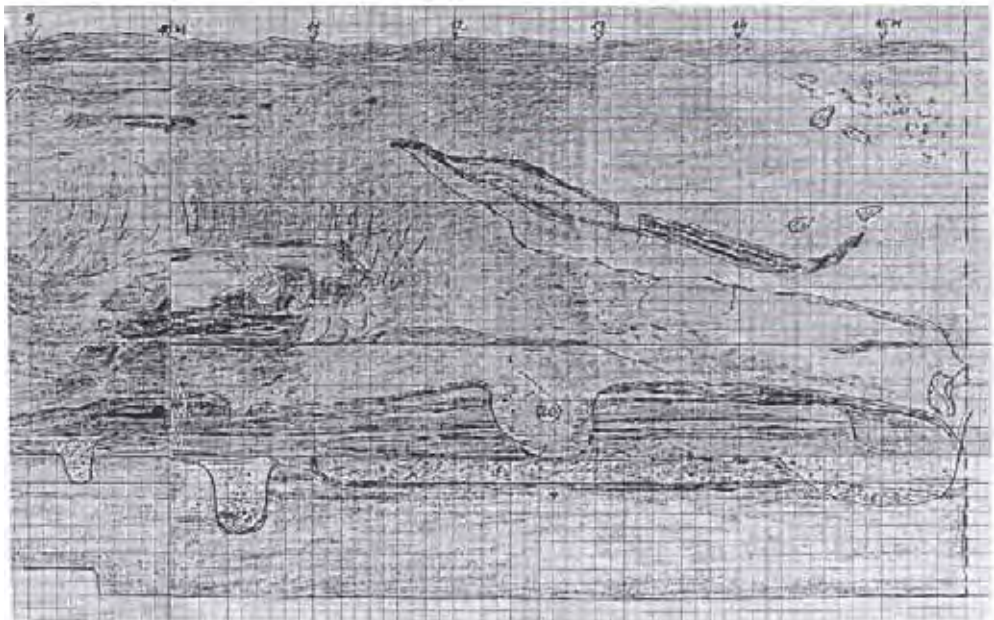
Fig. 9.

1

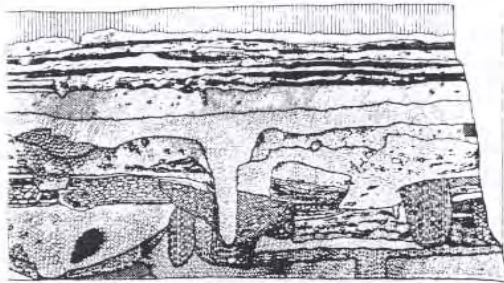

2

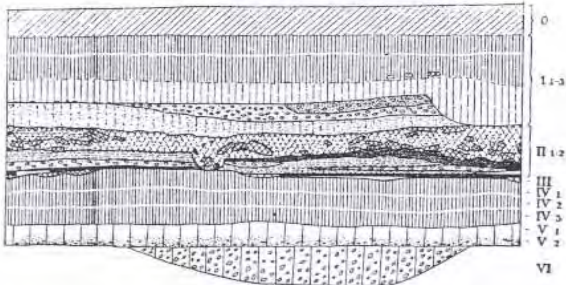

3

Fig. 10.

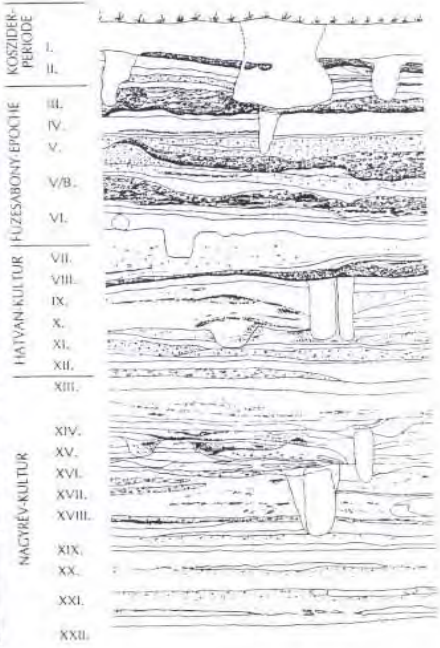
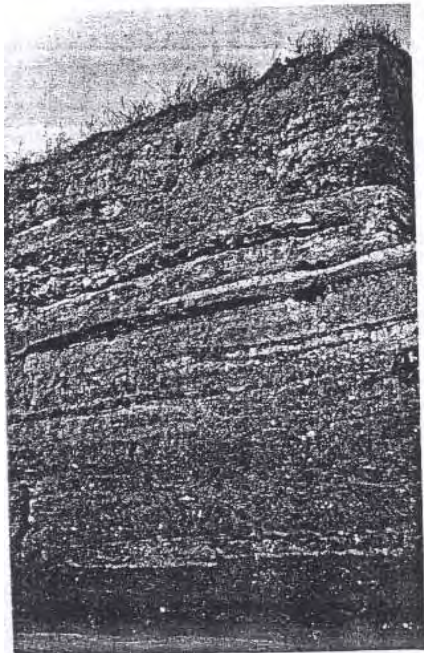

1

2

0 1m

3

Fig. 11.

GEOMORFOLOGIE SI TOPOGRAFIE DIGITALA A SITULUI GORGAN-APOLDUL DE JOS¹

Andrei GONCIAR
Stephen BATIUK

SUMMARY

The Apoldu de Jos town is situated in the Miercurea Sibiului commune, in the administrative district of Sibiu - Romania at 34 km West of the district capital (Sibiu) on the Miercurea Sibiului – Ludos road, off the Sibiu-Sebes road. It is part of the Apold (or Apoald) Depression, although it would be more adequately named the “Miercurea Sibiului Depression”. The depression is limited to the North by the Secas Plateau (villages of Boz, Drasov, Cunta – Alba district), to the East by the Aciliul Hills (Apoldu de Jos – Sibiu district), to the South by the peripheral contact zone of the Sibiu Mountains and the Sebes Mountains (Poiana Sibiului commune – Sibiu district) and to the West by the Great Secas Meadows (villages of Calnic, Reciu – Alba district). The depression is characterized by predominantly low elongated hills, with gentle slopes and horizontal terraces, grouped in long ensembles. It is subdivided into two micro-zones linked together by the large Secas meadow: the first one covers the central zone of the Secas Bassin (confluence of the Apoldu and Secas rivers) and it is open towards the Sebes Valley, and the second one is situated at the confluence of the Dobarca, Pustia, Garbova and Secas rivers. The depression is not sub-mountainous due to the fast rivers coming down from the Carpathian Mountains perpendicular to the Secas River moving its the alluvial plane away from the mountains.

The relief of the Miercurea Sibiului commune is mountainous for 2-3 km in the southern part of the region. Separated from the mountain zone by long and narrow valleys up to 300-400 m wide, a hill formation extends over 8 km. North of the Secas River, a series of meadows form the Secas Plateau. Erosion has divided the plateau into several fan shaped basins converging towards a main valley; the valleys are separated by low hills 30-200 m wide. Southern and western slopes are relatively steep (30-60°) and heavily eroded. Some slopes were partially terraced parallel to contour lines for agricultural purposes.

The Apold depression’s morphology is closely related to its hydrographic structure. It is traversed by the Secas River (42 km), affluent of the Sebes River, a small river with a 20-30 m large bed that very rarely overflows during heavy rains. The Secas River collects all the region’s sub-rivers (Sangat, Amnas, Apold, Dobarca, Pustia, Garbova), before flowing into the Sebes River. As such it is indirectly connected with the Mures River hydrographic basin: the Sebes River is an affluent of the Mures River. In the hill area there are several springs. Except for the areas of the springs, the water table is relatively deep.

¹ Cercetarea s-a desfășurat în colectivul Miercurea Sibiului – Apoldu de Jos. Responsabil de șantier: Sabin Adrian LUCA.

The study of the agricultural soils presents two main categories. The first group, composed of ashy brown soil and alluvial deposits, is highly fertile. The second group, a significantly less fertile, is composed of an alluvial silty sand. Other types of soils have been found in the area, however in small areas.

The region is also rich in limestone (Apoldul de Sus-Varnita, Dobarca-Varnita), marble (Carpinis-Garbova), gravel and sand (in the various river beds and river platforms), fine clay (Apoldul de Sus - Gorgan, Apoldul de Sus - Rostat, Miercurea Sibiului-Livadie) deposits.

The Apoldu de Jos – Gorgan site itself is situated on the West side of the Eastern hills that limit the Secas Depression, 8 km North from Apoldu de Jos, on the Apoldu de Jos – Ludos road. It forms a large infra-slope plateau with NE-SW orientation (Fig. 2). Several large tumular structures (Fig. 1) can be observed near the Eastern limit of the plateau surrounded by smaller unidentified structure. The large mounds (Photo 1) have been identified, from North to South, in order, as T1 (Photo 2), T2 (Photo 3), T3 (Photo 4).

The three main tumulae are between 8-11m high, they are elongated, roughly aligned SW-NE with a ramp like structure to the NE (Fig. 1)

The composition of the mounds, as seen from the excavation of T3, consists of very fine silt riverine sterile clay. Such material found on such a high plateau, quite a significant distance from any river/lake bed, solidified the theory that the mounds were artificial. The sections produced from the excavation revealed a distinctive stratigraphy of layers of gray-green clay separated by thin levels of reddish-orange oxidized clay which sloped along the contours of the mound. It is still at present unclear how to interpret the red layers. It is unclear whether they are the result of water seeping into the mound through cracks and running along the natural plains between the depositional layers, or the result of the oxidization of layers left temporarily exposed during the construction process of the mound. The later is more probable given the fact that the red layers for the most part run horizontally, providing little evidence of water seeping into the surface of the structure. Furthermore, a significant amount of oxygen would be needed along with the water to oxidize the clay, necessitating for it to have been left exposed to the air.

Two trenches on the N/NE side of the mound confirmed that the unusual shape of T3, and by extension that of T1 and T2, is not the result of natural erosion of the mound, rather the result of the construction of a ramp-like structure on each tumulus. The use of such a ramp is unclear. It very well could have been used in the construction of the mounds, however, it is unclear why they would have been kept in place afterwards. The excavations produced no evidence for any structures or any permanent large objects.

Due west of T3, small mound like structures which were hypothesized to be either small, or eroded tumulae, have been investigated. The feature closest to T3 produced evidence of being a natural structure. However, it showed that the natural composition of the soil of the plateau is very different of that of the clay of T3 which confirmed that the later is not a naturally occurring phenomenon. Of the other three trenches, only one was brought to any significant depth and is suggestive of the second feature as being artificial.

The mapping of the plateau (Fig. 2) produced some very interesting and unexpected results. The archaeological features are actually significantly more complex than initially suspected. There are three artificially level indentations into the plateau, the first W/NW of T2, the second E/NE of T2 and the third a great deal NE of T3, almost at the edge of the plateau. The first two are quite large approximately 100x20m and the third is small and round approximately 5m in diameter. The first two appear to be linked by some sort of channel approximately 0.75m wide. The channel clearly connects with the second feature

and runs apparently to the first, but could not be completely traced and therefore the relationship is still considered as tentative. Given the channel that is believe to run between them, and the difference in the vegetation found within the feature (suggestion a greater concentration of water) it has been suggested that we are looking at some sort of a water reservoir system. However, given the fact that the features are not very deep in their present (and very level) state another hypothesis cannot be discounted. The odd shape of the features does seem reminiscent of the tumulae already found on the plateau, and it could be suggested that we are looking at the abandoned preparations for the constructions of new tumulae – i.e.: the level of the ground.

Also uncovered in the mapping is another channel, or possible roadway which ran from the first level feature W/NW of T2 leading down to a cut in the edge of the plateau.

Satul Apoldu de Jos este situat în comuna Miercurea Sibiului, în județul Sibiu-România, la 34 km V de capitala județeană (Sibiu), pe ruta Miercurea Sibiului – Ludoș, în dreapta șoselei Sibiu – Sebeș. Parte din depresiunea Apold (sau Apoald), ar fi mult mai adecvat să fie numită depresiunea „Miercurea Sibiului”. Depresiunea este limitată la N de Podișul Secașului (satele Boz, Drașov, Cunța- județul Alba), la E de Dealurile Aciliului (Apoldu de Jos – județul Sibiu), la S de zona periferică de contact a Munților Sibiului și a Munților Sebeșului (comuna Poiana Sibiului – județul Sibiu) și la V de marea luncă a Secașului (satele Câlnic, Reciu – județul Alba). Depresiunea este caracterizată de predominarea dealurilor joase și lungi, cu pante line și terase orizontale, grupate în ansambluri lungi. Ea este subdivizată în două micro-zone unite de marea luncă a Secașului: prima acoperă zona centrală a Bazinului Secaș (confluența râurilor Apoldu cu Secaș) și este deschisă înspre valea Sebeșului, și a doua este situată la confluența râurilor Dobârca, Pustia, Gârbova și Secaș. Depresiunea nu este submontană datorită râurilor repezi care coboară din Munții Carpați perpendicular pe râul Secaș deplasând platoul aluvial departe de munți.

Morfologia depresiunii Apold este strâns legată de structura sa hidrografică. Ea este traversată de râul Secaș (42 km) afluent al Sebeșului, un râu mic cu o albie de 20–30 m care iese foarte rar din matcă în timpul ploilor. Râul Secaș adună toate râurile regiunii (Sângatin, Amnaș, Apold, Dobârca, Pustia, Gârbova), înainte de a se vărsa în râul Sebeș. El este indirect legat cu bazinul hidrografic al râului Mureș: râul Sebeș este un afluent al râului Mureș. În regiunile de deal el are câteva izvoare. Exceptând aceste izvoare, rețeaua de apă freatică este la o adâncime apreciabilă.

Situl Apoldu de Jos – Gorganu este situat în partea de V a dealurilor estice care limitează depresiunea Secașului, 8 km N de Apoldu de Jos, pe drumul Apoldu de Jos – Ludoș. Situl este prezentat printr-un larg platou orientat NE-SV (foto 1). Se pot observa câteva mari structuri tumulare (fig. 1) lângă limita estică a platoului, înconjurată de câteva structuri mici, neidentificate. Cei trei tumuli principali au fost identificați, de la N către S, în ordine, ca T1 (foto 2), T2 (foto 3) și T3 (foto 4). Ei măsoară între 8 și 11m în înălțime, au o structură alungită orientată aproximativ SV-NE cu o structură în forma de rampă către NE (fig. 2).

Compoziția movilelor constă într-o pastă de nisip fin provenind din albia râului. Astfel de material găsit, pe asemenea, pe platoul înalt, la o distanța semnificativă de

orice albie de râu / lac, întărește teoria potrivit căreia movilele sunt artificiale. Secțiunile produse prin excavarea lui T3 au relevat o stratigrafie distinctă a straturilor de lut verde–gri separate de niveluri subțiri de lut oxidat roșatic–portocaliu care cade în pantă de-a lungul conturului movilei. Este încă prezentă problema interpretării straturilor roșii. De asemenea, este discutabil dacă ele sunt rezultatul infiltrațiilor apei în movilă prin fisuri, scurgerea ei de-a lungul suprafețelor naturale printre straturi, ori ca un rezultat a oxidării straturilor expuse temporar în timpul procesului de construire a movilei. Ultima este cea mai probabilă teorie, dată de faptul că straturile roșii, în cea mai mare parte, sunt dispuse orizontal, furnizând o mică dovadă a apei prelinse pe suprafața structurii. În plus, ar fi fost necesară o semnificativă cantitate de oxigen, împreună cu apa scursă, pentru a oxida argila, iar pentru aceasta trebuia să fi fost lăsată în aer liber.

Forma neobișnuită a lui T3, și prin extensiune cea a lui T1 și T2, nu este urmarea eroziunii naturale a movilei, mai degrabă fiind rezultatul construcției structurii unei rampe pentru fiecare tumul. Folosirea unei asemenea rampe nu este lamurită. La fel de bine ar fi putut fi folosită pentru construcția movilelor, oricum, este neclar de ce acestea ar fi fost menținute acolo și după terminarea construcției.

La V de T3 a fost cercetată o mică movilă a cărei structură a dus la concluzia că era fie un tumul mic, fie unul erodat. Construcția, apropiată ca sistem de T3, probează a fi o structură naturală. Însă s-a arătat că, compoziția naturală a solului platoului este foarte diferită de cea a lutului din T3, ceea ce a confirmat că ultima observație nu arată un fenomen întâmplător.

Harta platoului a fost făcută cu ajutorul unui Topcon Model 312 Total Station. Reperele au fost luate la fiecare 1–1,5m de-a lungul liniei generale E–V. Mai multe puncte de reper au fost luate pe structurile specifice, încercând să le definim mai precis într-un mediu tridimensional. Însă, dată fiind diferența mare în înălțime dintre structurile artificiale și cele naturale, harta generală topografică nu a putut reda și cele mai mici structuri făcute de om.

S-au produs câteva rezultate neașteptate și interesante. Construcțiile arheologice sunt acum mai complexe decât s-a crezut inițial. Acolo sunt trei niveluri artificiale incluse în platou, primul V-NV de T2, al doilea E-NE de T2 și al treilea cu o mare orientare NE de T3, aproape de marginea platoului. Primele două sunt destul de mari, aproximativ 100 x 20 m și al treilea este mic și circular, aproximativ 5 m în diametru. Primele două par să fie legate de un fel de canal de aproximativ 0,75 m lărgime. Evident, canalul se leagă cu a doua structură și merge, aparent, către prima, dar nu a fost complet trasat și de aceea legătura este considerată doar o „tentativă”. Datorită faptului că aparent canalul trece printre ele, și a vegetației diferite găsită în construcție (sugerând o mare concentrație de apă), se ajunge la concluzia că avem în față un sistem, un rezervor de apă. În orice caz, dat fiind faptul că construcțiile în prezent nu sunt prea adânci (foarte netede), afirmarea unei alte ipoteze nu poate fi luată în considerare. Forma ciudată a construcției pare să fie o reminiscență a tumulilor deja găsiți pe platou și poate sugera că ceea ce avem în față sunt pregătirile abandonate ale construcției unui nou tumul – i.e.: nivelul pământului. De

altfel, fără să apară pe hartă, este un alt canal, sau un posibil drum care merge de la primul nivel al construcției V-NV, tăind T2 la marginea platoului.

Continuarea cartografierii este necesară pentru a ilustra precis legăturile dintre structuri și a cizela harta însăși. De asemenea, o cartografiere intensă și precisă a fost condusă către structurile artificiale mai mici, în ordine, pentru a le integra în ansamblu. În orice caz, regiunea dintre drum și marginea platoului ar trebui să fie o prioritate. Au fost adunate date insuficiente din această arie în timpul sezonului 2001 din cauza lipsei de timp, fiind schițată sumar partea de SE a hărții drumului. Totuși, acea arie prezintă o caracteristică complexă a construcțiilor, artificiale sau naturale.

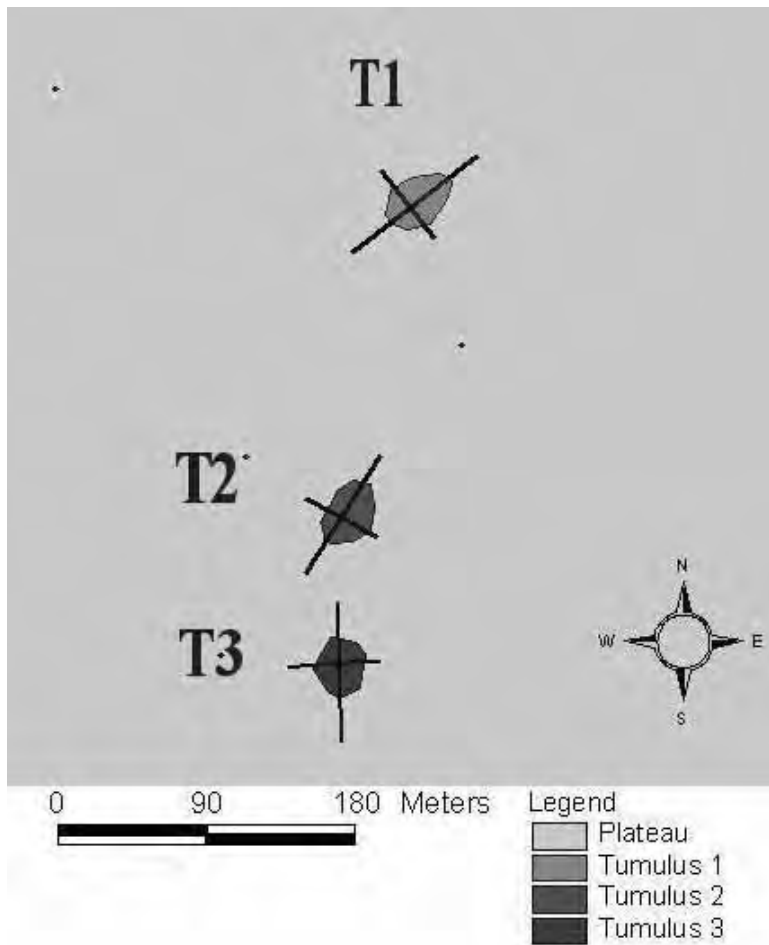

Fig. 1: Poziție și orientare relativă a principalilor trei tumuli. Relative position and orientation of main tumulae.

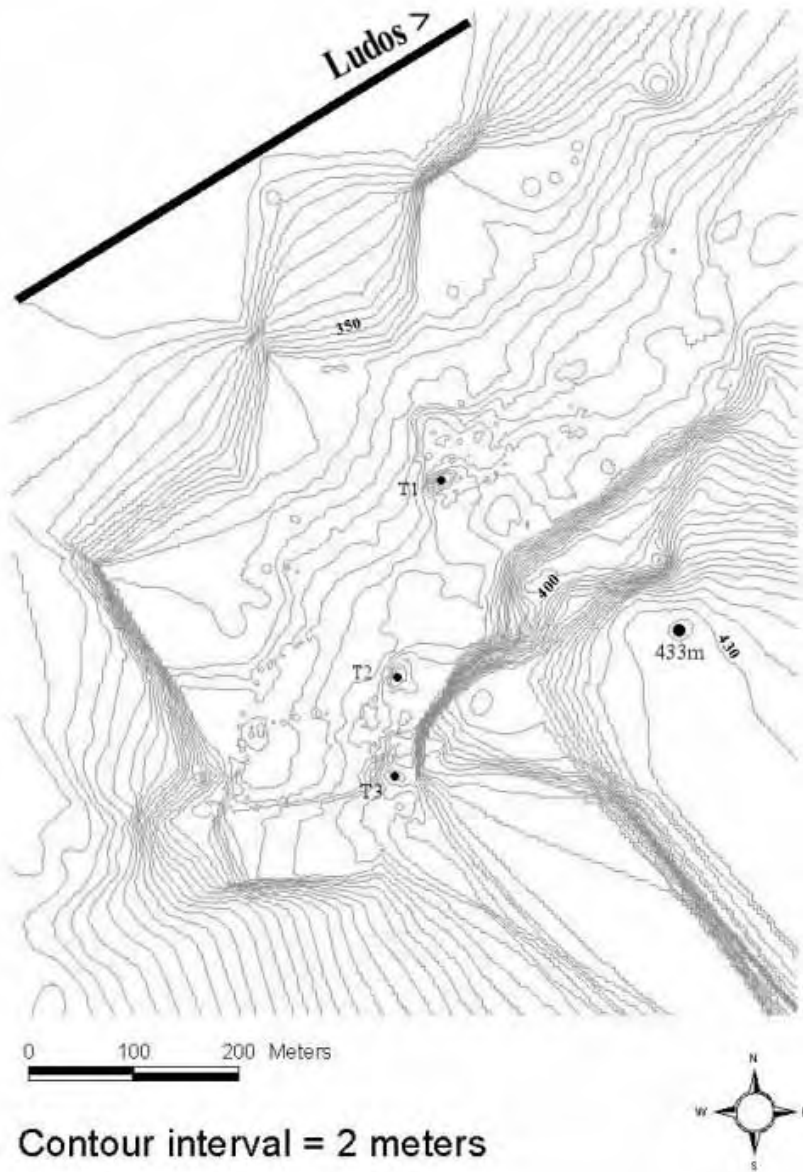

Fig. 2: Hartă topografică a sitului tumular de la Apoldu de Jos-Gorganu. Contour map of the Apoldu de Jos-Gorganu tumular site.

Foto 1: Vedere dinspre E-SE a platoului *Gorganu*. View of the *Gorganu* plateau – view from the East-Southeast.

Foto 2: Vedere dinspre S a tumului 1. *Tumulul 1* – view from the South.

Foto 3: Vedere dinspre N a tumului 3. Tumulus 2 – view from the North

Foto 4: Vedere dinspre S-SV a tumului 3 (prim-plan) și a tumului 2 (plan îndepărtat).
Tumulus 3 (foreground) and tumulus 2 (background) – view from the South-Southwest.

**STUDII CLASICE
ARHEOLOGIE GRECO-
ROMANĂ ȘI DACO-ROMANĂ**

REPERTORIUL DESCOPERIRILOR MONETARE DE TIP

PROVINCIA DACIA

Claudiu MUNTEANU

ABSTRACT

The article deals with the subject of a roman provincial bronze coin with the legend PROVINCIA DACIA, minted by order of emperor Philip the Arab in 246 A.D. which ended in 256 / 257 A.D. under emperor Gallienus.

The repertoire contains informations about 378 pieces found in the territory belonging to the ancient roman province.

În anul 246, împăratul Filip Arabul se află în provincia Dacia, încercând să stăvilească unul dintre atacurile tot mai dese ale carpilor. În același an, din motive ce pot fi doar presupuse, împăratul acordă dreptul de emiterie a monedei de bronz. Se pare că centrul monetar emitent a fost mai degrabă Ulpia Traiana Sarmizegetusa decât Apulum sau chiar Viminacium.¹

Nu trebuie exclusă cu totul nici posibilitatea emiterii monedei coloniale cu legenda PROVINCIA DACIA într-un atelier mobil ce a urmat trupele în perioada conflictului cu carpicii. În sprijinul acestei afirmații vin observațiile făcute asupra exemplarelor emise în anul erei locale I sau în perioada anilor I-III.² Prezența unor specialiști de la Roma și Viminacium poate însemna și existența unui atelier mobil nu neapărat înființarea monetăriei chiar din anul 246, mai ales că provincia era devastată de atacul carpic.

Astfel, începând cu anul 246 se înregistrează o creștere a nivelului circulației monetare, la aceasta contribuind și pătrunderea cu câțiva ani înainte a monedei de bronz cu legenda PMS COL VIM, emisă la Viminacium și care a constituit de fapt modelul celei „dacice”. Moneda emisă până în anul erei locale XI, adică până în anul 256 sau 257 va circula intens în provincie, asigurând efectuarea micilor schimburi comerciale. Îndelungata ei folosință este atestată de gradul accentuat de

¹ R. Ardevan, *Monetăria provincială de la Sarmizegetusa*, BSNR, LXXXVI-LXXXVII, 1992-1993, p. 117-121.

² I. Winkler, *Moneda PROVINCIA DACIA*, SCN, V, 1971, p. 157; F. Martin, *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapesta – Bonn, 1992, p. 111-112.

uzură pe care-l prezintă piesele descoperite până acum. Importanța avută în revigorarea comerțului este subliniată nu numai de numărul relativ mare de monede descoperite (peste 370 exemplare) sau de răspândirea lor (pe aproape întreg teritoriul provinciei) ci și de prezența acestora în provinciile învecinate – Moesia Superior, Pannonia Superior și Inferior și chiar Moesia Inferior.

Din ce motive și în ce circumstanțe împăratul Filip Arabul a decis acordarea acestui privilegiu (vechiul „drept cerentin”), constituie încă o enigmă. Nu există vreun indiciu precis, iar textele antice nu oferă nici o indicație în acest sens. Este foarte probabil ca noua monedă de bronz să fi fost emisă pentru a se plăti cel puțin o parte din solda trupelor, poate în primii ani de după 246. Ideea este susținută de prezența a numeroase trupe în provincie – atât legiuni cât și formațiuni auxiliare – care se luptau cu carpii și cărora trebuia să li se plătească solda. La aceasta se adaugă și stilul „militar” al monedei – prezența, pe revers, atât a simbolurilor celor două legiuni staționate pe teritoriul Daciei (leul și vulturul), cât și a celor două *vexilla*, cu cifra fiecărei legiuni, V și XIII. De asemenea, din totalul pieselor descoperite în Dacia, majoritatea (69,04%) o constituie acelea care au efigia lui Filip Arabul și a membrilor familiei sale, emise între anii erei I ocale I-III. Nu trebuie uitat faptul că o mare parte din monede a fost descoperită în castre și în așezările lor civile.

Un alt motiv pentru acordarea acestui drept poate fi încercarea de a suplini lipsa emisiunilor de bronz ale celor trei orașe grecești, Histria, Tomis și Callatis, ale căror ateliere monetare fuseseră închise de către Filip Arabul și predecesorul său Gordian III.³

Scopul propagandistic al acestor emisiuni a fost unul local, care a vizat în general spațiul provinciei Dacia. De asemenea, lipsa monedei mărunte din metal comun se putea rezolva, cel puțin parțial, prin pătrunderea în circulația monetară a emisiunilor de tip PMS COL VIM. Probabil că împăratul voia să asigure un venit permanent provinciei, consolidând și poziția guvernatorului.⁴

Odată cu adâncirea crizei economice, reflectată și prin transformarea antoninianului într-o simplă monedă de cupru argintată, emiterea monedelor coloniale de bronz devine nerentabilă pentru orașele care aveau atelier monetar. În această perioadă, multe ateliere monetare sunt închise, fie de către conducerea orașelor în care funcționau fie din ordinul împăratului. Se pare că atelierele monetare din Viminacium și Dacia au fost printre primele care își încetează activitatea în anii 254 și respectiv 256 / 257.

Importanța adunării de informații despre toate exemplarele descoperite, inclusiv a ariei de răspândire atât din provincia Dacia, cât și din provinciile învecinate a fost subliniată în urmă cu mai bine de trei decenii de Judith Winkler. Aceasta a încercat și alcătuirea unui repertoriu inclus în lucrarea sa despre moneda cu legenda

³ J. – P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris, 1969, p. 477.

⁴ I. Winkler, *op. cit.*, p. 158.

PROVINCIA DACIA.⁵ Mai curând, un număr mai mare de exemplare a fost menționat de Cristian Găzdac.⁶

REPERTORIUL DESCOPERIRILOR MONETARE*

1. Aiud (antica *Brvcla*), jud. Alba.

Un as de la Filip Junior, emis în anul 246 a fost descoperit în cursul cercetărilor arheologice din anii 1974-1977, efectuate în incinta cetății medievale din piața centrală a orașului.

Bibliografie: ***, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995, p. 24.

2. Alba Iulia (anticul *Apvlvm*), jud. Alba.

a) Cu ocazia săpării unor tranșee, în anul 1849 s-a descoperit un exemplar AN I de la Filip Arabul.

Bibliografie: I. Winkler, *ActaMN*, II, 1965, p. 216.

b) Trei exemplare provenind de pe teritoriul orașului au fost vândute de prof. Al. Borza Cabinetului Numismatic al R.S.R., după ce au făcut parte din colecția sa.

Bibliografie: I. Winkler, *ActaMN*, II, 1965, p. 217.

c) În 1965, în colecția Muzeului Regional Alba Iulia se aflau 26 de monede de acest tip, dintre care 24 emise de Filip Arabul, iar celelalte emise pentru Marcia Otacilia Severa. Din cele 26 de monede, în anul I au fost emiși 7 sesterti și 10 dupondii, în anul II 3 sesterti și 3 dupondii, în anul III un sestert. În acel moment din colecție lipseau 15 exemplare (7 sesterti din anul I; 3 sesterti și 2 dupondii din anul II; un sestert din anul III; un dupondius și un alt exemplar). Din exemplarele

⁵ *Ibidem*, p. 153-154.

⁶ C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, vol. I-II, Cluj-Napoca, 2002, p. 206-207, 321, 561-591.

*În acest repertoriu sunt incluse doar exemplarele despre care există certitudinea că fac parte din categoria monedelor PROVINCIA DACIA. Nu sunt incluse cele menționate în literatură doar cu nominalul sau emitentul, dar care nu au legenda potrivită. Au fost incluse acelea care sunt cunoscute în literatură drept „provinciale”, „dacice”, „coloniale”, având totodată nominalul de sestert, dupondius sau as. Au fost incluse și exemplarele la care, fără alte precizări, s-a făcut trimiterea la lucrarea lui B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1898 (nr. 1-69, p. 8-20) sau a lui M. Ferenc, *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapesta – Bonn, 1992 (nr. 251-767, p. 84-106). În literatură apar numeroase exemplare, având nominalul menționat ca „Bronz mare”, „Bronz mijlociu” sau „Bronz mic”, și pe baza altor informații date (dimensiuni, greutate, culoare sau bustul cu cap radiat, ce apare doar pe dupondius), aceste nominale au fost interpretate și apar în repertoriu ca sestert, dupondius și as. De asemenea, monedele de bronz menționate în literatură ca „antoninieni”, dar care au legenda PROVINCIA DACIA și bust cu cap radiat, au fost interpretate drept dupondius. În repertoriu mai apar și monedele cu legenda PROVINCIA DACIA, dar la care nu corespunde anul sau nominalul cu emitentul.

dispărute, emitentul poate fi precizat doar pentru cei 2 dupondii din anul II, și anume Filip Arabul.

Bibliografie: I. Winkler, *ActaMN*, II, 1965, p. 227, 251.

d) În anul 1968 s-a descoperit un sestert AN II de la Filip Arabul, în urma săpăturilor arheologice efectuate în castru.

Bibliografie: V. Pavel, V. Moga, *Apvlvm*, XXXII, 1995, p. 254.

e) Între anii 1957-1980, la Alba Iulia s-au mai descoperit un as emis sub Filip Arabul în anul III și 2 dupondii AN I și II. La aceștia se mai adaugă un dupondius din anul III (nu există - poate anul II), emis tot sub Filip Arabul și un sestert, greșit menționat ca dupondius, emis de Volusianus în anul VII (nu există – mai degrabă AN VI).

Bibliografie: V. Pavel-Popa, *Apvlvm*, XIX, 1981, p. 139.

f) În anul 1975, în colecția numismatică a bibliotecii Batthyaneum existau următoarele monede: 5 sesterti Filip Arabul din anul I, 4 sesterti Filip Arabul AN II, un sestert Filip Junior AN I, 2 ași Filip Junior AN I, 1 sestert Volusianus AN V și un sestert Aemilianus din anul VIII (nu se știe dacă toate exemplarele provin din *Apvlvm*).

Bibliografie: I. Winkler, *Apvlvm*, XIII, 1975, p. 45.

g) În anul 1980 a fost descoperit un sestert, Filip Junior, AN III în pământul de umplutură din zona blocurilor AV 1 (str. Avântului).

Bibliografie: M. Blăjan, E. Stoicovici, *Marisia*, XXIII-XXIV, 1994, p. 61.

h) Un as de la Filip Junior, AN I a fost identificat într-un mormânt (M. 70) din cimitirul roman.

Bibliografie: M. Blăjan, E. Stoicovici, *Marisia*, XXIII-XXIV, 1994, p. 62;

i) În iulie 1987 a fost descoperit în oraș, în locul denumit „Podei” un sestert de la Filip Arabul, AN I.

Bibliografie: V. Suci, *Apvlvm*, XXXI, 1994, p. 123

j) Un dupondius de la Filip Arabul, AN II a fost descoperit în 1990 într-o groapă de umplutură de lângă *cardo maximus* din *Colonia Avrelia Apvlensis* (azi cartierul Partoș).

Bibliografie: V. Moga, R. Ciobanu, M. Drâmbărean, *Recherches archeologiques à Partos (Municipium Aurelium Apvlensis et Colonia Aurelia Apvlensis)*, în *Army and urban development in the danubian provinces of the Roman Empire*, 2000, p. 166.

k) O monedă PROVINCIA DACIA a fost descoperită în anul 1992, în apropierea porticului identificat în partea estică a axei *cardo maximus* a primului centru urban de la *Apvlvm*.

Bibliografie: V. Moga, *Apvlvm. Poarta principalis dextra a castrului legiunii XIII Gemina*, XII, 1999, p. 26; idem, *Apvlvm*, XXXVI, 1999, p. 217.

l) Se menționează că la *Apvlvm* au fost descoperite 39 de monede PROVINCIA DACIA până în anul 1994. Dintre acestea, 34 au fost emise de Filip Arabul, 4 de Marcia Otacilia Severa și una de Volusianus, în anii I, II, III și VI.

Bibliografie: V. Suci, *op.cit.*, p. 129.

m) Un sestert de la Filip Arabul, AN I a fost descoperit în anul 1995 pe terenul locuitorului Gh. Rusu (în ant. territorium *Colonia Aurelia Apvlensis*).

Bibliografie: M. Drâmbărean, *BCSS*, 1, 1995, p. 105.

n) În cursul săpăturilor arheologice efectuate la catedrala romano-catolică între anii 1994-1996 , s-a descoperit un sestert de la Filip Arabul.

Bibliografie: Gh. Poenaru Bordea, *DaciaNS* , XL-XLII, 1996-1998, p. 437.

o) Doi sesterti de la Filip Arabul și un sestert (probabil greșit menționat drept dupondius) de la Trebonianus Gallus provin din locuri necunoscute.

Bibliografie: C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I* , vol. II , Cluj-Napoca , 2002, p. 564-565.

3. Bologa (ant. *Rescvlvm*), jud Cluj.

a) Din așezarea civilă de la est de castru provine un as, Filip Junior, AN I.

Bibliografie: N. Gudea, *Apvlvm*, XV, 1977, p. 190.

b) Tot din așezarea civilă sau din castru provine un exemplar emis de Filip Arabul, păstrat în colecția particulară I. Mititelu.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

4. Brad, jud. Hunedoara.

Dintr-o descoperire izolată provine o monedă emisă de Filip Arabul.

Bibliografie: C. Rișcuța, *Sargetia*, XXV/1, 1995-1996, p. 281; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

5. Brâncovenești, jud. Mureș.

Pe teritoriul castrului sau a așezării civile a fost descoperit, probabil în anii 1969-1970, un exemplar emis sub Filip Arabul care se păstrează într-o colecție particulară.

Bibliografie: B. Mitrea , *DaciaNS*, XXI, 1977, p. 378, nr. 41; V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, 1995, p. 86; D. Protase, A Zrinyi, *Marisia*, XXIII-XXIV, 1994, p. 127; Idem, *Marisia*, V, 1975, p. 61; B. Mitrea, *BSNR*, LXX-LXXIV (1976-1980), p. 582.

6. Buciumi, jud. Sălaj.

Un sestert de la Filip Arabul, AN I, provine din castru, de pe drumul dintre barăcile 5 și 6. Un alt sestert emis în anul II de Filip Arabul provine din baraca nr. 7.

Bibliografie: E. Chirilă, în *Castrul roman de la Buciumi*, 1972, p. 104.

7. Buzău, jud. Buzău.

Într-o colecție particulară se păstrează un sestert emis de Filip Arabul.

Bibliografie: B. Mitrea, D. Ionescu, *BSNR*, LXX-LXXIV (1976-1980), 1981, p. 620.

8. Celei (ant. *Sucidava*), comună încorporată orașului Corabia, jud. Olt.

a) Un exemplar a fost descoperit aici înainte de 1938.

Bibliografie: D. Tudor, *Dacia*, 7-8, 1937-1940, p. 398, nr. 3.

b) În colecția muzeului din Caracal se păstrau 3 exemplare emise de Filip Arabul, probabil sestertii din anul II.

Bibliografia: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 153, nota 45.

c) În anul 1967 a fost descoperit lângă marginea de V a turnului de SE un sestert emis de Filip Arabul, AN II.

Bibliografie: Gh. Poenaru Bordea, *SCN*, VI, 1974, p. 70, 82, nota 8; *Idem.*, *SCN*, XII, 1998, p. 56.

9. Chisindia, jud. Arad (teritoriul dacilor liberi).

Un exemplar a fost descoperit aici în secolul al XIX-lea.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

10. Cisnădioara, jud. Sibiu.

De aici provine un exemplar descoperit probabil tot în secolul al XIX-lea.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

11. Cluj-Napoca (ant. *Napoca*), jud. Cluj.

În anul 1882 a fost descoperit un sestert de la Filip Arabul.

Bibliografie: ***, *Repertoriul arheologic al jud. Cluj*, 1992, p. 148, nr. 90, b; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

12. Cristești (suburbie a municipiului Târgu Mureș), jud. Mureș.

Aici au fost descoperite două exemplare, dintre care un sestert de la Filip Arabul, AN II.

Bibliografie: Z. Székely, *SCN*, II, 1958, p. 471, nr.21; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

13. Cristuru Secuiesc, jud. Harghita.

Fără alte informații este menționată descoperirea unui exemplar.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

14. Decea (Decea Mureșului, Marosdecse), comuna Mirăslău, jud. Alba.

a) Dintr-un loc neprecizat de pe teritoriul satului provine un sestert emis de Filip Arabul în anul I.

Bibliografie: ***, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, 1995, p. 90, nr. 4, f.; I. Winkler, A. Hopârtean, *CN*, I, 1978, p. 18.

b) În cimitir s-a descoperit cel puțin un exemplar PROVINCIA DACIA emis de Filip Arabul.

Bibliografie: ***, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, 1995, p.91, nr. 9 d.

15. Drobeta-Turnu Severin (anticul *Drobeta*), jud. Mehedinți.

a) În perimetrul oraşului antic au fost descoperite 6 monede, eşalonate astfel: emitent neprecizat - sestert AN III sau IIII şi un dupondius emis de Filip Arabul în anul II; sestert AN IIII, emis de Traianus Decius; sestert, AN V, emis de Trebonianus Gallus; 3 sesterti de la Volusianus, AN V.

Bibliografie: I. Stângă, *Viaţa economică la Drobeta în secolele II-VI p.Ch.*, Bucureşti, 1998, p. 155, nr. 272-277.

b) De pe teritoriul castrului provin 5 monede. Dintre acestea un sestert, AN V a fost emis pentru Hostilianus, iar alţi 4 sesterti (2 exemplare AN V, 2 exemplare AN V sau VI) pentru Volusianus.

Bibliografie: I. Stângă, *Viaţa economică la Drobeta în secolele II-VI p.Ch.*, Bucureşti, 1998, p. 157, nr. 1-5; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 153, nota 40.

c) În cimitir a fost descoperit un sestert, AN V, de la Herennia Etruscilla.

Bibliografie: I. Stângă, *Viaţa economică la Drobeta în secolele II-VI p.Ch.*, Bucureşti, 1998, p. 157, nr. 1-5; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 153, nota 40.

d) În colecţia Muzeului Regiunii Porţilor de Fier se află alte 20 de exemplare dintre care de la Filip Arabul (6 sesterti AN I, la care se adaugă un exemplar păstrat la Muzeul Naţional de antichităţi, un sestert sau dupondius AN I, un dupondius AN I, 3 sesterti AN II, un sestert sau dupondius AN II), 3 de la Marcia Otacilia Severa (un sestert AN I, un sestert AN III şi un alt exemplar), 2 sesterti de la Traianus Decius, un sestert, AN VIII de la Aemilianus şi 2 monede de la Valerian (un sestert, AN VIII şi un alt exemplar).

Bibliografie: I. Stângă, *Viaţa economică la Drobeta în secolele II-VI p.Ch.*, Bucureşti, 1998, p. 157, nr. 1-5; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 153, nota 40.

16. Gheliţa, com Gheliţa, jud. Covasna.

Din această localitate provin cel puţin două monede PROVINCIA DACIA.

Bibliografie: ***, *Repertoriul arheologic al judeţului Covasna*, Sf. Gheorghe, 1998, p. 82, nr. XVII a; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

17. Gherla, jud. Cluj.

a) Înainte de anul 1909 a fost descoperit un dupondius emis sub Filip Arabul în anul I.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154; R. Ardevan, *BSNR*, LXXX-LXXXV, (1986-1991), 1992, p. 285-286, nr. 119.

b) Din zona oraşului provine un sestert, AN I emis pentru Marcia Otacilia Severa iar din descoperiri întâmplătoare alţi 3 sesterti emişi de Filip Arabul. La acesta se adaugă 4 sesterti descoperiţi între anii 1982-1984 în castru sau în împrejurimi. Toate cele 4 monede au fost emise de Filip Arabul în anul I, şi restul în anul II.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154; R. Ardevan, *BSNR*, LXXX-LXXXV, (1986-1991), 1992, p. 285-286, nr. 118-123; Gh. Poenaru-Bordea, B. Mitrea, *Dacia*, XXXVII, 1993, p. 311, nr. 7; C. Găzdac, *Circulaţia monetară în Dacia şi provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, vol. I-II, Cluj-Napoca, 2002, p. 206, 578.

c) În castrul auxiliar au fost descoperiți 5 sesterti de la Filip Arabul și un sestert emis pentru Marcia Otacilia Severa.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154; R. Ardevan, *BSNR*, LXXX-LXXXV, (1986-1991), 1992, p. 285-286, nr. 118-123; Gh. Poenaru-Bordea, B. Mitrea, *Dacia*, XXXVII, 1993, p. 311, nr. 7; C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, vol. I-II, Cluj-Napoca, 2002, p. 206,578.

d) În colecția monetară a Gimnaziului din Gherla s-a păstrat un sestert și un dupondius emiși în anul I de Filip Arabul. Aceste monede, azi pierdute, au fost donate colecției Gimnaziului și nu proveneau din zonă.

Bibliografie: R. Ardevan, *BSNR*, LXXXVIII-LXXXIX, (1994-1995), 1998, p.21.

18. Gilău, jud. Cluj.

Din săpăturile arheologice efectuate în apropierea porții *principalis dextra* provin două piese, dintre care una emisă în anul II.

Bibliografie: D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *MCA*, XV, București, 1983, p. 295; B. Mitrea, *DaciaNS*, XXIX, 1-2, 1985, p.172, nr. 16.

19. Gorna (Gornea), comuna Sichevița, jud. Caraș-Severin.

În zona cuptorului roman aflat în locul denumit „Căunița de Sus” a fost descoperită o monedă (probabil un dupondius) de la Filip Arabul, cu ocazia cercetărilor arheologice efectuate în anul 1976.

Bibliografie: D. Bălănescu, *SCN*, VIII, 1984, p.130, nr.7.

20. Hăpria, comuna suburbană Ciugud, municipiului Alba-Iulia, jud. Alba.

De pe teritoriul localității provine o monedă, emisă de Filip Arabul. Este vorba despre un dupondius AN II.

Bibliografie: ***, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, p. 105, nr. 87, 11; I. Winkler, *SCN*, II, 1958, p. 406, nr. XII;

21. Hunedoara, jud. ~.

Fără a se putea preciza locul de descoperire, de pe teritoriul județului Hunedoara provin 10 monede. Dintre acestea, 6 exemplare sunt emise de Filip Arabul (un sestert AN I, 4 sesterti AN II și un sestert-model, AN III), un exemplar Marcia Otacilia Severa (sestert AN II), un exemplar Filip Junior (un sestert AN I), un exemplar Valerianus (sestert, AN VIII) și un sestert sau dupondius cu an și emitent necunoscut.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, 1971, p. 154, nota 67.

22. Ilișua, comuna Uriu, jud. Bistrița-Năsăud.

De pe teritoriul castrului provin 19 exemplare, iar din exterior un alt exemplar. Dintre aceste monede emise între anii I-III, 15 provin de la Filip Arabul, 2 de la

Filip Junior, dintre care un as emis în anul I și 3 sesterti de la Marcia Otacilia Severa.

Bibliografie: inf. O. Dudău; D. Protase, G. Marinescu, C. Gaiu, *MCA*, XV, București, 1983, p. 291; C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, vol. I + II, Cluj - Napoca, 2002, p. 206, 577.

23. Inlăceni, comuna Firtănuș, jud. Harghita.

În urma cercetărilor arheologice s-a descoperit un dupondius emis de Filip Arabul în anul I.

Bibliografie: inf. O. Dudău; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

24. Izmișa, jud. Mehedinți.

De pe teritoriul acestei localități provine un sestert de la Traianus Decius, AN V.

Bibliografie: I. Stângă, *Viața economică la Drobeta în secolul II-VI, p.Ch.*, București, 1998, p. 188-189.

25. Izvoarele, jud. Mehedinți.

De pe teritoriul acestei localități provine un sestert emis pentru Marcia Otacilia Severa în anul I.

Bibliografie: I. Stângă, *Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p.Ch.*, București, 1998, p. 189.

26. Jabeșița, jud. Mureș.

În această localitate a fost descoperit un sestert emis în anul II de la Filip Arabul.

Bibliografie: V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Tg. Mureș, 1995, p. 239, nr. XXVIII.2; E. Chirilă, N. Gudea, Gh. Moldovan, *Münzen aus der Sammlung der Museums der Stadt Sighișoara*, 1972;

27. Jupa (ant. *Tibiscum*), jud. Caraș-Severin.

a) Săpăturile arheologice din anul 1974 au scos la iveală un sestert de la Filip Arabul.

Bibliografie: D. Bălănescu, *SCN*, VIII, 1984, p. 130, nr. 10c.

b) Săpăturile arheologice din anul 1982 au scos la iveală un sestert, AN I, emis de Filip Arabul.

Bibliografie: Gh. Poenaru-Bordea, *DaciaNS* XL-XLII, 1996-1998, p. 444, nr. 75; P. Bona, P. Rogozea, *MCA*, XVII, (II), Ploiești, 1983, p. 280, 291.

c) Din așezarea civilă provine un sestert emis în anul V de Trebonianus Gallus. Întâmplător a fost descoperit și un sestert de la Valerian.

Bibliografie: C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, vol. I-II, Cluj-Napoca, 2002, p.570.

28. Liești, jud. Galați (teritoriul dacilor liberi).

Fără alte precizări, de aici provine un exemplar.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

29. Mangalia (anticul *Callatis* - provincia Moesia Inferior), jud. Constanța.

În anul 1966, în cursul săpăturilor de salvare de pe strada Ștefan cel Mare a fost descoperit un sestert de la Volusianus, AN V.

Bibliografie: A. Vertan, G. Custurea, *Pontica*, 13, 1980, p. 348; A. Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea romană (secolele I-III)*, Cluj-Napoca, 2002, p.92, 161, 409, 492.

30. Mehadia (anticul *Praetorium*), jud. Caraș-Severin.

Din interiorul castrului provin 3 monede PROVINCIA DACIA. Una dintre acestea este un sestert emis de Filip Arabul în anul I, iar celelalte două sunt tot sesterti, emiși de Valerian în anul VIII. Ultimele două exemplare au fost descoperite în preajma clădirii comandantului.

Bibliografie: M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, București, 1993, p. 115.

31. Micăsasa, jud. Sibiu.

De pe teritoriul așezării provine un sestert emis de Filip Arabul în anul I.

Bibliografie: ***, *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, III, București, 2000, p. 68; R. Ardevan, *SCN*, XI, (1995), 1997.

32. Mihai Viteazu, comună suburbie a municipiului Turda.

În hotarul comunei, pe „Drumul lui Traian”, în locul „Stânca Roșie”, s-a găsit o monedă emisă pentru Marcia Otacilia Severa. Este vorba de un sestert din anul II.

Bibliografie: ***, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, 1992, p. 276, nr.14; I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p.130.

33. Moigrad (anticul *Porolissum*), jud. Sălaj.

a) Împreună cu alte 7 monede emise în perioade diferite, un sestert emis pentru Marcia Otacilia Severa în anul I a fost descoperit într-o pușculiță de lut ars, pe teritoriul castrului de pe dealul „Pomet”. Este singura apariție cunoscută a unei monede PROVINCIA DACIA într-un tezaur.

Bibliografie: inf. O. Dudău.

b) De pe versantul răsăritean al dealului Pomet provine un dupondius de la Filip Arabul, emis în anul I.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, II, 1958, p. 406, XIV.

c) De pe teritoriul castrului de pe dealul Pomet provin 23 de monede de la Filip Arabul, dintre care un sestert, un dupondius și un as din anul III, un sestert și un dupondius AN II și un sestert AN III. La acestea, se mai adaugă 5 monede emise pentru Filip Junior.

Bibliografie: inf. O. Dudău ; N. Gudea, *ActaMP*, XIII, 1989, p. 820-821; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 153.

d) Din amfiteatru provine un sestert de la Filip Arabul.

Bibliografie: C. Găzdac , *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I* , vol. II , Cluj-Napoca , 2002, p. 567.

34. Moldovenești, jud. Cluj.

Două monede, emise de Filip Arabul în anul II, provin de pe teritoriul acestei localități.

Bibliografie: I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 132.

35. Odorheiu Secuiesc, jud. Harghita.

Probabil din zona presupusului castru provin 2 monede, dintre care una emisă de Filip Arabul în anul I.

Bibliografie: E. Chirilă, N. Gudea, Gh. Moldovan, *Münzen aus der Sammlung des Museums der Stadt Sighișoara*, 1972, p. 15; inf. O. Dudău ; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

36. Oltenia (zona ~).

Dintr-un loc necunoscut din Oltenia provine un exemplar păstrat în colecția Gh. Georgescu.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154, nota 65.

37. Orlea, comuna Orlea, jud. Olt.

În colecția Muzeului Comunal Orlea se păstrau 3 monede de la Filip Arabul (doi sesterti - AN I și II , cât și un dupondius AN II). Aceste exemplare proveneau din zona așezărilor antice suprapuse de comună. În decursul timpului, sestertul emis în anul II s-a pierdut.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 153; ***, *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, p. 242; I. Winkler, C. Băloi, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 164; I. Winkler, C. Băloi, *ActaMN*, X, 1973, p. 199.

38. Orșova (anticul *Dierna*), jud. Mehedinți.

a) În anul 1856 au fost descoperite 10 monede de la Herennius Etruscus și Valerianus, pe teritoriul cimitirului roman.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 153, nota 42.

b) În anul 1872 s-au găsit 7 monede emise de Aemilianus.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 153, nota 42.

c) În colecția liceului din Orșova se păstrează un sestert de la Filip Arabul.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 153, nota 42.

d) Cu ocazia sondajelor executate în anul 1967, pe strada Marinarilor, acum inundată, a ieșit la lumină și un sestert de la Volusianus, AN V (această monedă se păstra la Muzeul din Timișoara). În urma săpăturilor arheologice din același an au mai fost descoperiți 2 sesterti de la Valerian, emiși în anii VIII și X.

Bibliografie: E. Chirilă, N. Gudea, *Apvlm*, X, 1972, p. 715, nr. 18; M. Chițescu, Gh. Poenaru-Bordea, *BSNR*, LXXV-LXXVI, (1981-1982), p. 170.

e) Dintr-un punct neprecizat de pe teritoriul orașului provine un sestert emis de Valerian în anul VIII.

Bibliografie: E. Chirilă, I. Stratan, *StComB*, 19, 1975, p. 83, nr. 37.

39. Papiu Ilarian, jud. Mureș.

În anul 1894 a fost descoperită o monedă emisă de Filip Arabul în locul numit „Dealul Bisericii”. Moneda s-a păstrat un timp în colecția lui I. Téglás din Turda.

Bibliografie: V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, p. 192, nr. LIX.1, F.; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

40. Pîclișa, jud. Alba.

În anul 1978, în această localitate a fost descoperit un dupondius de la Filip Arabul.

Bibliografie: V. Pavel-Popa, *Apvlvm*, XIX, 1981, p. 139, nr. 118.

41. Podeni, jud. Cluj.

Din această localitate provine o monedă, probabil un sestert emis de Filip Arabul în anul II.

Bibliografie: I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 132. nr. 16.

42. Poiana, jud. Cluj.

De aici provine un sestert emis de Filip Arabul, an neprecizat.

Bibliografie: I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 132. nr. 17.

43. Preajba Mare (localitate inclusă în municipiul Târgu Jiu) jud. Gorj.

Un sestert emis în anul II pentru Filip Arabul provine dintr-un lot de monede cercetat în 1994 și care provine din localitate. Este foarte probabil ca piesa să nu aparțină fragmentului de tezaur cuprins în lot și să provină din mica așezare romană de la Iezureni sau din castrul de la Bumbești-Jiu.

Bibliografie: E. Petac, A. Pănoiu, *Un fragment dintr-un tezaur de monede romane imperiale descoperit la Preajba Mare, Târgu Jiu, județul Gorj*, Litva, VII, 1997, p. 57, nr. 7.

44. Remetea, jud. ?

De pe teritoriul acestei localități provine o monedă (dupondius?) emisă de Filip Arabul în anul I.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154, nota 61.

45. Reșca (anticul *Romula*), jud. Olt.

De aici provin un dupondius emis de Filip Arabul în anul II și un sestert emis pentru Filip Junior în anul I. Ambele monede se păstrează în colecția Muzeului de Istorie Caracal.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154, nota 50.

46. Romita (anticul *Certiae*), jud. Sălaj.

În termele castrului de aici au fost descoperite 9 monede PROVINCIA DACIA. Dintre acestea 5 au fost emise de Filip Arabul, iar 4 exemplare de același împărat pentru Marcia Otacilia Severa. Cele 5 monede sunt 3 sestertii (1 AN I, 2 AN II) și 2 dupondii (1 AN I, 1 AN II). De la Marcia Otacilia Severa sunt 4 sestertii, dintre care un exemplar din anul I, 2 exemplare din anul II și unul altul dintr-un an neprecizat (probabil tot II).

Bibliografie: Al. Matei, I. Baiusz, *Castrul roman de la Romita-Certiae*, Zalău, 1997; Inf. O. Dudău.

47. Rupea, jud. Brașov.

Un sestert emis pentru Marcia Otacilia Severa în anul III a fost descoperit aici, probabil pe teritoriul castrului.

Bibliografie: E. Chirilă, N. Gudea, Gh. Moldovan, *Münzen aus der Sammlung der Museums der Stadt Sighișoara*, 1972, p. 16, nr. 86.

48. Sarmizegetusa (ant. *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*), jud. Hunedoara.

a) Din săpăturile arheologice efectuate de C. Daicoviciu la amfiteatru până în anul 1966 provin 4 monede de la Filip Arabul (2 sestertii AN I, un sestert AN II și un sestert AN III), un as emis în anul I pentru Filip Junior, un sestert de la Hostilianus, AN V, un sestert de la Trebonianus Gallus emis în anul V și un sestert de la Gallienus, AN X. De-a lungul timpului sestertii de la Hostilianus și Trebonianus Gallus au dispărut.

Tot la amfiteatru, în urma săpăturilor arheologice din anul 1995 a fost descoperit un dupondius de la Filip Arabul, AN I.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 153, nota 41; *Idem.*, *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 128, nr. 307-324; *Idem.*, *ActaMN*, II, 1965, p. 227; D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul.*, Cluj-Napoca, 1997, p. 256, 259, nr. 179, 219-220.

b) Din descoperiri întâmplătoare făcute pe teritoriul orașului până în anul 1971 provin alte 6 monede de la Filip Arabul (2 sestertii AN I, un dupondius AN I, un sestert AN II, un sestert AN III și un dupondius cu an neprecizat, 2 sestertii - AN II și III de la Marcia Otacilia Severa, un as de la Filip Junior din anul I, un sestert AN V de la Trebonianus Gallus și un sestert de la Gallienus, AN X).

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 153, nota 41; *Idem.*, *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 128, nr. 307-324; *Idem.*, *ActaMN*, II, 1965, p. 227; D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul.*, Cluj-Napoca, 1997, p. 256, 259, nr. 179, 219-220.

c) În urma săpăturilor arheologice efectuate în anul 1983 la clădirea EM 21 a fost descoperit un dupondius de la Filip Arabul, AN II. În același an, la Templul

EM 24 au fost descoperiți 2 sesterti, unul de la Filip Arabul, AN III și unul de la Trebonianus Gallus, AN V.

Bibliografie: H. Daicoviciu și colaboratorii, *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 445-447, nr. 14, 26, 32; Gh. Poenaru-Bordea, *DaciaNS*, XLXLII, 1996-1998, p. 449, nr. 98.

d) În campania 1992-1993, în perimetrul clădirilor EM30-EM31 a fost descoperit un sestert de la Filip Arabul, AN II.

Bibliografie: D. Alicu și colab., *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 471; Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 449.

e) În Forum Vetus s-a descoperit un sestert de la Filip Arabul.

Bibliografie: C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, vol. II, Cluj-Napoca, 2002, p.563.

f) Din descoperiri întâmplătoare provin 5 monede de la Filip Arabul (un sestert și patru ași), doi sesterti emiși de Traianus Decius, un sestert emis pentru Hostilianus, un sestert de la Trebonianus Gallus, trei sesterti de la Valerian și un sestert de la Gallienus.

Bibliografie: C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, vol. II, Cluj-Napoca, 2002, p.562.

49. Săliștea (fostă Cioara), jud. Alba.

Dintr-un punct neprecizat de pe teritoriul satului provine o monedă.

Bibliografie: ***, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995, p. 163, nr. 158, 2, 9; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154; V. Suciuc, V. Moga, *Apvlvm*, XXV, 1989, p. 164, nr. 10.

50. Secuime (zona ~).

Dintr-un loc necunoscut provine un exemplar, fără alte precizări.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

51. Sibiu (jud. ~).

În colecția Muzeului de Istorie se păstrează 7 exemplare, împărțite pe emitenți astfel: Filip Arabul - 3 sesterti (2 exemplare AN I, un exemplar cu an necunoscut); o monedă AN I și o alta cu an necunoscut; Traianus Decius - sestert, AN III și Hostilianus, AN V. Locul de proveniență al acestora este necunoscut, deși un exemplar ar putea proveni din cartierul Gușterița (anticul *Cedonia*).

Bibliografie: Inf. O. Dudău; I. Winkler, *SCN*, V, 1971, p. 154.

52. Sighișoara, jud. Mureș.

a) Din locul numit „Galtberg” (Axente Sever) provine un sestert de la Filip Arabul, emis în anul II.

Bibliografie: V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Tg. Mureș, 1995, p. 234, nr. LXXVII. 1; E. Chirilă și colaboratorii, *Münzen aus der Sammlung der Stadt Sighișoara*, 1972, p. 17, nr. 111.

b) În urma săpăturilor arheologice efectuate pe platoul „Podmoale” a fost descoperit un sestert-model de la Filip Arabul, emis în anul III.

Bibliografie: E. Chirilă și colaboratorii, *Münzen aus der Sammlung der Stadt Sighișoara*, 1972, p. 23-24, nr. 17-18.

c) Un sestert de la Filip Arabul, AN I, provine din cimitirul de pe Dealul Turcului (Wietenberg).

Bibliografie: E. Chirilă și colaboratorii, *Münzen aus der Sammlung der Stadt Sighișoara*, 1972, p. 23-24, nr. 17-18.

53. Sîngeorzu de Cîmpie (Sângeorgiu de Cîmpie), jud. Mureș.

Din această localitate provine un sestert de la Filip Junior, AN I.

Bibliografie: I. Winkler, *SCN*, 1971, p. 154, nota 63.

54. Slăveni, jud. Olt.

De pe teritoriul castrului auxiliar provin 3 exemplare emise de Filip Arabul.

Bibliografie: C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, vol. II, Cluj-Napoca, 2002, p. 587.

55. Șimian, jud. Mehedinți.

O monedă emisă de Filip Arabul în anul I a fost descoperită în punctul „Observator”.

Bibliografie: I. Stângă, *Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p.Ch*, București, 1998, p. 192.

56. Târgu Mureș, jud. Mureș.

În colecția Muzeului Județean se păstrează un sestert de la Filip Arabul, emis în anul I. Moneda provine dintr-un loc necunoscut de pe teritoriul județului.

Bibliografie: E. Chirilă și colab., *Tezaur și descoperiri monetare din muzeul județului Mureș*, Tg. Mureș, 1980, p. 23, nr. 61.

57. Troiaș (Troaș, Torjás, Trojás), comuna Săvârșin, jud. Arad (teritoriul dacilor liberi).

În anul 1963, pe promontoriul numit „Gomila”, la circa 7 km de sat a fost descoperită o monedă de la Filip Arabul, AN I.

Bibliografie: ***, *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior - județul Arad*, Timișoara, 1999, p. 128; I. Winkler, *SCN*, 1971, p. 154.

58. Turda (anticul *Potaissa*), jud. Cluj.

a) În colecția I. Téglás se păstrau 20 de monede de la Filip Arabul, Marcia Otacilia Severa și Filip Junior, descoperite pe teritoriul castrului, în împrejurimi sau pe teritoriul orașului.

1. Sestert, AN I, descoperit pe dealul Cetății.

2. Sestert, AN I, descoperit pe dealul Cetății.

3. Sestert, AN I, descoperit pe teritoriul castrului.

4. Sestert, AN I, descoperit pe Valea Sîndului.

5. Sestert, AN I, loc de descoperire necunoscut.

6. Sestert, AN II, descoperit pe teritoriul castrului.
7. Sestert, AN II, descoperit pe teritoriul castrului.
8. Sestert, AN II, descoperit pe teritoriul castrului.
9. Sestert, AN II, descoperit pe dealul Cetății.
10. Sestert, AN II, loc de descoperire necunoscut.
11. Dupondius, AN II, loc de descoperire necunoscut.
12. Dupondius, AN II, descoperit pe teritoriul castrului.
13. Dupondius, AN II, descoperit pe dealul Cetății (într-o clădire).
14. Dupondius, AN II, loc de descoperire necunoscut.
15. Dupondius, AN II, loc de descoperire necunoscut.
16. Dupondius, AN II, loc de descoperire necunoscut.
17. Dupondius, AN II, loc de descoperire necunoscut.
18. Sestert, AN II, descoperit pe teritoriul castrului.
19. Sestert, AN II, loc de descoperire necunoscut.
20. Sestert, AN II, Filip Junior, achiziționat de la fostul târg de vite.

Bibliografie: I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 17, 19, 21-23, 63-64, 85-86, 110-111, 116-119; ***, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, 1992, p. 396-399, nr. 1C, 3, 21, 27; I. Winkler, *SCN*, 1971, p. 153; B. Mitrea, *DaciaNS*, XIX, 1975.

b) În colecția Muzeului de Istorie din Turda se păstrează 16 monede de la Filip Arabul, Marcia Otacilia Severa, Filip Junior, Valerianus și Volusianus, descoperite pe teritoriul castrului, în împrejurimi sau pe teritoriul orașului.

Filip Arabul

21. Sestert, AN I, loc de descoperire necunoscut.
22. Sestert, AN I, descoperit pe teritoriul castrului.
23. Sestert, AN I, descoperit pe str. Romană.
24. Sestert, AN I, descoperit pe str. Dr. I. Rațiu.
25. Sestert, AN II, descoperit pe teritoriul castrului.
26. Sestert, AN II, descoperit pe teritoriul castrului.
27. Sestert, AN II, descoperit pe teritoriul castrului.
28. Sestert, AN II, descoperit în Piața E. Varga.
29. Sestert, AN III, descoperit pe str. Cheii.

Marcia Otacilia Severa

30. Sestert, AN I, loc de descoperire necunoscut.
31. Sestert, AN I, descoperit pe str. Romană.
32. Sestert, AN I, descoperit pe str. Traian.
33. Sestert, AN II, descoperit pe str. Steluței.

Filip Junior

34. Sestert, AN I, loc de descoperire necunoscut.
35. Sestert, AN I, loc de descoperire necunoscut.
36. Sestert, AN I, descoperit pe teritoriul castrului.

Volusianus

37. Sestert, AN V, descoperit pe teritoriul castrului.
- Valerianus

38. Sestert, AN VIII, descoperit pe str. Cheii.

Bibliografie: I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 17, 19, 21-23, 63-64, 85-86, 110-111, 116-119; ***, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, 1992, p. 396-399, nr. 1C, 3, 21, 27; I. Winkler, *SCN*, 1971, p. 153; B. Mitrea, *DaciaNS*, XIX, 1975.

c) Fără alte precizări, sunt menționați încă 7 sesterti emiși de Filip Arabul.

Bibliografie: C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, vol. II, Cluj-Napoca, 2002, p.569.

d) Din săpăturile arheologice efectuate în anii 1993 și 1995-2001 în termele castrului au rezultat alte șase exemplare:

Filip Arabul

46. Sestert, AN II, descoperit la est de canalul II.

47. Dupondius, AN I, descoperit în încăperea E, canalul III.

48. Sestert, AN III, descoperit în încăperea F (bazinul rectangular).

Marcia Otacilia Severa

49. Sestert, AN I, descoperit în canalul deversor II.

50. Sestert, AN I, descoperit în *latrinae* I.

Filip Junior

51. Sestert, AN I, descoperit în suprafața aflată la vest de spațiul C.

Bibliografie: M. Pîslaru, *Monedele din termele castrului de la Potaissa (campaniile 1993 și 1995-2001)*, în Simpozion de Numismatică, București, 2002, p. 84, p. 86, p. 88, p. 89.

59. Unirea (Vințu de Sus contopit cu Vereșmort), jud. Alba.

La nord de comună, în partea de hotar „Valea Lichii” a fost descoperit un sestert emis în anul I pentru Filip Junior.

Bibliografie: ***, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, 1995, p. 200, nr. 199, 9; I. Winkler, *SCN*, 1971, p. 154.

60. Uroi (Uroi), jud. Hunedoara.

Într-un mormânt de cărămidă, la poalele dealului Măgura Uroiului a fost descoperit un as de la Filip Junior, emis în anul I.

Bibliografie: L. Mărghitan, *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 42; A. Rusu, *Sargetia*, XIII, 1977, p. 540-541; I. Andrițoiu, *Sargetia*, XIV, 1979, p. 28, nr. 38; B. Mitrea, *DaciaNS*, XXIV, 1980, p. 376, nr. 135.

Repartiția exemplarelor descoperite pe anii erei locale

	AN I	AN II	AN II ?	AN III	AN I-III	AN III	AN V	AN VI	AN V-VI
Filip Arabul	69	56	3	12+2*	15				
Marcia Otacilia	10	6	1	3	3				
Filip Junior	18	1		1	1				
Traianus Decius						2	1		
Herennius Etruscilla							1		
Etruscus							1		
Hostilianus							4		
Trebonianus Gallus							7		
Volusianus							10		2
Aemilianus									
Valerianus									
Valerianus + Etruscus									
Gallienus									
Total general	93	62	4	17	19	2	24		2

	AN VII	AN VIII	AN VIII	AN X	AN XI	AN ?	Total
Filip Arabul						57	214
Marcia Otacilia						4	27
Filip Junior						5	26
Traianus Decius						4	7
Herennius Etruscilla							1
Etruscus							1
Hostilianus							4
Trebonianus Gallus							7
Volusianus							12
Aemilianus		2				7	9
Valerianus		6	1	1		6	14
Valerianus + Etruscus						8	8
Gallienus				2		1	3
Total general		8	1	3		92	333

*Sesterți Model

Repartiția exemplarelor descoperite pe nominale

	Sestert	Dupond ius	Sestert sau Dupon dius	As	Sestert Model	Nominal Nepreciz at	Total
Filip Arabul	110	46	4	6	2	46	214
Marcia Otacillia	27						27
Filip Junior	1			9		6	26
Traianus Decius	7						7
Herennia Etruscilla	1						1
Etruscus	1						1
Hostlianus	4						4
Trbonianus Gallus	7						7
Volusianus	12						12
Aemilianus	9						9
Valerianus	14						14
Valerianus + Etruscus	8						8
Gallienus	3						3
Total general	209	46	4	15	2	52	333

Total număr exemplare PROVINCIA DACIA
 333 + 51=384

DATE DESPRE TREI NOI DESCOPERIRI MONETARE. DOUĂ TETRADRAHME DE IMITAȚIE DIN JUDEȚUL OLT ȘI UN DENAR ROMAN IMPERIAL DIN JUDEȚUL SIBIU

Silviu Istrate PURECE

SUMMARY

In this article we deal with two tetradrahmes discovered in Olt County. The first one is from Cârlogani and it is a Filip II imitation type. The second one is from Văleni and it is a Macedonia Prima imitation type. In the last part of the article we discussed about one Roman denary which was discovered in Cristian (Sibiu County).

Articolul de față își dorește să aducă la cunoștința lumii științifice trei noi descoperiri de monedă antică. Două dintre cele trei monede au fost descoperite pe teritoriul județului Olt, iar cea de-a treia pe teritoriul județului Sibiu. Din punct de vedere cronologic cele mai vechi monede prezentate în cadrul acestui articol sunt cele descoperite în județul Olt. Este vorba de o tetradrahmă de tip Filip al II-lea găsită pe raza localității Cârlogani¹ și o tetradrahmă de tip Macedonia Prima provenită de la Văleni.² În ceea ce privește moneda descoperită în județul Sibiu, avem de-a face cu un denar roman imperial descoperit la Cristian.³

În cazul celor două tetradrahme am considerăm pe baza analizei lor atente că este vorba de două imitații monetare. Am încercat în cele ce urmează să scoatem în evidență acele aspecte care creionează în mod clar cele amintite mai sus. Vom porni la prezentarea acestora respectând poziționarea lor cronologică.

1. Cârlogani (județul Olt) – Imitație după o tetradrahmă de tip Filip al II-lea

Moneda a fost achiziționată în anul 2000 de către autorul acestui articol de la doi copii. Moneda fusese primită de copii de la bunicii lor care locuiau în localitatea Cârlogani și care făcuseră descoperirea pe raza satului. În prezent moneda se află în colecția Purece Silviu.

Pe avers este reprezentată efigia lui Zeus cu cunună de lauri spre dreapta, iar pe revers legenda +IΛIIIIY și călărețul olimpic spre dreapta cu o ramură de palmier în mână, sub cal torță; în spațiul dintre picioarele anterioare ale calului este prezentă o siglă? Sigla se prezintă sub această formă: „ϸ”.

Moneda are o greutate de 12,82 gr și dimensiunile de 2,5 x 2,4 cm. Axa 11. Starea de conservare este foarte bună, moneda fiind puțin circulată.

¹ Fig. 1.

² Fig. 2.

³ Fig. 3.

Trebuie menționat că greutatea mică se datorează și faptului că moneda a fost tăiată într-o parte, credem că după descoperire, pentru a se verifica dacă piesa este din argint. Mulțumită acestei tăieturi se poate vedea calitatea foarte bună a metalului din care a fost realizată.

După cum s-a putut observa legenda prezentă pe reversul monedei nu este corectă, lipsește litera „O”. Litera „O” nu apare nici măcar sub formă punctiformă. Acest lucru nu ar fi fost admis dacă moneda ar fi fost emisă de către un atelier oficial. Din punct de vedere stilistic iconografia monedei este destul de apropiată de stilul caracteristic.

Stilul foarte bun și prezența în mare parte a legendei, ne face să considerăm că imitația este una timpurie, ea având ca model o tetradrahmă postumă de tip Filip al II-lea. C. Preda consideră că acest tip de monedă, cu mici erori de scriere a legendei sau mici imperfecțiuni stilistice, ar putea să provină și din atelierele macedonene datorită neglijenței monetarilor⁴, ipoteză la care noi nu aderăm.

Primele imitații ale tetradrahmelor de tip Filip al II-lea încep să circule odată cu sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al III-lea.⁵ Aceste prime imitații au fost bătute la sud de Dunăre, C. Preda considerând că ele apar în mediul tracogetic din sudul Dunării.⁶ Nu se poate vorbi în această fază de existența unei emiteri de monedă de imitație într-un mod organizat, dovadă este faptul că nu putem deosebi un stil anume. Prezența imitațiilor pe teritoriul țării noastre nu este caracteristică unui spațiu anume, dar marea majoritatea a lor se situează la S de Carpați, cum este și firesc.⁷ Descoperirea prezentată mai sus vine să completeze lista relativ mică a tetradrahmelor de acest tip scoase la lumină pe teritoriul României.

2. Tetradrahmă de tip Macedonia Prima descoperită la Văleni (jud. Olt)

Cea de-a doua tetradrahmă prezentată în acest articol a fost descoperită în comuna Văleni (jud. Olt) de către tatăl studentei Cârstea Cristina, în posesia căreia se află în prezent moneda. Piesa a fost găsită pe terenul agricol pe care familia sa îl are în proprietate în momentul aratului, anul acesta.

Pe aversul monedei este reprezentat bustul zeiței Artemis Tauropolos spre dreapta, în centrul scutului macedonean, drapat, cu părul împletit în jurul capului, împletit în coc cu trei șuvițe de păr răsucite, două bucle căzând pe ceafă și deasupra frunții poartă o cunună prinsă în păr. În spatele bustului apar atributele zeiței: arcul și tolba. În jurul acestei imagini se află un cerc perlat. Scutul este ornamentat cu un șir de șapte ovale din linii duble, în mijloc cu câte o stea cu șase raze, iar între ele grupuri de câte trei puncte dispuse în triunghi.

⁴ Preda, Constantin, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 138.

⁵ *Idem.*, *Moneda geto-dacică*, București, 1973, p. 31.

⁶ *Ibidem.*, p. 45; *Idem.*, *Moneda antică pe teritoriul României*, București, 1969, p. 22.

⁷ *Idem.*, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 138, lista descoperirilor.

Pe reversul monedei avem legenda MAKEOΔHNI ΠΡΩΤΗΣ (și nu cum ar fi corect MAKEΔONΩΝ ΠΡΩΤΗΣ), între cele două cuvinte măciuca lui Herakles dispusă orizontal, cu mânerul spre stânga. Totul se află într-o cunună de stejar cu opt frunze în interior, patru sus și patru jos și 12 în exterior. În stânga, unde se leagă cununa, se află un fulger.

Moneda are o greutate de 16,15 grame și dimensiunile de 3,3 x 3,1 cm. Axa 8. Starea de conservare este foarte bună, moneda fiind puțin circulată. Când analizăm greutatea monedei trebuie să ținem cont de faptul că moneda prezintă o tăietură într-o parte și care viciază, bineînțeles, valoarea acesteia.

După cum am arătat și mai sus legenda, care însoțește iconografia reversului, este coruptă în loc de MAKEΔONΩΝ ΠΡΩΤΗΣ avem legenda MAKEOΔHNI ΠΡΩΤΗΣ. Acest lucru indică în mod evident că este vorba de o imitație bătută în mediul barbar, deoarece nu se pune preț pe corectitudinea legendei.

Indiciile care ne fac să ne gândim la o imitație după seria de monede de tip Macedonia Prima, nu se rezumă doar la legendă ci ele pot fi extrase și din analiza stilistică a iconografiei monedei. Stilul monedei este barbarizat, acest lucru se poate observa mai ales din analiza aversului. Imaginea este lipsită de grația caracteristică iconografiei elenistice, ce își face simțită prezența pe monedele de tip Macedoniei Prima.

Există anumite imperfecțiuni de redare a fizionomiei zeiței. Astfel, fața acesteia este alungită și colțuroasă, bărbia capătă o formă ascuțită, când ea ar trebui să fie rotunjită, nasul, care ar trebui să fie drept, ajunge să fie cârn. În general imaginea este rece și parcă lipsită de viață. Un alt lucru interesant este și faptul că monograma care ar trebui să fie clar evidențiată în partea superioară a reversului este redată într-un mod care împiedică în mare măsură recunoașterea acesteia. Pe baza puținelor indicii pe care le avem putem însă presupune că este vorba de această monogramă: .

Problema imitațiilor după monedele de tip Macedonia Prima a fost viu disputată. Criteriile după care o monedă poate fi introdusă în această categorie sunt extrem de puțin definite.

Deoarece au fost descoperite foarte puține tetradrahme, pe teritoriul țării noastre, care să aibă erori de scriere a legendei, în general s-a încercat depistarea imitațiilor pe baza elementelor stilistice și a modului de redare a literelor din legendă. Unii numismați au încercat să vadă în forma globală a literelor un criteriu de plasare a respectivei monede în categoria imitațiilor⁸, iar alții merg pe faptul că acest lucru nu ar reprezenta ceva deosebit și că acesta nu ar fi un criteriu de departajare a monedelor originale de cele de imitație.⁹

⁸ Chirilă, Eugen și Pop, Ioan, *Tezaurul monetar de la Sâmpetru (Or. Brașov)*, în *Apvlvm*, VII, 1968, p. 165.

⁹ Floca, Octavian, *Tezaurul monetar de la Cugir (rn. Hunedoara)*, în *SCN*, II, 1958, p. 105 și planșele; Preda, Constantin, *Pe marginea unor descoperiri recente*, în *SCN*, II, 1958 p. 393

Este foarte greu de altfel să se precizeze care sunt limitele stilistice între care se încadrează tipurile originale.¹⁰ Neclaritatea este cu atât mai mare cu cât în unele cazuri lipsesc imaginile care să justifice cele relatate de către autori, mai ales în ceea ce privește repertoriile.¹¹ Un lucru cert este însă faptul că monedele care au erori de scriere a legendei sunt piese de imitație. Acestea însă sunt foarte puține pe teritoriul țării noastre.¹²

Din punctul de vedere al stilului coafurii zeiței Artemis, putem preciza că tetradrahma de față poate fi încadrat în tipul F7, după împărțirea făcută în monografia dedicată tezaurului de la Căprioru.¹³ Interesant este că acest tip de coafură se regăsește și în tezaurul de la Căprioru tot pe emisiunile care au aceeași monogramă, ca și în cazul monedei prezentate mai sus, adică ¹⁴.

O problemă delicată este cea privind determinarea intervalului de timp în care moneda de tip Macedonia Prima își face simțită prezența pe teritoriul nord-dunărean. Se știe că perioada de emisie a monedei este de aproximativ 100 de ani, încadrându-se între 158 î.Hr. și 148 î.Hr., deci în perioada de existență a districtului Macedonia Prima tipul monetar fiind emis în capitala acestuia Amphipolis. Se consideră că momentul pătrunderii tipului monetar respectiv la nord de Dunăre ar putea fi căutat undeva către finele secolului al II-lea î.Hr., persistența sa în acest spațiu mergând până către jumătatea secolului I î.Hr.¹⁵ Unii cercetători presupun menținerea monedelor de tip Macedonia Prima în circulație și după jumătatea secolului I î.Hr., mai ales pe baza tezaurului de la Hunedoara, încheiat cu un denar roman republican datând din anul 38 î.Hr.¹⁶ Noi ne păstrăm rezerva de a nu ne ralia la această părere și susținem că limita circulației monetare a tipului Macedonia Prima ar fi jumătatea secolului I î.Hr.

În cadrul cronologic mai sus delimitat se încadrează și monedele de imitație¹⁷, presupunem că acestea au fost bătute la sud de Dunăre, de unde au venit împreună

¹⁰ Floca, Octavian, *op.cit.*, p. 103.

¹¹ Mitrea, Bucur, *Descoperiri recente și mai vechi de monedă antică și bizantină în RSR*, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 608.

¹² Bogdan Cătănciu, Ioana, *Tezaurul monetar de la Poiana (jud. Teleorman). Unele aspecte privind circulația tetradrahmelor Macedonia Prima și ale orașului Thasos în lumea traco-dacică*, în *SCN VI*, p. 179; Spiru, Ion și Badea, Corneliu, *Tezaurul de monede antice descoperite la Frăsinet*, jud. Teleorman, în *BSNR*, XLII-LXVI, 1948-1972, p. 73; Gramaticu, Steluța și Predoi, Veronica, *Tezaurul de tetradrahme grecești descoperit la Frăsinet (jud. Teleorman)*, în *Simpozion de numismatică*, București, 2001, p. 43.

¹³ Chirilă, Eugen și Mihăescu, Gabriel, *Der Münzhort von Căprioru*, Târgoviște, 1969, p. 9.

¹⁴ *Ibidem*, p. 9, vezi și planșele alăturate.

¹⁵ Preda, Constantin, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 242.

¹⁶ Winkler, Juditha, *Contribuții numismatice la istoria Daciei*, în *SCN*, II, 1958, p. 403-404; Luca, Sabin Adrian, *Contribuții la istoria veche a Hunedoarei*, Hunedoara, 1999, p. 76.

¹⁷ Preda, Constantin, *Pe marginea unor descoperiri recente*, în *SCN*, II, p. 393.

cu tetradrahmele originale¹⁸, deși unii autori sunt mai sceptici și consideră situația încă neclară¹⁹.

Un lucru ce merită remarcat este faptul că multe dintre monedele care au lipsuri în legendă, prezintă pe revers monogramele: și . Considerăm că o mare parte a imitațiilor realizate după tetradrahmele de tip Macedonia Prima, au avut ca model emisiuni cu monograme de acest fel. Este și cazul tetradrahmei de față²⁰.

În ceea ce privește poziționarea geografică a descoperirii, moneda se încadrează în grupa de descoperiri din zona extracarpatică, care se concentrează între Dunăre, Olt și râul Prahova.

Descoperirea a fost făcută pe valea râului Vedea, și este una dintre cele mai vestice de acest gen din Dacia extracarpatică.²¹ Doar două puncte o depășesc ca poziționare vestică: cel de la Deleni (jud. Olt), pe malul stâng al Oltului (o descoperire izolată)²² și de cel de la Bucovăț (jud. Dolj) (în tezaur împreună cu tetradrahme thasiene).²³ Cele două puncte par însă izolate de grupul format de restul descoperirilor monetare. În orice caz, putem preciza că deocamdată această descoperire marchează limita vestică a grupului de monede de tip Macedonia Prima, care se concentrează la est de râul Vedea.

În încheiere dorim să semnalăm, cu acest prilej, și descoperirea unei monede romane imperiale, în imediata apropiere a localității Cristian (jud. Sibiu). Descoperirea a fost făcută, în data de 7 aprilie 2001, cu ocazia unei periegeze organizate de cercul de istorie veche și arheologie „Vladimir Dumitrescu”, de către studenții Muntean Claudiu, Mircea Bican și Carol Sathmary. Prezența monedei la suprafața solului s-a datorat lucrărilor întreprinse la baza ramei de dealuri din parte de nord a satului, în apropierea „Drumului Vacilor”, lucrări inițiate în scopul introducerii unei conducte.

Moneda a fost emisă de Severus Alexander pentru soția sa Herennia Sallustia Orbiana (232-235). Descrierea monedei este următoarea:

Av: SALL BARBIA ORBIANA AVG

Rv: CONCORDI-A-AVGG

¹⁸ Chirilă, Eugen și Lucăcel, Vasile, *Tezaurul de la Petrindu. Contribuții la cronologia tetradrahmelor thasiene de tip Dionysos-Herakles*, în *ActaMP*, III, 1979, p. 91.

¹⁹ ***, *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 776; Glodariu, Ioan, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1979, p. 154.

²⁰ Gramaticu, Steluța și Predoi, Veronica, *Tezaurul de tetradrahme grecești descoperit la Frâșinet (jud. Teleorman)*, în *Simpozion de numismatică*, București, 2001, p. 43; Mitrea, Bucur, *Legăturile comerciale ale geto-daciului din Muntenia cu republica romană, reflectate în descoperirile monetare*, în *SCN*, II, 1968, p. 164-166; Gaebler, Hugo, *Die antike münzen von Makedonia und Paionia*, 1906, p. 59, numerele 181, 182.

²¹ Preda, Constantin, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 244.

²² Winkler, Juditha, *Contribuții numismatice la istoria Daciei*, în *SCȘCluj*, 1955, p. 132.

²³ *Ibidem*, p. 108.

D, RIC IV/II, nr. 319, ROMA, emisiune post mortem.

Concordia șezând spre stânga, ținând în mâna dreaptă *patera*, iar în stânga două *cornucopiae*; bust spre dreapta drapat.

Stare de conservare foarte bună, are o greutate de 2,28g; dimensiunile de 1,90 x 1,60 cm și axa 1.

O observație care ni se pare demnă de a fi luată în discuție este cea a greutății monedei. Aceasta este foarte mică. Greutatea redusă poate fi dedusă și doar prin raportarea la situația greutateilor din tezaurul de la Stănești²⁴ (tezaur ce permite datorită numărului mare de monede din perioada domniei lui Severus Alexander să avem o secțiune prin valorile greutateilor denarilor emiși în timpul domniei acestuia). Astfel din cele 252 de monede doar 16 monede au greutateți apropiate sau inferioare celei pe care o prezintă moneda de față, adică 16,34 %. Nici una dintre monedele prezente în tezaur emise în numele Orbianei nu are o greutate asemănătoare.

²⁴ Tezaur pe care îl avem în pregătire pentru publicare.

Fig. 1. Imitație după tetradrahmele de tip Filip al II-lea. Cârlogani (jud. Olt). Scara 1:1

Fig. 2. Tetradrahmă de tip Macedonia Prima descoperită la Văleni (jud. Olt). Scara 1:1

Fig. 3. Denar roman imperial emis de Severus Alexander pentru Orbiana. Cristian (jud. Sibiu). Scara 1:1

CÂTEVA CONSIDERAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU ORGANIZAREA SPECTACOLELOR PUBLICE ȘI PERCEPȚIA LUPTELOR CU FIARE ȘI DE GLADIATORI ÎN MOESIA INFERIOR, REGATUL BOSPORAN ȘI ÎN DACIA ROMANĂ

Alexandru Gh. SONOC

ZUSSAMMENFASUNG

Die Tierhetzen sind bei Tomis durch eine vermutlich im 2.-3. Jh. datierter Grabinschrift belegt, die in der Nähe der modernen Großstadt Constanța, bei Palas/Palazu gefunden wurde¹ und der Th. Gomperz in einer von Gr. Tocilescu in 1884 veröffentlichter Mitteilung ein langer Kommentar widmete²; es handelt um den freigeborenen (weil er neben seiner Ehefrau dargestellt ist!) Tierhetzer Attalos, der in der Arena viele Stiere getötet hat, bis er selbst von einem Wildstier (ein Büffel, laut Th. Gomperz, eine von I. Stoian übernommene Meinung, eher ein Wisent oder ein Auerochs, unseres Erachten nach) umgebracht wurde. Die Tatsache, daß der erwähnte Tierhetzer so viele Erfolge hatte, zeigt daß solche Spiele in Tomis nicht selten und bei der Bevölkerung beliebt waren. Wie bei Histria und Callatis, wurde die Frage der öffentlichen Unterhaltung (mit Ausnahme der Gladiatorenkämpfe und der Tierhetzungen) und der Spielgeber aus Tomis nur oberflächlich erforscht; wir versuchen, also, hier weitere Belege dafür zu besprechen.

Eine dem Amarantos, der in den "Heldenkämpfe" (tôn en heroon machais) gestorben ist, errichtete Grabstele aus dem 2.-3. Jh. mit griechischem Epigramm vom iambischen Trimeter ausgehend³, verursachte unterschiedliche Meinungen: die "Heldenkämpfe" wurden als eine Hyperbel oder als eine Anspielung auf den für die Laren (häufig $\Phi\tau\eta\sigma\alpha\delta$ in den griechischen Texten) innerhalb des Kaiserkultes veranstalten Spiele betrachtet. Der Kaiserkult, sowie der Kult des göttlichen Antinous, war in Tomis vom Pontarch und vom Oberpriester⁴ geleitet, der, gewiß, auch für die damit verbundenen Spiele zuständig war⁵. Hier sollen wir aber auch auf einer jetzt im Museum aus Priština (Jugoslawien) befindliche Tempelweihinschrift aus Sočanica, in Moesia Superior, die dem Helde Antinous gemäß der Wille Hadrians und seines Adoptivsohnes L. Aelius von den coloni arg(entariarum) [Dardanicarum?] durch die Fürsorge des kaiserlichen Freigelassenen Telesphorus um 136-137 gewidmet wurde⁶ aufmerksam machen; aufgrund der Auskünfte bezüglich des vom Kaiser selbst organisierten Antinous-Kultes, war dieser mit Orakeln und Spiele griechischer Art (certamina Graeca) verbunden, die, unserer Meinung nach, von den procuratores, nämlich im Fall dieser Weihung von dem auf der Inschrift erwähnten Telesphorus, wie anderswo von einem augustalis veranstaltet wurden. Jedoch, der erste der bei Tomis zur Verehrung des verstorbenen Kaisers Augustus Spiele anlässlich dessen Geburtstages (ludi natales Caesaris) veranstaltete war, laut seiner eigenen Behauptungen, der verbannte Dichter Ovidius⁷, zu einer Zeit wann es in Tomis noch kein Heiligtum des Kaiserkultes gab, weil er bei ihm zu Hause einen Altar errichten ließ (in nostra sacrum Caesaris esse domo)⁸. Ob später auch die Agonothen für die Veranstaltung der munera zuständig waren, auch

wenn nur wie die römischen Ädilen, bleibt fraglich, obwohl das, unserer Meinung nach, wenigstens bei Tomis nicht unwahrscheinlich wäre: der erste Agonothet des göttlichen Antinous aus Tomis war der Pontarch und Oberpriester der Hexapolis, "Sohn des Pontos", T. Flavius Poseidonius, der Sohn des Pontarchen Phaidros, "Sohn der Polis", aus dem Stamm Argadeis, dem eine Statue gewidmet wurde⁹. Ein anderer Spielgeber aus Tomis war, höchstwahrscheinlich um 161-169, der Agonothet und Sophist T. Cominius Claudianus Hermaphilos, der auch Pontarch und Oberpriester der Hexapolis und "Priester der beiden Kaiser" war¹⁰; dessen jüngerer und nichtromanisierter Bruder Attalos, Sohn des Eumenes, der auch Pontarch und früher Agoranom war, stand der großen Fest des Kollegiums der Schauspieler vor¹¹. Jedoch, bei Messembria, derjenige, der zur Zeit des Claudius Spiele für den Kaiser veranstaltet zu haben scheint, ist ein gewisser Gnaios, Sohn des Gnaios, ehemaliger Gymnasiarch und Agonothet¹².

Bei Tomis sind aber im 2.-3. Jh. auch 6 Gymnasiarchen bekannt¹³, darunter zwei auch kleinokosmoi waren¹⁴ und einer Phylarch und Gymnasiarch des Volkes war¹⁵, was die Tatsache belegt, daß die certamina Graeca auch weiter beim ganzen Volk geschätzt waren, obwohl aus politischen Gründen jetzt die munera den Vorrang hatten. Bei Histria, wo während der Römerzeit zwei Gymnasiarchen bekannt sind¹⁶, das schon im 2. Jh. v.u.Z. epigraphisch belegtes Gymnasium¹⁷ wurde von Polyphemos, Sohn des Polyphemos, in der ersten Hälfte des 3. Jh. restauriert¹⁸; in derselben griechischen Stadt sind im 3. Jh., zur Zeit des Agonothets Aurelios Gregoras, Sohn des Artemidoros, die Mitglieder und Leiter eines heiligen Chores bekannt, der vermutlich bei einem dionysischen Wettbewerb gesiegt hat¹⁹. Deswegen muß angenommen werden, daß die im Rahmen des Kaiserkultes veranstalteten Spiele, gemäß den griechischen Bräuchen, auch athletischen und musischen Wettbewerbe hatten. Jedenfalls, dem Ovidius wurden für seine Tätigkeit als Spielgeber von Tomis und anderen Städten mit Ehrendekreten gewidmet und er wurde sogar mit einem unverdienten Kranz belohnt²⁰, was bedeuten soll, daß auch ein Dichtungswettbewerb stattgefunden hat²¹.

Aufgrund der Beobachtungen von L. Robert bezüglich der Ikonographie der Gladiatordarstellungen²², können wir annehmen, daß es bei Tomis²³, so wie in Bulgarien, bei Serdica²⁴ und vielleicht auch in anderen Teile des Landes²⁵ Ehrendenkmäler mit Szenen aus den veranstalteten Spiele für munerarii gegeben hat; diese membra disiecta erinnern an der Lage derjenigen aus Fjeri (Albanien), die aus den Denkmäler der adrischen Apollonia stammen²⁶. Wegen der im unteren Teil dargestellten Kampfszene, ein Grabdenkmal eines munerarius kann die Grabstele der Familie des Teimokrates aus Nikomedeia sein, der auch Der Tomitaner genannt war, aus dem Römerstamm, der Sohn des Alexandros, die im ausgehenden 2. Jh., aber nicht später als die Herrschaft Caracallas datiert wird; sein Sohn, Ulpus Martinus, aus demselben Römerstamm, ist einer der "zugeteilten (?) Wohltäter der Stadt" (philoteimon ebtomon poleos)²⁷. Dieses Beispiel erinnert an der Darstellung von zwei schwerbewaffneten Gladiatoren, die vor einem Schiedsrichter und einer Göttin kämpfen (die mit Eris, die Göttin der Zwietracht und der Streite identifiziert wurde, aber vielleicht auch Nemesis, die Göttin der Rache und des veränderlichen Schicksals) auf dem unteren Teil der Grabstele des Ti. Iulius Rufus aus der Ala Scubulorum, die in der Pannonia Superior, bei Walbersdorf (Österreich) entdeckt wurde und im 1. Jh. u.Z. datiert wird²⁸; die Szene hat eine sowohl realistische, wie auch symbolische Deutung, was schwer zu annehmen macht, daß es in diesem Fall mit Sicherheit um einen munerarius handelt, weil es nicht zu übersehen ist, daß es die theoretische Möglichkeit gibt, daß gladiatorium munera, die ohnehin ein beliebtes Ziermuster waren²⁹, auch auf den Grabdenkmäler von Emporkömmlinge wie C. Pompeius Trimalchio Maecenatianus³⁰, sevir augustalis in Abwesenheit³¹, die, ungebildet und mit einem offenbaren schlechten Geschmack, die

Lebensweise der reichen Evergeten aus Vorderasien nachahmten, dargestellt werden konnten.

Bei Odessos wurden zwei öffentlichen Bekanntmachungen auf Marmortafeln entdeckt, die die Bürger zu den veranstalteten Spielen einladen: die Veranstalter sind, im Fall der Spiele aus dem ausgehenden 2. Jh. oder beginnenden 3. Jh. die Oberpriester und die Bouleuten der Stadt bei den zur Zeit des Alexander Severus von zwei Spielgebern veranstalteten Gladiatorenkämpfen und Tierhetzen, deren Beteiligten listenmässig angeführt sind, einer dieser *philotimoi* ist M. Aurelius Simon, Sohn des Simon, Bouleute und Oberpriester der Stadt, also des dort gefeierten Kaiserkultes³². Bei Nicopolis ad Istrum, die Spielgeber von Gladiatorenkämpfen und Tierhetzen, irgendwann zwischen 161-163, sind der Oberpriester der Stadt, Minicius O... und seine Tochter Minicia Firmina und die Einladung beginnt mit einer offiziellen Formel, die der späteren aus Odessos sehr ähnlich ist³³. L. Robert stellt die Grabinschrift des Amarantos mit den bei Tomis als Oberpriester des Kaiserkultes von zwei Pontarchen, Aurelius Priscus Annianus und Aurelius Priscus Isidorus, die auch Bouleuten der Stadt Flavia Neapolis aus Samaria (Syrien) waren, im ausgehenden 2. Jh. veranstalteten Gladiatorenkämpfen und Tierhetzen in Verbindung³⁴, weil auf dem Grabstein eines unbekanntes Pontarches aus dieser Stadt, der diese Magistratur zweimal innehatte, dasselbe Ausdruck, "die Streiten des Ares" (*Araios athla*) vorkommt, obwohl diese Annahme von I. Stoian nicht geteilt wurde³⁵; die jetzigen Kenntnisse über das Vorhandensein eines Amphitheaters bei Tomis und die philologische Begründung von L. Robert bestätigen aber die Annahme des französischen Gelehrten. Die von Aurelius Priscus Isidorus während seines ersten Pontarchats, vermutlich zusammen mit seiner Frau, die Oberpriesterin Ulpia Matrona veranstalteten Spiele dauerten nicht weniger als 6 Tagen³⁶; es wird angenommen, daß Aurelius Priscus Annianus, der mit seiner Frau, die Oberpriesterin Iulia Apolauste für ihre Wohltaten verehrt werden, dessen Sohn sei³⁷.

Die oben beschriebene Lage galt aber nicht für jede Zeit. Bei Callatis, um der Mitte des 1. Jh., die wichtigsten Feste waren diejenige, die dem Kaiserkult gewidmet wurden³⁸; es ist aber fraglich ob wie in Vorderasien, die Feste der jeweiligen Stadt aus der Metropole der Provinz, bzw. der Gemeinschaft schon im 1. Jh. geleitet wurden³⁹. Zu dieser Zeit, bei Odessos, ein römischer Bürger, namens Claudius Aquila, war *Agonothet der ludi magni quinquennales*, die von Fl. M. Popescu, gegen der Annahme von G. Mihailov, mit dem Kult Roms und des Kaisers in Verbindung gebracht werden⁴⁰. Es wird angenommen, aufgrund der Untersuchung des spärlichen epigraphischen Materials, daß sowohl bei Callatis, wie auch bei Histria und wahrscheinlich auch bei Odessos für die Verehrung Roms und des Kaisers, so wie für allen die Beziehungen mit Rom betreffenden Fragen, die zu dieser Zeit, nämlich um 46, mit dem Ableben des odrysischen Königshauses und der Einverleibung der westpontischen Küste in der Provinz Moesien errichteten Gerousien zuständig waren und manchmal auch die Priesterversammlungen oder gewisse Priester und noch nicht die erst später belegten griechischen Städtengemeinschaften⁴¹; unserer Meinung nach, hatte diese Lösung auch den Sinn, gemeinsam die "Selbständigkeit" der griechischen Städten, die ihrer ethnokulturellen Sonderlichkeit bewußt sind, gegenüber den Provinzbehörden und den provinziellen römischen Strukturen besser zu behaupten und zu bewahren.

Die Grabinschrift des Amarantos spiegelt, gewissermaßen, diese Sonderlichkeit einer Welt, die der Veränderung einiger ihrer traditionellen Bräuchen unterworfen ist, bezüglich dieser "fremden Sitten". Der Ausdruck "Heldenkämpfe" kann, also, auch auf der Wahrnehmung der Gladiatorenspiele, nämlich auf den Gladiatoren selbst, bezogen sein, genau so wie, auf anderen Inschriften, die Spiele "die Streiten des Ares" (*ton en stadiois areanta areioisi neikesin*) und die Gladiatoren "die dem Ares lieben Sterblichen"

(areiphilon - photôn - stration) genannt werden⁴². Laut L. Robert, wurden diese Ausdrücke aus dem Wortschatz der den Griechen eigenen athletischen Spiele übernommen, wie auch die Benützung des Wortes stadion um das Amphitheater zu bezeichnen⁴³. Wegen dem fremden Charakter der munera, die bis zu letzt bei den Griechen doch beliebt geworden zu sein scheinen, ist zu annehmen, daß sie nach römischem Muster mit dem damit verbundenen Kult des römischen Kaisers eingeführt worden sind. Wie L. Robert für die orientalischen Provinzen feststellte, auch in Moesia Inferior sind die Spielgeber Vertreter des lokalen Adels, Mitglieder des Stadtrates, aber vor allem städtischen Oberpriester, für die solche Veranstaltung eine mit ihrer politischen Würde und Reichtum verbundene, den Leithourgien griechischer Tradition ähnliche soziale Verpflichtung war⁴⁴. Neben die Großzügigkeit der Spielgeber lobenden angeführten Denkmäler und außer die erwähnten Gladiatorengrabdenkmäler aus Tomis, die drei Gladiatorengrabsteine aus Marcianopolis (des in seinem 20. Kampf umgekommene Smaragdus, des in seinem 2. Kampf gestorbenen secutor Markianos-Polineukes und eines Gladiators mit unbestimmter armatura), die Grabstele eines retiarius aus Nicopolis ad Istrum und eines anderen aus Dionysopolis⁴⁵ belegen daß in den 2.-3. Jh. die Spiele römischer Art keine Seltenheit in der Moesia Inferior mehr waren.

"Die Römerspiele" (ta Romaion athla) haben sich aus deren ursprünglichen Herkunftsgebiet nicht nur in den griechischsprachigen Gebiete des Römischen Reiches verbreitet, sondern auch außerhalb des Reiches, jedoch in dessen Einflußgebiet und vor allem in den hellenisierten Gegenden. Ein gutes, obwohl wenig untersuchtes⁴⁶ und bekanntes Beispiel dafür ist das bosporische Reich. Einige hier entdeckten Öllämpchen mit Gladiatorenarstellungen (Nachahmungen der italischen Typen) wurden aus dem Römischen Reich eingeführt⁴⁷; doch sind, neben anderen örtlich gefertigten Öllämpchen⁴⁸, auch 28 Öllämpchen mit Gladiatoren- oder Soldatendarstellungen bekannt, die bei Gorgippia hergestellt wurden⁴⁹, was die Beliebtheit der Szenen mit solchen Motiven, bzw. der Gladiatorenkämpfe auch in diesem Gebiet an dem taurischen Bosphorus andeutet. In Vergleich zum griechischsprachigen römischen Orient, scheint hier die Lage nicht sehr unterschiedlich zu sein, nur sind uns die munerarii unbekannt, obwohl, unserer Meinung nach, könnte es auch in diesem Fall um die sonst auch hier epigraphisch belegten Kaiser- und Stadtpriester handeln. Diese Frage ist, unseres Wissen nach, noch unerforscht.

Genau wie in den vorderasiatischen Städten, wurde das Theater aus Chersones im ausgehenden 2. Jh. oder im beginnenden 3. Jh. umgebaut, um das für die neu eingeführten Zirkusspiele, vor allem für Tierhetzen geeignet zu machen⁵⁰. Daß hier auch Gladiatorenkämpfe stattfanden, ist durch einen aus den westpontischen Werkstätten stammende, im 2. Jh. datierten Marmorfries belegt⁵¹. Der Träger dieser neuen Spielen war, angeblich, das in der ganzen Gegend durch Militärwohnungen und Inschriften gut belegte römisches Heer⁵²; selbst der Altar, der im Theater aus Chersones der Göttin Nemesis gewidmet wurde, ist von einen beneficiarius der Legio XI Claudia, namens T. Flavius Celsinus errichtet⁵³.

Aufgrund einiger Funde mit Gladiatorenarstellungen wurde auch bei Panticapaeum ein Amphitheater vermutet⁵⁴. Es handelt, nämlich, vor allem, um die Wandmalerei eines Kammergrabes und um Tierhetzszene auf einem bemalten Holzsarkophag, bzw. auf dem Relief eines anderen Holzsarkophags. Die Wandmalerei der Vorderwand des im Jahre 1841 entdeckten Kammergrabs⁵⁵ zeigt drei kämpfenden Gladiatorenpaaren, die mit kurzen, viereckigen Schilde und geraden Kurzschwerter bewaffnet sind und die mit gespitzten (Leder?)Helme, subligacula und Sandalen ausgerüstet sind, während zwischen diesen Szenen ein verletzter Gladiator und ein retiarius zu sehen sind, der mit derselben Helmart

und subligaculum, wie die oben beschriebenen Gladiatorenpaaren ausgerüstet ist, aber dessen Dreizack ungewöhnlich am anderen Ende der Waffen mit einem Speerspitze vorgesehen ist, so daß dieser Teil wie eine mittelalterliche Flügellanze aussieht. Die Malerei des im Garten des Zolotarev entdeckten Holz Sarkophags zeigt einen nur mit subligaculum bekleideten bestiarius, der mit einem Dreizack einen Panther angreift⁵⁶, während das in der Durchbruchtechnik gearbeitete Relief des Holz Sarkophags der Sammlung Feldstein einen nackten bestiarius vorweist, der mit einem Speer einem auf ihm springenden Löwe widersteht⁵⁷. Unserer Meinung nach, gehört das Kammergrab, höchstwahrscheinlich, einem munerarius, indem die Darstellungen denjenigen der Ehrendenkmäler der munerarii sehr ähnlich sind, während der erste Holz Sarkophag eher einem munerarius als einem bestiarius gehört, weil in derselben Szene auch der häufig dargestellte Badesklave des Verstorbenen zu sehen ist; der andere Holz Sarkophag könnte aber eher einem bestiarius zugeschrieben werden.

Es wird angenommen, daß in Noricum, um der Mitte des 1. Jh., also zur Zeit der Einverleibung des westlichen Küstengebietes des Schwarzen Meeres in der Provinz Moesien, für den Kaiserkult und die damit verbundenen munera das concilium provinciae zuständig gewesen war⁵⁸; es soll also um ein anderes Modell als in den griechischen Städten zu handeln, das nur später auch dort eingeführt zu sein scheint, ohne aber die dortige Tradition der Leitourgien abzuschaffen. Dieses spätere Mischmodell ist aber dasjenige, was sich, tatsächlich, später in allen Provinzen, mit wenigen lokalen Unterschieden, durchgesetzt hat.

Es bleibt zu prüfen ob dieselbe Lage in Dakien vorkommt. Die bis jetzt belegten Evergeten aus Dakien haben sich vor allem im Baubereich ausgezeichnet, ohne daß wir die geringsten Auskünfte über munerarii zu haben und auch über die Stadtbeamten und Priester aus Ulpia Traiana Sarmizegetusa, die im Amphitheater reservierte Plätze hatten, ist nichts in diesem Sinn überliefert worden; deswegen, weil als Spielgeber nur der Kaiser und seine Vertreter noch anzunehmen sind, stellt sich die Frage ob diese Spiele beim größten Teil der Bevölkerung, der am Land lebte und hauptsächlich bei den Einheimischen bekannt und beliebt waren, auch wenn die meisten vermuteten Militär amphitheater aus Holz waren und dessen Spuren nicht mehr erhalten geblieben sind⁵⁹. Die Tatsache, daß der Kaiser Antoninus Pius durch den Statthalter Ti. Claudius Quintilianus das Amphitheater aus Porolissum wiederaufbauen ließ, belegt einerseits die hervorragende Rolle des Kaisers in der Veranstaltung der Spiele, vor allem in den Militärstädten und -Lager, andererseits deren Bedeutung für die kaiserliche Propaganda zwischen den Soldaten, die ihm nicht nur die Kriegsgefangenen, sprich die zukünftigen Gladiatoren, sondern auch die nötige Wildtiere besorgten⁶⁰, wie es ein im Heiligtum des Apollo aus Montana der Göttin Diana vom Ti. Claudius Ulpianus, tribunus der Cohors I Cilicum im Jahre 147 gewidmeten Altar zeigt; der erwähnte Offizier war für den Fang von Bären und Wisente für die kaiserlichen Tierhetzen (vermutlich die Spiele anlässlich 900 Jahren seit der Gründung Roms) zuständig, wofür er die Hilfe einiger Abteilungen der Legionen I Italica und XI Claudia und der Matrosen der Classis Flavia Moesica hatte⁶¹. Wie im Fall des Militär amphitheaters aus Micia⁶², nimmt E. Bouley an, daß die Armee nicht nur Tiere für die kaiserlichen Tierhetzen aus Rom fang, sondern auch für diejenige, die in den Provinzstädten und in dem eigenen Lager stattgefunden haben⁶³. Es wird angenommen, weil in Ulpia Traiana Sarmizegetusa sich alljährlich das concilium Daciarum trium, unter der Führung des sacerdos arae Augusti versammelte, daß, wie in Gallien oder Hispanien, diese Versammlung im Amphitheater stattfand; diese Tatsache, sowie diejenige, daß der durch eine ca. 80 m Entfernung von dieser Gebäude entdeckte Widmung eines sacerdos arae Augusti

angedeutete Ort des Tempels Roms und des Augustus dem Amphitheater so nah sein soll⁶⁴, unterstreicht die Verbindung des Amphitheaters mit dem Kaiserkult und auch mit dem dakischen Landtag; unserer Meinung nach, konnte auch hier, deswegen, wie in Noricum, das *concilium provinciae* für die Veranstaltung der Spiele zuständig gewesen sein. Ob diese Verpflichtung vom *sacerdos arae Augusti* oder von andere Würdenträger, bzw. Priester oder von Privatleute übernommen wurde, wie etwa die reichen Freigelassenen aus dem *ordo Augustalium*⁶⁵, was höchstwahrscheinlich scheint, fehlen aber die epigraphischen Belege.

Die Analyse einiger Darstellungen auf Grabdenkmäler aus Dakien könnte aber mögliche *munerarii* andeuten. So, die Grabstele des *augustalis L. Cassius Marcio*⁶⁶, die in der ersten Hälfte des 2. Jh. datiert werden kann⁶⁷, ist in ihrem unteren Teil mit langbeinigen Vögel verziert, eher Strauße als Kraniche, Störche oder Ibis und in keinem Fall Pfauen (wegen dem Fehlen des charakteristischen Schweifes und weil sie lange Beine und Hälse haben)⁶⁸, könnte also mit einer Anspielung auf der Vorführung solcher Vögel anlässlich von als *augustalis* im Amphitheater von *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* veranstalteten *venationes*, indem der Strauß, der ein "Vogel vom Übersee", der für Afrika spezifisch ist und von den Römer erst nach den punischen Kriege kennengelernt wurde, war häufig in den Tierhetzen benutzt, wo er von Hunden angegriffen wurde, wie das auf griechischen Kolonialmünzen zu sehen ist⁶⁹. Weil das *cognomen* und das höchstwahrscheinlich beim Freilassen aus dem Sklavenstand samt dem *praenomen* erworbene *gentilicium* eine griechisch-orientalische⁷⁰ und nicht mit Notwendigkeit eine nordafrikanische Herkunft andeuten, ist weniger wahrscheinlich daß die tierische Darstellung auf der Grabstele des erwähnten *augustalis* als eine mögliche Anspielung auf einer nordafrikanischen Herkunft betrachtet werden kann, wie wir es, zum Beispiel, im Fall des Unbekannten, dem das Grabdenkmal gehörte, dessen Basis mit dem möglichen Bild eines solchen Vogel bei *Alburnus Maior* entdeckt wurde⁷¹.

Die Besprechung der Deutung der Darstellung von zwei Gladiatoren, vielleicht ein *Thraex* und ein *myrmillo*, die falsch als *genii cucullati* beschrieben wurden, auf der Wand einer *aedicula* mit unbekanntem Fundort, aus dem Nationalmuseum für Geschichte Siebenbürgens aus *Klausenburg/Cluj-Napoca/Kolozsvár*⁷², eines *secutor* in Kampf mit einem *Thraex*, auf der Wand einer *aedicula* mit unbekanntem Fundort aus dem *Brukenenthal-Nationalmuseum* aus *Hermannstadt/Sibiu/Nagyszeben*⁷³, so wie der Darstellung mit zwei Ringkämpfer auf der unveröffentlichten, bei *Klein-Enyed/Singătin/Kisenyed* (Kr. Hermannstadt) entdeckten Wand einer *aedicula*, aus der archäologischen Sammlung der *Lucian Blaga- Universität zu Hermannstadt/Sibiu/Nagyszeben* und der Möglichkeit, in den Verstorbenen für die diese Denkmäler errichtet wurden kleine *munerarii* zu sehen, reservieren wir sich für die Zeit der Veröffentlichung dieses letzten Stückes.

Eine wichtige Frage ist die Möglichkeit, Kämpfe zwischen Tiere und Verurteilte (*damnati ad bestias, katadikoi*) vorzuführen, indem das, wahrscheinlich, ein den Zentralbehörden reserviertes Recht war, sei es den römischen Kaiser oder den "verbündeten und befreundeten" Könige⁷⁴, wie *Herodes Agrippa*, der bei *Berytos* zwei Heere von insgesamt 700 verurteilte Leute vorgeführt hat⁷⁵. Es gibt aber auch Belege für solche Schauen, die von Würdenträger oder Oberpriester vorgeführt wurden, die dieses Privileg erhalten konnten, wie etwa der Oberpriester *Zenon* bei *Aphrodisias* und der *Asiarch Philippos* bei *Smyrna*⁷⁶. Die Darstellungen von solchen Hinrichtungsszenen sind mit der Rache der Opfer einiger Übeltäter durch deren Hinrichtung in der Arena von den Provinzialbehörden oder von den örtlichen Würdenträger oder Priester verbunden oder mit dem Wunsch der letzten der Nachkommenschaft die Erhaltung eines solchen Privilegs zu erinnern. Auf der in der zweiten Hälfte des 2. Jh. datierten Grabstele der von den Räuber

ermordeten und gerächten (*interfecta a latro(nibus) et vindicata*) Tochter des Ulcudius, der Sohn des Bedarus und der Sutta, die Tochter des Epicadius aus Zegaia (Kr. Mechedintz/Mehedinți) sieht man eine falsch gedeutete *venatio*, die durch das Kampf des Jägers mit dem Bär den Sieg über dem materiellen Tod symbolisieren soll⁷⁷, die aber, unserer Meinung nach, die Bestrafung des Übeltäters darstellt. Eine ähnliche Szene ist in Pannonia Inferior, bei Sopianae (Pécs, Ungarn) auf einem im 2.-3. Jh. datierten Grabstelebruchstück bekannt: im linken Teil sieht man das Maul eines Bären- oder Löwenkopfes, das auf einen nackten, an einem Pfosten gefesselten Mann gerichtet ist und im rechten Teil eine nackte (männliche?) Gestalt mit einem unbestimmbaren Gegenstand in der erhobenen Rechten⁷⁸. Solche Szenen sind häufiger auf Reliefs aus dem griechischsprachigen Orient, wie etwa bei Apri, Smyrna und Ephesus⁷⁹.

Laut der hier geschilderten Anschauung von E. Bouley, wäre der Fall Dakiens, wegen der bis jetzt nachgewiesenen hervorragenden Rolle des Kaisers und dessen Vertreter in der Veranstaltung der Spiele in der Provinz nördlich der Donau, ein anderes Modell als dasjenige aus dem griechischen Orient, wo dafür eher die reichen Bürger, als Priester und/oder Würdenträger oder als bloße Privatleute zuständig waren, auch wenn die Spiele selbst der Kaiserverehrung dienen sollen und den Spielgeber, die auf dieser Weise deren Treue gegenüber dem Reich öffentlich und feierlich ausdrücken, die Ehre für deren Großzügigkeit gegenüber den Mitbürger zu gewinnen. Auch wenn diese Lage durch einen niedrigen Lebensstandard, sprich eine größere Armut der mittleren Bürgerschicht, die einen wichtigen Teil der Steuerzahler aus dieser Provinz bildeten, erklärt werden könnte, scheint aber unwahrscheinlich, unserer Meinung nach, daß in den Städten die meisten mit den Spielen verbundenen Verpflichtungen, außer dem kostspieligeren Bau der Amphitheater, gewöhnlich vom Kaiser oder von seinem Statthalter übernommen gewesen zu sein; für die Veranstaltung der Spiele in den Militäramphitheatern, nehmen jedoch O. Floca und V. Vasiliev für Micia auch spezialisierte, dafür eingesetzte Vermittler in Anspruch⁸⁰.

Luptele cu fiare sunt atestate la Tomis printr-o inscripție funerară datată probabil în sec. II-III, găsită în apropierea oraşului modern Constanța, la Palas/Palazu¹, căreia Th. Gomperz, într-o comunicare publicată în 1884 de către Gr. Tocilescu, i-a dedicat un lung comentariu²; e vorba despre un om liber (căci este reprezentat alături de soția sa!), bestiarul Attalos, care a ucis mulți tauri în arenă, până ce el însuși a fost omorât de un taur sălbatic (un bivou, după Th. Gomperz, opinie însușită de I. Stoian, dar mai degrabă, după părerea noastră, vreun zimbru sau vreun bour). Împrejurarea că amintitul bestiar a avut parte de atâtea succese arată că astfel de jocuri nu erau rare la Tomis și că se bucurau de aprecierea populației. Ca și în cazul Histriei și la Callatis, la Tomis problema spectacolelor publice (cu excepția luptelor de gladiatori și a celor cu fiare) și a organizatorilor acestora nu a fost, după știința

¹ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900, p. 226; L. Robert, *Les Gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1940, p. 107, nr. 47; I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, p. 200, nr. 6, pl. LIII, fig. 1; ISM, II, nr. 340 (176).

² G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus Dobrudscha und Rumänien*, în: AEM, VIII (1884), p. 9sq., nr. 23.

noastră, decât superficial cercetată; încercăm, deci, să comentăm aici și alte dovezi în acest sens.

O stelă funerară din sec. II-III cu epigramă grecească pornind de la trimetrul iambic³, ridicată pentru Amarantos, care a murit în „luptele de eroi” (*tôn en heroon machais*), a prilejuit păreri diferite: „luptele de eroi” au fost privite drept o hiperbolă sau ca o aluzie la jocurile organizate în cinstea Larilor (adesea *Herôes* în textele grecești) în cadrul cultului imperial. Cultul imperial, ca și acela al divinului Antinous, era condus la Tomis de către pontarh și de către un mare preot⁴, care, desigur, răspundea și de jocurile legate de acestea⁵. Aici vrem să atragem atenția asupra unei inscripții de consacrare a unui templu de la Sočanica, în Moesia Superior, aflată azi în muzeul din Priština (Kosovo, Iugoslavia), închinată eroului Antinous, potrivit voinței lui Hadrianus și a fiului său adoptiv L. Aelius de către *coloni arg(entariarum) [Dardanicarum?]* prin purtarea de grijă a libertului imperial Telesphorus la 136-137⁶; pe baza informațiilor despre cultul lui Antinous, organizat de către împăratul însuși, acesta era asociat cu oracole și jocuri de tip grecesc (*certamina Graeca*), care, după părerea noastră, erau organizate de *procuratores*, în cazul acestei dedicații de către amintitul Telesphorus, ca în altă parte de către vreun *augustalis*. În orice caz, primul care a organizat la Tomis jocuri pentru cinstirea defunctului împărat Augustus cu prilejul zilei de naștere a acestuia (*ludi natales Caesaris*) a fost, după propriile sale afirmații, surghiunitul poet Ovidius⁷, într-o vreme în care la Tomis încă nu exista un sanctuar al cultului imperial, căci el pusese să se ridice un altar în propria sa casă (*in nostra sacrum Caesaris esse domo*)⁸. Dacă mai târziu și agonotheții răspundeau de organizarea de *munera*, fie și numai la fel ca și edilii romani, rămâne de lămurit, deși acest lucru, după părerea noastră, nu ar fi improbabil la Tomis: primul agonothet al divinului Antinous de la Tomis a fost pontarhul și marele preot al Hexapolei, „Fiul Pontului”, T. Flavius Poseidonius, fiu al pontarhului Phaidros, „Fiu al Cetății”, din tribul Argadeis, căruia i-a fost dedicată o statuie.⁹ Un alt organizator de jocuri a fost la Tomis, cel mai probabil pe la 161-

³ Gr. G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus Rumänien*, în: AEM, XIX (1896), p. 23, nr. 48; I. Stoian, *op. cit.*, p. 200, nr. 4; ISM, II, nr. 342 (178).

⁴ Cercetările mai noi, mai ales prin comparație cu situația din Asia Mică, privesc cele două magistraturi ca diferite, dar ca fiind cumulabile: Fl. M. Popescu, *Aspecte ale cultului imperial în Pontul stâng de la Augustus la Vespasian: Locuri de cult, gerusii, koinon?*, în: Erasmus, 12 (2001), p. 23sq., n. 10.

⁵ L. Robert, *Les Gladiateurs dans l'Orient grec*, 2e éd., Amsterdam, 1971, pp. 270-275; cf. E. Bouley, *La gladiature et la venatio en Mésie Inférieure et en Dacie à partir du règne de Trajan*, în: Sargetia, XXV (1992-1994), p. 81sq. Pentru cultul imperial pe coasta apuseană a Mării Negre: Fl. M. Popescu, *op. cit.*

⁶ P. Petrović, *Палеографија римских натписа у горњој Мезију*, Beograd, 1975, p. 131, nr. 12.

⁷ Ovidius, *Epist. ex Ponto*, IV, 9, 115sq., apud Publius Ovidius Naso, *Epistole din exil* (traducere de E. Camilar, prefață, note și indice de T. Vasilescu), [București], 1966, p. 303.

⁸ Ovidius, *Epist. ex Ponto*, IV, 9, 105-108, apud Publius Ovidius Naso, *op. cit.*, p. 303.

⁹ ISM, II, nr. 52 (18).

169, agonothetul și sofistul T. Cominius Claudianus Hermaphilos, care era și pontarh și mare preot al Hexapolei și „preot al celor doi împărați”¹⁰; fratele său mai tânăr și neromanizat Attalos, fiul lui Eumenes, care și el a fost pontarh și mai devreme agoranom, prezida marea sărbătoare a colegiului actorilor¹¹. Totuși, la Messembria, cel care pare a fi organizat în vremea lui Claudius jocuri în cinstea împăratului este un anume Gnaios, fiul lui Gnaios, fost gymnasiarh și agonothet.¹²

La Tomis sunt însă cunoscuți, în sec. II-III, și 6 gymnasiarhi¹³, dintre care 2 au fost și *kleinokosmoi*¹⁴ și unul phylarh și gymnasiarh al poporului¹⁵, ceea ce dovedește faptul că *certamina Graeca* erau în continuare apreciate de către întregul popor, deși acum, din motive politice, întâietate aveau *munera*. La Histria, unde în epoca romană sunt cunoscuți 2 gymnasiarhi¹⁶, gimnaziul atestat epigrafic încă din sec. II î.e.n.¹⁷ a fost restaurat, în prima jumătate a sec. III, de către Polyphemos, fiul lui Polyphemos¹⁸; în același oraș grecesc sunt cunoscuți, în sec. III, în vremea agonothetului Aurelios Gregoras, fiul lui Artemidoros, membrii și conducătorul unui cor sacru, care a biruit, probabil, la un concurs dionysiac.¹⁹ De aceea trebuie presupus că jocurile organizate în cadrul cultului imperial aveau, potrivit obiceiurilor grecești, și întreceri atletice și muzice. În orice caz, lui Ovidius, pentru activitatea sa de organizator de jocuri la Tomis și în alte orașe i-au fost închinete decrete onorarii și a fost răsplătit chiar și cu o cunună nemeritată²⁰, ceea ce trebuie să însemne că s-au organizat și întreceri de poetică.²¹

Pe baza observațiilor lui L. Robert în legătură cu iconografia reprezentărilor de gladiatori²², am putea presupune că la Tomis²³, ca și în Bulgaria, la Serdica²⁴ și

¹⁰ ISM, II, nr. 69 (35).

¹¹ ISM, II, nr. 70 (36).

¹² Fl. M. Popescu, *op. cit.*, p. 18.

¹³ ISM, II, nr. 12; nr. 17; nr. 26; nr. 95 (61).

¹⁴ ISM, II, nr. 12.

¹⁵ ISM, II, nr. 95 (61).

¹⁶ ISM, I, nr. 223; nr. 268.

¹⁷ ISM, I, nr. 44.

¹⁸ ISM, I, nr. 181.

¹⁹ ISM, I, nr. 100.

²⁰ Ovidius, *Epist. ex Ponto*, IV, 9, 102-104, apud Publius Ovidius Naso, *op. cit.*, p. 303; *Ibidem*, IV, 14, 55sq., apud Publius Ovidius Naso, *op. cit.*, p. 316.

²¹ Fl. M. Popescu, *op. cit.*, p. 18.

²² L. Robert, *op. cit.*, pp. 47-50.

²³ E. Bouley, *Jeux, établissements militaires romains et urbanisation de la Dacie*, în: H. Ciugudean, V. Moga (ed.), *Army and Urban development in the Danubian Provinces of the Roman Empire. Proceedings of the International Symposium - Alba Iulia, 8th - 10th October 1999*, Alba Iulia, 2000, BMA, XV, p. 89, fig. 11 (*retarius* luptând cu *contraretarius*); I. Stoian, *op. cit.*, p. 200, nr. 7, pl. LIII, fig. 2; ISM, II, 341 (177) (gladiatorul Dio(*dorus*?)).

²⁴ * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. April bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel, Essen*, s.l., s.a., p. 136, nr. 171 (relief cu scene de *venatio* și dresuri de maimuțe, sec. V).

poate și în alte părți ale țării²⁵, au existat monumente onorare pentru *munerarii*, cu scene din jocurile organizate; aceste *membra disiecta* amintesc situația celor de la Fjeri (Albania), provenind din monumentele Apolloniei adriatice²⁶. Datorită scenei de luptă redată în partea inferioară, un monument funerar al unui *munerarius* pare a fi stela familiei lui Teimokrates din Nicomedia, zis *Tomitanul*, din tribul romanilor, fiul lui Alexandros, datată la sfârșitul sec. II, dar nu mai târziu de domnia lui Caracalla; fiul său, Ulpius Martinus, din același trib al romanilor, face parte dintre „binefăcătorii distribuiți (?) ai orașului” (*philoteimon ebtomon poleos*).²⁷ Ea amintește de reprezentarea a doi gladiatori greu înarmați, luptând în fața unui arbitru și a unei zeițe (identificată cu Eris, zeița discordiei și a luptelor, dar posibil și cu Nemesis, zeița răzbunării și a sorții schimbătoare) din partea inferioară a stelei funerare a lui Ti. Iulius Rufus din Ala Scubulorum, descoperită în Pannonia Superior, provenind de la Walbersdorf (Austria) și datată în sec. I e.n.²⁸; scena are un sens atât realist, cât și simbolic, ceea ce face greu de admis că am avea de a face în mod sigur cu un *munerarius*, căci nu trebuie pierdut din vedere faptul că există posibilitatea teoretică ca *gladiatorium munera*, care oricum constituiau un motiv decorativ îndrăgit²⁹, să fi fost reprezentate și pe monumentele funerare ale unor parveniți, precum C. Pompeius Trimalchio Maecenatianus³⁰, *sevir augustalis* în lipsă³¹, care, inculți și cu un evident prost gust, imitau modul de viață al bogaților evergeți din Asia Mică.

La Odessos au fost descoperite două înștiințări publice pe plăci de marmură, care invitau la jocuri: organizatorii sunt, în cazul celor de la sfârșitul sec. II sau la începutul sec. III, marii preoți și bouleuții orașului, iar în cazul luptelor de gladiatori și cu fiare organizate de doi *munerarii* în vremea lui Alexander Severus, participanții sunt înșirați sub forma unei liste, unul dintre acești *philotimoi* fiind M.

²⁵ *Antike Denkmäler in Bulgarien* unter Mitwirkung von E. Bormann, V. Dobruský, H. Egger, H. Hartl, V. Hoffiler †, J. Oehler, K. Škorpil, A. Stein, J. Zingerle, bearbeitet von Ernst Kalinka, Wien, 1906 (= *Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung*, IV), col. 243sq., nr. 301, fig. 101 (Muzeul Național din Sofia: *bestiarius* cu panteră); *ibidem*, col. 244sq., nr. 302, fig. 104 (Stara Zagora: *retiarius* și *secutor*).

²⁶ C. Praschniker, A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien, 1919 (= *Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung*, VIII), p. 67, fig. 81 (*retiarius* și *secutor*); *ibidem*, p. 44, fig. 55 (gladiator cu scut oval și coif); *ibidem*, p. 44, fig. 54 (*sagittarius*); C. Patsch, *Das Sandschak Berat in Albanien*, Wien, 1904 (= *Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung*, III), col. 157sq., nr. 10, fig. 125 (*hoplomachus* și *Thraex*).

²⁷ ISM, II, nr. 256.

²⁸ A. Neumann, *Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria*, Wien, 1974 (= CSIR Österreich, I/5), nr. 9.

²⁹ Petronius, *Satyricon*, 29, apud Seneca, Petroniu, *Apokolokyntosis / Satyricon* (trad., prefață și note de E. Cizek), [București], 1967, p. 77; *ibidem*, LII, apud Seneca, Petroniu, *op. cit.*, p. 115.

³⁰ Petronius, *Satyricon*, 71, apud Seneca, Petroniu, *op. cit.*, p. 150.

³¹ Petronius, *Satyricon*, 71, apud Seneca, Petroniu, *op. cit.*, p. 152.

Aurelius Simon, fiul lui Simon, bouleut și mare preot al orașului, deci al cultului imperial celebrat acolo.³² La Nicopolis ad Istrum, organizatorii de lupte de gladiatori și de fiare, cândva între 161-163, sunt marele preot al orașului, Minicius O... și fiica sa Minicia Firmina, iar invitația începe cu o formulă oficială, foarte asemănătoare cu cele mai târzii de la Odessos.³³ L. Robert pune în legătură inscripția funerară a lui Amarantos cu luptele de gladiatori și de fiare organizate la sfârșitul sec. II, la Tomis, ca mari preoți ai cultului imperial de către doi pontarhi, Aurelius Priscius Annianus și Aurelius Priscius Isidorus, care erau și bouleuți ai orașului Flavia Neapolis din Samaria (Syria)³⁴, pentru că pe monumentul funerar al unui pontarh necunoscut din acest oraș, care avusese de două ori această magistratură, apare aceeași expresie, "*luptele lui Ares*" (*Araios athla*), deși această presupunere nu este împărtășită de I. Stoian³⁵; actualele cunoștințe despre existența unui amfiteatru la Tomis și argumentația filologică a lui L. Robert confirmă însă presupunerea învățatului francez. Jocurile organizate de către Aurelius Priscius Isidorus în timpul primului său pontarhiat, probabil împreună cu soția sa, marea preoteasă Ulpia Matrona, au durat nu mai puțin de 6 zile³⁶; se presupune că Aurelius Priscius Annianus, care este cinstit pentru binefacerile sale împreună cu soția sa, marea preoteasă Iulia Apolauste, ar fi fiul acestuia³⁷.

Situația descrisă mai sus nu a fost însă valabilă pentru orice epocă. La Callatis, la mijlocul sec. I, cele mai importante sărbători erau acelea închinat cultului imperial³⁸; e îndoielnic dacă, la fel ca în Asia Mică, sărbătorile fiecărui oraș erau conduse din metropola provinciei, respectiv a comunității încă din sec. I.³⁹ În această vreme, la Odessos, un cetățean roman, anume Claudius Aquila, era agonothet la *ludi magni quinquennales*, care au fost puse în legătură de către Fl. M. Popescu, împotriva presupunerii lui G. Mihailov, cu cultul Romei și al împăratului.⁴⁰ Se presupune, pe baza cercetării săracului material epigrafic, că, în această vreme, anume după 46, atât la Callatis, cât și la Histria și probabil și la Odessos de cinstirea Romei și a împăratului, ca și pentru toate problemele privind relațiile cu Roma răspundeau gerousiile înființate o dată cu stingerea casei regale odryse și a încorporării litoralului vest-pontic în provincia Moesia și, uneori, adunările sacerdotale sau anumiți preoți și încă nu comunitățile de orașe grecești, atestate abia mai târziu⁴¹; după părerea noastră, această măsură avea și menirea de a afirma și de a apăra împreună „independența” orașelor grecești, conștiente de

³² E. Bouley, *La gladiature et la venatio en Mésie Inférieure et en Dacie...*, p. 81.

³³ *Ibidem*, p. 82.

³⁴ *Ibidem*, p. 81; cf. ISM, II, nr. 96 (62) și nr. 97 (63).

³⁵ ISM, II, nr. 188 (24).

³⁶ E. Bouley, *op. cit.*, p. 82; cf. ISM, II, nr. 96 (62).

³⁷ ISM, II, nr. 97 (63).

³⁸ ISM, III, nr. 31; nr. 32.

³⁹ Fl. M. Popescu, *op. cit.*, p. 18.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 18.

⁴¹ *Ibidem*, pp. 19-22.

alteritatea lor etnoculturală, față de autoritățile provinciei și structurile provinciale romane.

Inscripția funerară a lui Amarantos reflectă, într-o oarecare măsură, această particularitate a unei lumi supuse transformării unora dintre obiceiurile ei tradiționale în legătură cu aceste „obiceiuri străine”. Expresia „lupte de eroi” poate, așadar, să se refere și la percepția jocurilor de gladiatori, de fapt la gladiatorii înșiși, la fel ca pe alte inscripții, jocurile sunt numite „*certurile lui Ares*” (*ton en stadiois aresanta areioisi neikesin*) și gladiatorii „*muritorii dragi lui Ares*” (*areiphilon – photôn – stratien*).⁴² După L. Robert, aceste expresii au fost preluate din vocabularul jocurilor atletice specifice grecilor, la fel ca și folosirea cuvântului *stadion* pentru a desemna amfiteatrul.⁴³ Din pricina caracterului străin al acestor *munera*, care până la urmă par a fi fost totuși apreciate de greci, este de presupus că, după model roman, ele au fost introduse o dată cu cultul, legat de acestea, al împăratului roman. Așa cum L. Robert a constatat pentru provinciile orientale și în Moesia Inferior organizatorii de spectacole erau reprezentanți ai aristocrației locale, membri ai sfatului orașenesc, dar mai ales marii preoți ai orașului, pentru care asemenea activități erau o obligație socială legată de demnitatea lor politică și avere, asemănătoare leitourgjiilor de tradiție grecească.⁴⁴ Pe lângă monumentele citate, care laudă generozitatea organizatorului de jocuri și amintite monumente funerare de gladiatori de la Tomis, cele 3 monumente funerare de gladiatori de la Marcianopolis (al lui Smaragdus, pierit în cea de a XX-a luptă, a *secutor* -ului pierit în cea de a II-a luptă Markianos-Polineukes și a unui gladiator cu *armatura* nedeterminată), stela funerară a unui *retiarius* de la Nicopolis ad Istrum și a unui altuia, de la Dionysopolis⁴⁵ adevăresc că în sec. II-III jocurile de tip roman nu mai erau o raritate în Moesia Inferior.

„Jocurile romane” (*ta Romaion athla*) s-au răspândit din locul lor de origine nu numai în regiunile grecofone ale Imperiului roman, ci și în afara acestuia, totuși numai în sfera sa de influență și în regiunile elenizate. Un bun exemplu în acest sens, deși puțin studiat⁴⁶ și cunoscut este Regatul bosporan. Câteva opaițe cu reprezentări de gladiatori (imitații ale unor tipuri italice), descoperite aici, au fost importate din Imperiul roman⁴⁷; cu toate acestea, pe lângă alte opaițe de producție locală⁴⁸ sunt cunoscute și 28 de opaițe cu reprezentări de gladiatori sau soldați, care

⁴² L. Robert, *op. cit.*, p. 22.

⁴³ E. Bouley, *op. cit.*, p. 81.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 82.

⁴⁵ *Antike Denkmäler in Bulgarien...*, col. 242sq., nr. 300, fig. 101; E. Bouley, *op. cit.*, p. 89sq.

⁴⁶ A. N. Šeglov, *К вопросу о гладиаторских боях в Херсонесе Таврическом*, în: Eirene, 1969.

⁴⁷ G. A. Cvetaeva, *Боспор у Рима*, Moskva, 1979, p. 87, fig. 28.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 117; cf. O. F. Val'dgauër, *Античные глиняные светильники*, Sankt Petersburg, 1914, nr. 196, 361, 351.

au fost produse la Gorgippia⁴⁹, ceea ce indică aprecierea scenelor cu astfel de motive, respectiv cu lupte de gladiatori și în acest ținut al Bosporului tauric. Situația nu pare aici prea deosebită în comparație cu Orientul grecofon roman, doar *munerarii* fiindu-ne necunoscuți, cu toate că, după părerea noastră, ar putea fi vorba și în acest caz de preoții imperiali și orășenești, de altminteri atestați epigrafic și aici. Această problemă este, după știința noastră, încă necercetată.

La fel ca și în orașele microasiatice, teatrul din Chersones a fost transformat la sfârșitul sec. II sau la începutul sec. III, pentru a-l face potrivit pentru jocurile de circ nou-introduse, mai ales pentru luptele cu fiare⁵⁰. Că și aici aveau loc lupte de gladiatori este dovedit de o friză din marmură, datată în sec. II, provenind din atelierele vest-pontice⁵¹. Purtătorul acestor noi jocuri a fost, probabil, armata romană, bine atestată în întreaga regiune prin locuințele militare și inscripții⁵²; chiar altarul dedicat în teatrul de la Chersones zeiței Nemesis a fost ridicat de către un *beneficiarius* din legiunea a XI-a Claudia, pe nume T. Flavius Celsinus.⁵³

Pe baza unor descoperiri cu reprezentări de gladiatori, un amfiteatru a fost presupus și la Panticapaeum.⁵⁴ Este vorba, de fapt, mai cu seamă de pictura murală a unei camere funerare și de scenele cu lupte cu fiare de pe un sarcofag de lemn pictat, respectiv pe reliefurile unui alt sarcofag din lemn. Pictura murală a peretelui anterior al unei camere funerare descoperite în anul 1841⁵⁵ prezintă trei perechi de gladiatori luptându-se, înarmați fiind cu scuturi scurte, patrulete și spade scurte drepte, echipați cu coifuri ascuțite (din piele?), *subligacula* și sandale, între aceste scene găsim un gladiator rănit și un *retiarius*, care este echipat cu același tip de coif și cu *subligaculum*, ca și perechile de gladiatori mai sus descrise, dar al cărui trident este prevăzut, în mod neobișnuit, la celălalt capăt cu un vârf de lance, astfel că această parte a armei arată ca o lance medievală cu aripioare. Pictura sarcofagului de lemn descoperit în grădina lui Zolotarev prezintă un *bestiarius* îmbrăcat numai cu *subligaculum* și care atacă cu un trident o panteră⁵⁶, în timp ce

⁴⁹ G. A. Cvetaeva, *op. cit.*, p. 117; cf. I. T. Kruglikova, *Синдская габань. Горгиппия. Анапа*, Moskva, 1975, p. 55.

⁵⁰ G. A. Cvetaeva, *op. cit.*, p. 115; cf. O. I. Dombrovskij, *Розкопки античного театра в Херсонесе*, în: Археология, X (1957), p. 94; *idem*, *Античный театр в Херсонесе*, în: СХМ, 1, (1960), p. 32.

⁵¹ G. A. Cvetaeva, *op. cit.*, p. 115; cf. IOSPE, nr. 483; A. N. Šeglov, *op. cit.*, p. 99.

⁵² G. A. Cvetaeva, *op. cit.*, pp. 33-50 și 115.

⁵³ *Eadem*, p. 115; cf. Š. I. Solomonik, *Алтарь Немесиды из Херсонеса*, în: ВДИ, 2 (1960), p. 133; Š. I. Solomonik, *Новые эпиграфические памятники Херсонеса*, Kiev, 1964, nr. 121.

⁵⁴ G. A. Cvetaeva, *op. cit.*, p. 115; cf. M. I. Rostovcev, *Античная декоративная живопись на Юге Росси*, p. 356, pl. XC/1-2 und XCI/1.

⁵⁵ G. A. Cvetaeva, *op. cit.*, pp. 116 und 117, fig. 38; M. I. Rostovcev, *op. cit.*, p. 356, pl. XC/1-2.

⁵⁶ G. A. Cvetaeva, *op. cit.*, p. 117, fig. 39; cf. M. I. Rostovcev, *op. cit.*, p. 226, pl. XCI/1; M. I. Sokol'skij, *Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья*, p. 67, pl. 39/2.

relieful realizat în tehnica traforajului al sarcofagului de lemn din colecția Feldstein arată un *bestiarius* nud, care se opune cu o sulită unui leu sărind asupra sa⁵⁷. După părerea noastră, camera funerară aparține, foarte probabil unui *munerarius*, dat fiind că reprezentările sunt foarte asemănătoare celor de pe monumentele onorare ridicate pentru *munerarii*, în timp ce primul sarcofag aparține mai degrabă unui *munerarius* decât unui *bestiarius*, pentru că în aceeași scenă este reprezentat și sclavul-băieș al defunctului; celălalt sarcofag din lemn ar putea fi atribuit însă mai degrabă unui *bestiarius*. Se presupune că în Noricum, la mijlocul sec. I, așadar în vremea încorporării litoralului vestic al Mării Negre în provincia Moesia, de cultul imperial și de *munera* legate de acesta răspundea *concilium provinciae*⁵⁸; ar fi vorba, așadar, de un alt model decât în orașele grecești, care abia mai târziu a fost introdus și acolo, fără a desființa tradiția leiturgiilor. Acest model mixt este însă acela care, de fapt, se va impune în toate provinciile, cu puține deosebiri locale.

Rămâne de verificat dacă această situație apare în Dacia. Evergeții atestați până acum în Dacia s-au distins mai ales în domeniul construcțiilor, fără ca să avem cele mai mici informații despre *munerarii* și nici în legătură cu magistrații orășenești și preoții de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, care aveau locuri rezervate în amfiteatru, nu ni s-a transmis nimic în acest sens; de aceea, pentru că drept organizatori de spectacole mai pot fi presupuși doar împăratul și reprezentanții săi, se pune întrebarea dacă aceste jocuri erau cunoscute și apreciate de cea mai mare parte a populației, care locuia la țară și, mai ales, de către băștinași, chiar dacă cele mai multe amfiteatre militare erau din lemn și urmele lor nu s-au mai păstrat.⁵⁹ Împrejurarea că împăratul Antoninus Pius prin guvernatorul Ti. Claudius Quintilianus a pus să se reconstruiască amfiteatrul de la Porolissum dovedește, pe de o parte, rolul preminent al împăratului în organizarea de spectacole, mai cu seamă în centrele militare, iar pe de altă parte importanța acestora pentru propaganda imperială în rândurile soldaților, care îi furnizau nu numai prizonierii de război, adică viitorii gladiatori, ci și fiarele necesare⁶⁰, cum o arată altarul închinat la sanctuarul lui Apollo din Montana zeiței Diana de către Ti. Claudius Ulpianus, *tribunus* în Cohors I Cilicum în anul 147; amintitul ofițer răspundea de prinderea urșilor și zimbrilor pentru luptele imperiale cu fiare (probabil jocurile cu prilejul a 900 ani de la întemeierea Romei), pentru care avea sprijinul unor detașamente din legiunile I Italica și a XI-a Claudia și a marinarilor din Classis Flavia Moesica.⁶¹ Ca și în cazul amfiteatrului de la Micia⁶², E. Bouley presupune că armata prindea animale nu numai pentru luptele imperiale cu fiare de la Roma, ci și pentru acelea care aveau loc în orașele provinciei și în castrul

⁵⁷ G. A. Cvetaeva, *op. cit.*, p. 117, fig. 40; cf. M. I. Sokol'skij, *op. cit.*, p. 67, pl. 42/1.

⁵⁸ G. Piccottini, *Gladiatori sul Magdalensberg*, în: AV, XV (1992), p. 115.

⁵⁹ E. Bouley, *op. cit.*, p. 84sq.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 82sq.

⁶¹ *Ibidem*, pp. 83sq.

⁶² O. Floca, V. Vasiliev, *Amfiteatrul militar de la Micia*, în: Sargetia, V (1968), p. 140.

propriu⁶³. Pentru că la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se întrunea anual *concilium Daciarum trium*, sub conducerea unui *sacerdos arae Augusti*, se presupune că, la fel ca în Gallia sau Hispania, această întrunire avea loc în amfiteatru; această împrejurare, ca și aceea că locul templului Romei și al lui Augustus, indicat de descoperirea unei dedicații a unui *sacerdos arae Augusti* la o depărtare de cca. 80 m de amfiteatru, era atât de apropiat de această clădire⁶⁴, subliniază legătura amfiteatrului cu cultul imperial și cu adunarea provincială a Daciei; după părerea noastră, și aici, la fel ca și în Noricum, se poate ca de organizarea de jocuri să fi răspuns *concilium provinciae*. Că această obligație a fost preluată de către *sacerdos arae Augusti* sau de alți demnitari, respectiv preoți sau particulari, precum, de pildă, bogații liberiți din *ordo Augustalium*⁶⁵, ceea ce pare foarte probabil, ne lipsesc însă dovezile epigrafice.

Analiza unor reprezentări de pe monumente funerare din Dacia ar putea indica însă posibili *munerarii*. Astfel, stela funerară a augustalului L. Cassius Marcio⁶⁶, databilă în prima jumătate a sec. II⁶⁷, decorată în partea ei inferioară cu păsări cu picioare lungi, mai curând struți decât cocori, berze ori ibiși și în nici un caz păuni (datorită lipsei cozii caracteristice și a faptului că au picioare și gâturi lungi)⁶⁸, ar putea fi legată de o aluzie la prezentarea unor astfel de păsări cu prilejul unor *venationes* oferite în calitate de *augustalis* în amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, struțul, socotit o „pasăre de peste mare”, specifică Africii și cunoscută de romani abia după războaiele punice, fiind des folosită în luptele cu fiare, unde era atacată de câini, cum se vede pe unele monede grecești coloniale⁶⁹. Dat fiind că *cognomen*-ul, ca și gentiliciul primit, foarte probabil, o dată cu *praenomen*-ul, la eliberarea din sclavie, sugerează o origine greco-orientală⁷⁰ și nu cu necesitate una nord-africană, este mai puțin probabil ca reprezentarea animalieră de pe stela funerară a amintitului augustal să poată fi privită ca posibilă aluzie la o origine nord-africană a sa, cum presupunem în legătură cu anonimul căruia îi aparținuse un monument a cărui bază, cu posibila imagine a unei astfel de păsări, a fost descoperită la Alburnus Maior⁷¹.

⁶³ E. Bouley, *op. cit.*, p. 84.

⁶⁴ C. H. Opreanu, *Spettacoli anfiteatrali nella Dacia romana*, în: M. Porumb (ed.), *Omaggio a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca, 1996, p. 189.

⁶⁵ D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, pp. 226 și 229.

⁶⁶ IDR, III/2, 398.

⁶⁷ L. Țeposu-Marinescu, *Ulpia Traiana, metropola cultural-artistică a Daciei romane*, în: Sargetia, XI-XII (1974-1975), pp. 250 și 252, fig. 2.

⁶⁸ IDR, III/2, 398, p. 336, fig. 321.

⁶⁹ J. Nollé, *Kaiserliche Privilegien für Gladiatorenmunera und Tierhetzen. Unbekannte und ungedeutete Zeugnisse auf städtischen Münzen des griechischen Osten*, în: *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 42-43 (1992-1993), p. 76sq., fig. 15 d, e.

⁷⁰ N. Gostar, *Inscripții și monumente din Germisara*, în: *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956 (= Sargetia, III), p. 63.

⁷¹ Z. Milea, *Sculpturi romane de la Alburnus Maior în Muzeul de istorie din Turda*, în: *Apulum*, IX (1971), pp. 439 și 441, fig. 4.

Discutarea semnificației reprezentării a doi gladiatori, probabil un *Thraex* și un *myrmillo*, greșit descriși drept *genii cucullati*, pe un perete de *aedicula* cu loc de descoperire necunoscut, păstrat la Muzeul de Istorie a Transilvaniei de la Cluj-Napoca⁷², a unui *secutor* în luptă cu un *Thraex*, pe un perete de *aedicula* cu loc de descoperire necunoscut, păstrat la Muzeul Brukenthal din Sibiu⁷³ și a reprezentării unei scene cu doi luptători pe un perete de *aedicula* inedit, descoperit la Sângătin (jud. Sibiu) și păstrat în colecția arheologică a Universității „Lucian Blaga” din Sibiu și a posibilității de a vedea în defuncții pentru care au fost ridicate aceste monumente mici *munerarii* ne-o rezervăm pentru momentul publicării acestei ultime piese.

O problemă importantă este aceea a posibilității prezentării de lupte între fiare și condamnați (*damnati ad bestias, katadikoi*), pentru că ele constituiau, se pare, un drept rezervat autorităților centrale, fie că este vorba de împărații romani sau de regi „aliați și prieteni”⁷⁴, precum Herodes Agrippa, care a prezentat la Berytos două armate de condamnați, însumând 700 de persoane⁷⁵. Există însă și atestări ale unor astfel de spectacole, date de către magistrați sau mari preoți, care puteau primi acest privilegiu, precum marele preot Zenon la Aphrodisias și asiarhul Philippos la Smyrna.⁷⁶ Reprezentările unor astfel de scene de execuție se leagă de răzbunarea victimelor unor răufăcători prin executarea lor în arenă de către autoritățile provinciale ori de către magistrații și preoții locali sau chiar de dorința acestora din urmă de a aminti posterității dobândirea unui asemenea privilegiu. Pe stela funerară a fiicei lui Ulcudius, fiul lui Bedarus și a lui Sutta, fiica lui Epicadius, ucisă de tâlhari și răzbunată (*interfecta a latro(nibus) et vindicata*) de la Zegaia (jud. Mehedinți), datată în a doua jumătate a sec. II e.n. se distinge o scenă de *venatio*, greșit interpretată ca reprezentând victoria asupra morții materiale prin lupta vânătorului cu ursul⁷⁷, care, după părerea noastră reprezintă pedepsirea răufăcătorului. O scenă asemănătoare se cunoaște în Pannonia Inferior, la Sopianae (Pécs, Ungaria) pe un fragment de stelă funerară, datată la cumpăna sec. II-III: în partea stângă se distinge botul unui cap de urs sau leu îndreptat spre un bărbat nud, legat de un stâlp, iar în dreapta un personaj (masculin?) nud, cu un obiect neidentificabil

⁷² O. Floca, W. Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*, în: BMI, XLII (1973), 3, p. 30, nr. 93, fig. 114.

⁷³ L. Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, Oxford, 1982 (= BAR International Series, 128), p. 204sq., AE 28, pl. XXXVI; O. Floca, W. Wolski, *op. cit.*, p. 30, nr. 90, fig. 110.

⁷⁴ L. Robert, *op. cit.*, p. 286.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 32.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 320.

⁷⁷ IDR, II, 134.

în mâna dreaptă ridicată.⁷⁸ Ele sunt mai frecvente pe reliefuri din Orientul grecofon, ca de pildă la Apri, Smyrna și Ephesus.⁷⁹

După opinia exprimată de E. Bouley, datorită rolului preeminent atestat până acum al împăratului și al reprezentanților săi în organizarea de spectacole în provincia de la nord de Dunăre, cazul Daciei ar reprezenta un alt model decât acela din Orientul grecofon, unde de aceasta se ocupau mai curând cetățenii bogați, ca preoți și/sau magistrați sau ca simpli particulari, chiar dacă jocurile însăși trebuiau să slujească cinstirii împăratului, iar organizatorilor, care astfel își exprimau public și solemn credința față de Imperiu, spre a dobândi cinstire pentru generozitatea lor față de concetățeni. Chiar dacă această situație poate fi explicat printr-un nivel de trai mai scăzut, adică printr-o mai mare sărăcie a categoriei de mijloc a cetățenilor, care reprezentau o parte importantă a contribuabililor din această provincie, pare însă improbabil, după părerea noastră, ca cele mai multe obligații legate de jocuri, în afara costisitoarei construcții a unui amfiteatru, să fi fost în mod obișnuit preluată în orașe de către împărat sau de către guvernatorul său; pentru organizarea de spectacole în amfiteatrele militare, O. Floca și V. Vasiliev au în vedere, totuși, la Micia, intermediari specializați.⁸⁰

⁷⁸ A. Sz. Bürger, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium – Altinum*, Budapest, 1991 (= CSIR Ungarn, VII), nr. 54.

⁷⁹ L. Robert, *op. cit.*, p. 320.

⁸⁰ O. Floca, V. Vasiliev, *op. cit.*, p. 140.

MEDIEVISTICĂ ARHEOLOGIE MEDIEVALĂ

HOTAR, GRANIȚĂ ȘI / SAU FRONTIERĂ ÎN EVUL MEDIU TIMPURIU

Ioan Marian ȚIPLIC

ABSTRACT

These three terms had used from many researchers without to analyse what it means each of them. We think that is a very usefull paper to try to find out when and which terms is proper to use, because each of them can have a special means. In our reference material manz researchers deny the existence of border, how we understand now this term, in Middle Ages.

The Boundary is an verry common terms from the first centuries of Middle Ages and it is used to appoint a property but the limit of this property, too. The Border is more typical for the medieval documents, when is need to appoint political limits for a kingdom and the Frontier, an modern terms, is used as a draft for the military limits of an kingdom.

Clarificarea problematicii referitoare la modalitățile de delimitare a teritoriului în cadrul căruia se exercită o autoritate politică și implicit militară, a făcut obiectul mai multor cercetători preocupați de perioada antichității romane, existând o multitudine de abordări în ceea ce privește granița – *limes*-ul – Imperiului Roman. Mai puțin abordată, în peisajul bibliografic românesc, a rămas această problemă pentru perioada medievală timpurie și acest lucru s-a datorat în mare măsură penuriei de informații documentare privitoare la domeniul în cauză, dar și unei cercetări arheologice deficitare în ceea ce privește domeniul fortificațiilor de graniță. Dacă ar fi să căutăm o altă motivație pentru care istoriografia română a ocolit problematica granițelor în evul mediu nu putem decât să observăm că această problematică face parte dintr-o temă mult mai vastă – începuturile evului mediu pe teritoriul nord-dunărean –, care a reprezentat și încă reprezintă o chestiune fierbinte în ceea ce privește abordarea ei. Istoriografia română postbelică s-a axat în cercetarea, în general, a istoriei teritoriilor actuale ale României pe translarea granițelor politice de la 1918 în epoci istorice anterioare, datorită naționalismului impregnat de către autoritatea de stat. În opinia noastră, această orientare a generat ocolirea de către cercetarea medievală românească a acelor teme care nu au fost în concordanță cu linia oficială ce promova ideea unității culturale între cele trei formațiuni politice din spațiul carpato-danubian.

Necesitatea unor studii pertinente care să abordeze problematica fortificațiilor de frontieră este susținută și de A. A. Rusu, care spune: *cred că avem nevoie de o*

globală analiză a sistemelor frontaliere pe care statul maghiar le-a promovat ori adoptat în perioada arpadiană.¹

Nu se poate nega faptul că la nivel european, din secolul al XII-lea, hotarele nu mai pot fi dissociate de punctele fixe de apărare.² Mai bine documentată și supusă analizei, granița de V (pl.) a regatului arpadian către Imperiul German³ este capabilă să ofere termene sugestive de comparație pentru Transilvania. După decăderea statului carolingian, granița sa răsăriteană a fost moștenită de tânărul stat german. Hermann Aubin numea granița germană de V o graniță internă, spre deosebire de granița de E, adevărata graniță externă.

Granița a reprezentat un element fundamental al sistemului politico-militar, o delimitare a autorității și competenței unui stat simbolizat de șef, o barieră de protecționism economic și cultural. Pentru orice tip de stat, marcarea limitelor reprezenta un atribut de rigoare și bună organizare.⁴ Granița, în mentalitatea medievală, a reprezentat o limită de demarcație naturală, cum ar fi un curs de apă, un lanț muntos etc., fiind determinată de unele reminiscențe antice. Faptul că existau granițe, clar stabilite pe anumite elemente de relief ne spune și textul referitor la *ducatul* lui Glad, care se întindea de la *Mureș la Orșova (a fluvio Morus asque ad castrum Urschia)*, deci granița era delimitată de Mureș, Tisa, Dunăre și Carpați⁵, precum și atenția acordată organizării unei granițe militare între Ungaria și Imperiul German în cursul secolului al XI-lea.⁶ Pentru granița de V a regatului arpadian în secolele XI-XIII întâlnim și denumirile de *Predealpaß* (= „poartă” de trecere), *Predilpaß*⁷, *Predel*⁸ (= graniță), denumire ce o avem atestată și în lanțul Carpaților Orientali și cel al Carpaților Meridionali.

Frontiera, așa cum este definit termenul astăzi, *reprezintă linia naturală sau convențională trasată între diferite puncte de pe suprafața globului, care delimitează teritoriul unui stat de teritoriul altui stat, de marea liberă, de spațiul*

¹ A. A. RUSU, *Antal Lukacs, Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI)*, în *Mediaevalia Transilvanica*, III, 1999, nr. 1-2, p. 158.

² Vezi pentru această problematică V. HASENÖHRL, *Deutschlands südöstliche Marken im 10., 11. und 12. Jahrhundert*, AÖG, Bd. 82, 1895, s. 504

³ H. AUBIN, *Die Ostgrenze des alten deutschen Reiches*, în: *Historischer Verein*, 28, 1938; H. AUBIN, *Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes*, 1938; M. HORWATH, *Nyugati Határvédemünk strategiai taktikaijelentőségének néhány kérdése a XI-XII. században*, în: *HK*, Budapesta, 4, nr. 1-2, 1957, p. 169-170; F. POSCH, *Die deutsch-ungarische Grenzentwicklung im 10. und 11. Jahrhundert auf dem Boden der Heutigen Steiermark*, în: *Festschrift für Balduin Saria zum 70. Geburtstag*, pp. 114-127.

⁴ A. A. RUSU, *Cetăți din voievodatul Transilvaniei (sec. XI-XIV)*, Cluj-Napoca, 1987, teză de doctorat, p. 168.

⁵ *Anonymus*, XLIV.

⁶ F. POSCH, *Die deutsch-ungarische Grenzentwicklung*, p. 121.

⁷ *Ibidem*, p. 122.

⁸ Într-un document din 1233, care se referă la localitățile Schillingsdorf, Schftal, Rohrbach și Stifting de la E de Graz, se spune: *in monte, qui dicitur Predel (Steiermärkisches Urkundenbuch, 2, nr. 303)*.

frontiera naturală a Dunării (limes-ul dunărean) sau cea a *Rinului (limes-ul renan)*. Folosirea elementelor de relief pentru marcarea limitelor teritoriale ale unui stat și transformarea lor în frontieră prin fortificare este necesară și se impune ca singură soluție în condițiile în care cartografia apare abia în secolul al XVI-lea, moment de la care se poate reprezenta limita unui teritoriu indiferent de elementele geografice, ce nu mai reprezintă principalul punct de raportare.

Definiția de mai sus nu se poate, însă, aplica cu strictețe pentru toate etapele istorice, ea suferind nuanțări datorate unor condiționări de ordin politic. Totuși, indiferent de perioadă acolo unde a existat o formă de organizare politică a existat și o delimitare a teritoriului asupra căruia se exercita această autoritate. Delimitările teritoriilor – granițele – erau determinate încă din perioada antică de formele de relief, după cum spuneam și mai sus, acestea constituind uneori, nu numai o barieră naturală, deci o graniță politică și militară, ci și una culturală.¹⁴ Pentru Imperiul Roman, Dunărea și Rinul au reprezentat o frontieră ideală, o demarcație netă între *Oikumene* și *Barbaricum*. Depășirea ei prin cucerirea Daciei a fost o situație de excepție¹⁵, de altfel, Imperiul Roman a renunțat destul de repede la acest avanpost nord-dunărean, repliind apărarea exclusiv pe Dunăre. După prăbușirea Imperiului Roman, începând cu secolul al IX-lea Dunărea redevine frontieră când, prin războaiele purtate de Ioan Tzimiskes în 971 și Vasile al II-lea în 1000-1001, se reorganizează apărarea acestei bariere naturale.¹⁶ Din punct de vedere al delimitărilor culturale nu mai există o astfel de separare strictă, deoarece în regiunile de margine ale Imperiului Bizantin, în cursul secolelor VII-XI are loc un mixaj de populație, datorat noii orientări militare în ceea ce privește implicarea populațiilor de la marginea frontierei în apărarea acesteia. Un principiu, de altfel mult mai vechi, dar care, după modelul carolingian, se răspândește foarte mult în lumea evului mediu timpuriu, datorită presiunii exercitate de populațiile migratoare la marginea „lumii civilizate” și neputinței acesteia de a menține un sistem defensiv de graniță foarte complex.

Vechiul sistem antic, bazat pe un *limes* fortificat identificat și cu granița politică a statului, *limes* capabil să oprească atacurile populațiilor din afara granițelor, este înlocuit începând cu secolul al VIII-lea cu unul bazat pe organizarea unor teritorii tampon și pe folosirea unor populații cu atribuții de *grăniceri*. În partea occidentală a Europei acest sistem este impus mai ales de Carol cel Mare, fiind o preluare a sistemului din ultima perioadă a Imperiului Roman, bazat pe acei *foederati*, iar în partea răsăriteană a fost impus de Imperiul Bizantin. Medievalii nu își puteau

¹⁴ Nu dorim să deschidem aici o polemică cu privire la valabilitatea sau nu a acestor granițe naturale, dacă ele erau sau nu permeabile, știindu-se că au existat cazuri în care nu au acționat, cel puțin din punct de vedere cultural, ca niște bariere stricte. Însă, în ceea ce privește valabilitatea lor ca granițe politice nu există nici un fel de dubiu.

¹⁵ E. CIZEK, *L'image de l'autre et les mentalités romaines aux Ier-IVe siècles de notre ère*, în: *Cahiers roumains d'études littéraires*, 4, 1998, p. 8.

¹⁶ Al. MADGEARU, *Dunărea în epoca bizantină (secolele X-XIII): o frontieră permeabilă*, în: *RI*, X, 1-2, 1999, p. 41.

permite să organizeze sisteme de graniță care să fie potențial utile, ci doar cele care erau într-adevăr funcționale, astfel *frontiera*, în accepțiunea sa generală, nu are aceeași valoare ca *limesul* din epoca romană¹⁷, înțeles în linii mari și ca limită politică, deci ca și graniță.

La nivelul secolelor XI-XII, datorită migrațiilor unor populații care au antrenat masive modificări demografice și politice, limitele regatului arpadian sunt relativ fluctuante. Aceasta și din cauză că procesul de definitivare statală început de Geza se află în plină desfășurare, putând vorbi de apariția unei frontiere incipiente în momentul în care regalitatea arpadiană își manifestă deschis intenția fixării unor granițe stabile prin crearea de unități administrative în cadrul unui complex sistem centralizat: comitatele castrense și cele de graniță. La sfârșitul secolului al XII-lea peisajul politico-demografic al Transilvaniei era reprezentat în felul următor¹⁸:

- la N de linia Oltului un teritoriu în care se remarcă formarea de comitate castrense;
- în estul și sudul Transilvaniei, începutul unei colonizări a secuilor și sașilor, precum și păstrarea unor populații cu valențe grănicerești;
- o zonă tampon etnic necuprinsă în limitele stăpânirii regale: Țara Făgărașului și Țara Hațegului.

În aceste condiții nu se poate vorbi de o frontieră stabilă, regatul arpadian având granița în principal pe cursul Oltului la nivelul primei jumătăți a secolului al XII-lea, graniță dublată de un sistem de fortificații mărunte amplasate pe dealurile de la N de cursul Oltului, fortificații deținute de populațiile de grăniceri, așa cum este și cazul fortificației de pământ din apropiere de Cârța.

Există și teoria după care acest sistem de frontieră naturală mobilă s-a datorat rezistenței opuse de către populația locală și așa se explică și forma alungită a comitatelor de graniță din Transilvania, formă ce corespunde etapelor cuceririi. Modalitatea practică prin care se putea fortifica un astfel de sistem de graniță mobil pentru a-l transforma într-o frontieră militară a fost aceea a prisăcilor¹⁹, înțelese ca subunități militare din cadrul sistemului castrense de graniță.

Organizarea administrativă a regatului ungar în vremea lui Ștefan I se baza pe sistemul comitatelor, a căror origine și evoluție face încă obiectul unor dispute deoarece nici un document contemporan vremurilor respective nu face referire la acest sistem.²⁰ În limba maghiară denumirea comitatului *vármegye* este formată din termenii *vár* (= cetate) și *megye* (= hotar, ținut), ultimul fiind întâlnit în documentele medievale sub forma *mega*, după cum reiese din actul de hotărnicire a Abației Tihany, emis în 1055 de regele Andrei I (1046-1060).²¹

¹⁷ A. A. RUSU, *Antal Lukacs*, p. 158.

¹⁸ M. TĂNASE, *op. cit.*, p. 19.

¹⁹ *Ibidem.*, p. 10-20.

²⁰ Gy. GYORFFY, *King Saint Stephen of Hungary*, New York, 1994, p. 111.

²¹ F. GYÖRGY, *Codex diplomaticus Hungariae. Ecclesiasticus ac civilis*, I, 1, Buda, 1829, p. 590.

Sistemul castrens de graniță este dezvoltat pe modelul comitatelor castrense, dar *comes castri* și *comes*-ul unui comitat erau persoane diferite, primul nefiind supus autorității nobiliare sau comitatense, chiar dacă fortificația pe o care o conducea se afla pe teritoriul unui comitat. Cu alte cuvinte era autonom față de jurisdicția nobiliară, având atribuții militare precise și făcând parte integrantă din sistemul administrativ al regatului. Comitatele de graniță au fost constituite la granițele regatului și aveau, după cum spuneam rolul de apărare a acestora. Deși se utilizează noțiunea de comite atât pentru conducătorul unui comitat, cum ar fi comitatul Bihorului, cât și pentru conducătorul unei cetăți regale, cum ar fi cel al cetății regale Moldovenești, cei doi aveau atribuții separate. De cetățile de graniță depindeau un număr de comunități desemnate sub numele de *sagitarii* (paznici, grăniceri) conduși de un *maiores speculatores*.²² Astfel că, apărarea granițelor revenea acestor *comes confiniorum*, instituția comitatensă nu avea de a face cu apărarea granițelor decât într-o foarte mică măsură.²³

Apariția în documente a comitatelor și a teritoriilor cetăților este relativ târzie, fapt care se datorează în mare parte răspândirii abia la sfârșitul secolului al XII-lea a obiceiului de a se emite documente privitoare la posesiunile civile. Una dintre cele mai vechi mențiuni ale unei fortificații regale transilvane apare în legătură cu invazia pecenegilor din 1068, când armata ungară condusă de regele Solomon așteaptă o săptămână *in urbe Dobuka* ca să intre în contact cu invadatorii.²⁴ Un secol mai târziu sunt amintite teritoriile cetății Turda (1177 – *terra castri de Turda*)²⁵ și cel al Cetății de Baltă (1177 – *villa Cuculensis castri*)²⁶.

Teritoriul unui *castrum* era administrat de un comite, ca reprezentat al regelui, ce avea funcție administrativă și juridică, după cum reiese și din Codicele de legi al Sf. Ștefan.²⁷ Comitetele avea în subordine o categorie de războinici – cavaleri (*militēs*) sau oameni liberi (*iobagiones castri*), aceștia din urmă având în frunte un comandant militar (*principe* sau *dux exercitus*). Tot din această categorie făceau parte și cei care aveau funcția de a apăra granița (*speculatores* sau *ewrii*), care erau organizați în centurii.²⁸

În ceea ce privește teritoriul regatului ungar întâlnim aceeași situație ca și în Europa Occidentală, care se datorează, pe de o parte creștinării în rit catolic și intrării în spațiul de influență propriu acestei confesii iar pe de altă parte apropierea evidente a casei regale ungare de mediul german: prin căsătorie sau prin

²² Gy. GYORFFY, *King Saint Stephen of Hungary*, p. 115; A. ZSOLDOS, *Confinium és Marchia (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről)*, în: *Szászadok*, 134, 2000, 1, p. 100.

²³ A. ZSOLDOS, *op.cit.*, p.101.

²⁴ *Marci Chronica de Gestis Hungarorum ab origine gentis*, Pesta, 1867, LV, p. 59 (mai departe MCGH).

²⁵ *Erdélyi Okmánytár (1023-1300)*, red. Zs. JAKÓ, Budapest, 1997, p. 126.

²⁶ DIR, C. Transilvania, veacul XI-XIII, I, p. 21-22.

²⁷ Al doilea Codice de legi al Sf. Ștefan, cap. 42-43, p. 38-29, în: *Magyar Törvénytár*, I, red. M. Dezső, Budapest, 1899, p. 12.

²⁸ Al III-lea Codice de legi al Sf. Ladislau, cap. I, în: *Magyar Törvénytár*, pp. 74-75.

intermediul cruciadelor. Ca urmare a acestor influențe regalitatea arpadiană adoptă sistemul colonizării de populații cu atribuții grănicerești – secui, pecenegi, cumani, ordine călugărești militare, etc. – în spațiile de graniță ale regatului²⁹, colonizare ce are loc și în contextul procesului de centralizare statală, coloniștii având pe lângă rosturi strict militare și atribuții politice și anume acelea de a sprijini puterea regală în contextul contradicțiilor acesteia cu clasa nobiliară.

Sistemul frontierei militare transilvane a fost regândit în contextul colonizării populației germane în teritoriile din sudul voievodatului și al integrării Ungariei în marele efort cruciat SE european care a culminat cu apariția Imperiului Latin de Răsărit.³⁰

Noul sistem de protejare a granițelor s-a dezvoltat și în contextul permanentului pericol al invaziilor unor populații nomade sau semi-nomade pe parcursul secolelor XII-XIII, dar și datorită politicii de expansiune a regatului ungar, fapt ce a impus stabilirea unei astfel de granițe mobile.³¹ În acest context, sistemul bazat pe o delimitare nu doar politică ci și culturală nu s-a mai dovedit eficient și colonizarea unor populații cu atribuții militare în zona de graniță a reprezentat modalitatea cea mai eficientă de consolidare a graniței temporare. Tendința de a crea o frontieră militară stabilă și eficientă în același timp s-a putut observa spre sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea, când sistemul se rearticulează, având ca factor central teritoriul săsesc și ca autoritate unică pe comitele sașilor.³² În acest context trebuie înțeleasă și prezența, atestată documentar și arheologic, a acelor grevi³³ cu rol în asigurarea militară a graniței de S a voievodatului, grevi ce intrau în categoria *servienților* regali³⁴ și erau subordonați din punct de vedere militar comitelui de Sibiu.

Apariția cavalerilor teutoni în Țara Bârsei, în contextul în care prezența populației germanice este atestată înainte de venirea acestora³⁵, marchează trecerea la o nouă etapă în ceea ce privește organizarea frontierei militare a regatului arpadian și anume consolidarea unei granițe stabile fixată pe aliniamentul natural al

²⁹ Șt. PASCU, R. THEODORESCU (coord.), *Istoria românilor*, III. *Genezele românești*, București, p. 317.

³⁰ Mai pe larg la Ș. PAPACOSTEA, *România în secolul al XIII-lea*, București, 1993.

³¹ Sistemul graniței mobile este prezentat de J. NOUZILLE, ca un specific pentru percepția pe care o dă societatea medievală termenului de graniță (*Histoires des frontières. L'Autriche et l'Empire ottoman*, Paris, 1991, p. 19-20).

^{32,33} T. A. SĂLĂGEAN, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Regimul politic al voievodatului nobiliar*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2002, p. 26.

³³ Noi considerăm că acești grevi nu sunt altceva decât nobili de origine germană care primesc un feud în sudul Transilvaniei.

³⁴ Actul acordat de regele Andrei II lui Johannes Latinus în anul 1204 reprezintă atestarea instituției servienților regali în Transilvania (DIR, I, 28-29). Arheologic sunt cercetate, începând de la Orăștie, o serie de ansambluri – capelă și donjon – ce atestă prezența și altor asemenea persoane la Orăștie, Geoagiu-sat, Alba Iulia, Petrești, Sibiu.

³⁵ A. IONIȚĂ, în *RI*, 1994.

Carpaților³⁶, graniță, însă, cu valențe ofensive, dar și restrângerea sferei de acțiune a comitelui de Sibiu în scopul eficientizării frontierei militare. Scopul principal al așezării unor unități ale Ordinului Teutonic în Țara Bârsei a fost *apărarea granițelor* și constituirea unei frontiere solide la granița de SE a regatului.³⁷ Faptul că regalitatea arpadiană își delimitase cu precizie teritoriul asupra căruia își manifesta jurisdicția este și acuza adusă teutonilor că și-au ridicat o fortificație puternică – castrum munitissimum – *ultra montes nivium*³⁸, deci într-o zonă nesupusă acestei jurisdicții.

Din punct de vedere terminologic putem utiliza secolele X-XI, atunci când dorim să abordăm problema limitelor teritoriale ale regatului arpadian, termenul de hotar (*confinium*), care desemnează doar o marcare relativă a acestor limite, ținând seama mai ales de unități de relief sau cursuri de apă relativ importante, marcare relativă datorată tocmai mobilității teritoriului de graniță. În condițiile în care procesul de centralizare a regatului arpadian s-a încheiat și la granițele răsăritene și sudice ale acestuia au apărut state noi – Moldova și Țara Românească – iar în partea de V s-au stabilizat raporturile cu Imperiul German, delimitarea granițelor s-a făcut cu strictețe. Încă din *Cronica Notarului Anonim* întâlnim descrieri ale limitelor teritoriilor pe care le-au cucerit sau le-au traversat unгурii, cum este și cazul voievodatului bihorean al lui Menumorut, care se întinde de la fluviul Someș până la hotarul (*confinium*) Nyr și până la Poarta Meseșului.³⁹ Chiar și în condițiile în care nu avem atestat o agregare politică de tip statal în rândul unгурilor și deși granițele pentru o populație nomadă nu reprezintă un element de rigoare, totuși teritoriile pe care le cuceresc unгурii sunt delimitate cu destulă strictețe, așa cum s-a întâmplat și după anexarea voievodatului lui Menumorut. În *Cronică* se spune că Zobolsu, Thosu și Tuhutum, cele trei căpetenii care au acționat în zona Bihorului, au stabilit în urma unui sfat ca hotarul stăpânirii lui Arpad să fie la Poarta Meseșului (*Mane autem facto Zobolsu, Thosu et Tuhutum, inito consilio constituerunt ut meta regni ducis Arpad esset in Porta Mezesina*)⁴⁰ și

³⁶ Referitor la acest aspect vezi B. KÖPECZI, *History of Transylvania*, Budapesta, 1991, p. 146.

³⁷ Cf. și F. SALLES, *Annales de l'Ordre Teutonique*, Paris-Geneve, 1986; H. BOGDAN, *Les Chevaliers teutoniques*, Paris, Perrin, 1995.

³⁸ Pentru o nouă teorie privind poziționarea acestor munți vezi M. TĂNASE, *op.cit.*, p. 21 sqq.

³⁹ ...a fluvio Zomus usque ad *confinium* (s.n.) Nyr, et usque ad Portam Mezesynam... *Cronica Notarului Anonymus: Faptele unгурilor*, traducere și comentariu P. L. TONCIULESCU, București, 1996, cap. XIX, p. 44-45.

⁴⁰ *Cronica Notarului Anonymus*, cap. XXII, p. 50-51. Nu ne declarăm de acord cu traducerea lui P. L. TONCIULESCU în ceea ce privește cuvântul *regnis* înțeles ca regat, este vorba despre utilizarea sensului de stăpânire (*regnum*).

acest hotar marcat de o graniță naturală este și întărit pentru a delimita cu claritate teritoriul aflat sub autoritatea ducală⁴¹, transformându-se deci într-o frontieră.

Termenul de *confinium* este des întâlnit în cronica lui Anonymus și traducerea lui cu *hotar/graniță* este cât se poate de exactă, aceeași accepție având și termenul de *terminos*.⁴² Faptul că ungurii aveau noțiunea de graniță ne este subliniat și de pasajul din capitolul XXXVII al cronicii lui Anonymus⁴³, ce relatează despre episodul luptei cu moravii și în care se vorbește despre zona Nitrei și despre granița din această zonă: *...de partibus ductis... și ...in confinio Nitrie habitantibus...*⁴⁴ Că putem și trebuie să vorbim de existența în evul mediu timpuriu în cadrul regatului arpadian a conștiinței delimitării cu strictețe a limitelor teritoriale ne este subliniat și de J. Nouzille, care constată existența unei evoluții în ceea ce privește înțelegerea la nivelul autorității regale a termenului de hotar sau graniță.⁴⁵

Existența graniței, în accepțiunea politică, delimitată strict în raport cu teritoriul unui stat vecin, este susținută și de prezența unor puncte cu rol de *semn de hotar*, care vin să potențeze valențele de graniță ale unor unități naturale de relief: cursuri de apă, lanțuri muntoase etc. Un astfel de semn de hotar este considerat de E. Benkő și acela prezent pe Dealul Fetei sau Drumul Femeilor Frumoase din localitatea Șoimușu Mic, jud. Harghita.⁴⁶ Un alt semn de hotar se află și în localitatea Micești, jud. Cluj, în punctul La Trecători, situat la confluența Micușului cu Peana, unde pe o stâncă se găsesc niște semne în formă de arc. În jurul ei sunt mai multe pietre deranjate de o groapă a unor căutători de comori. În apropierea locului au fost depistate materiale ceramice medievale.⁴⁷ La Ocna Sibiului, în punctul *La Gorgan* se află o movilă, ce ar putea fi tot un semn de hotar.⁴⁸ Deși ele nu marchează o graniță politică, ci mult mai probabil una de feud, totuși existența unor astfel de semne de hotar la nivelul delimitării unor proprietăți recomandă existența lor și în cazul delimitării graniței politice.

Marcarea graniței teritoriului stăpânit de ungurii era o practică cunoscută încă din a doua jumătate a secolului al IX-lea, lucru certificat și de textele Cronicii. În acest sens se poate aminti misiunea lui Bors, care a fost trimis de Arpad să cerceteze situația graniței dinspre poloni, să o marcheze și să o întărească prin

⁴¹ *Tunc incolae terre iussu eorum portas lapideas edificaverunt et clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt...* *Cronica Notarului Anonymus*, cap. XXII, p. 49-51.

⁴² Anonymus, cap. XXXVII.

⁴³ Nu dorim să facem o digresiune cu privire la autenticitatea informațiilor și a datării cronicii, vezi pentru asta Al. MADGEARU, *Români în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 26 sqq. cu bibliografia.

⁴⁴ *Cronica Notarului Anonymus*, cap. XXXVII, p. 70.

⁴⁵ J. NOUZILLE, *Transylvania. An area of contacts and conflicts*, București, 1996, p. 82 sqq.

⁴⁶ Repertoriul județului Harghita, p.186.

⁴⁷ Repertoriul județului Cluj, p.274.

⁴⁸ Inf. K. HOREDȚ; Repertoriul județului Sibiu, mss.

ridicarea de prisăci și a unei fortărețe – ridicată pe un afluent al râului Sajo.⁴⁹ Tot din acest pasaj putem observa faptul că granița era stabilită pe un element natural și anume lanțul munților Tatra.⁵⁰ În partea de E a teritoriului stăpânit de Arpad sunt trimiși Zobolsu, Thosu și Tuhutum, care hotărâsc să stabilească granița în zona Porților Meseșului și construiesc și aici un sistem de prisăci și zone de trecere fortificate – porți – construite din piatră.⁵¹

O altă zonă ce a necesitat lucrări de fortificare a fost granița de NV dinspre Boemia, unde, după anihilarea la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea a puterii statului moravian, au fost cucerite de către Zuardu, Cadusa și Huba cetățile Gumur (Gomor n.n.) și Nougrad (Nograd), care vor constitui punctele fixe de apărare în jurul cărora se va edifica sistemul de graniță asemănător cu cel din zona Meseșului.⁵² Textul Cronicii ne spune că granița a fost fixată până în zona râului Morava.⁵³

Sursele din secolul al XI-lea vorbesc și despre *hotarele castelelor*⁵⁴, dar de cele mai multe ori termenul de *confinium* este însoțit de cel de *territorium*, făcându-se astfel deosebirea între limitele teritoriale ale statului și limitele unor proprietăți sau unități administrative.⁵⁵

Că delimitarea teritoriului reprezenta un element de rigoare pe tot parcursul evului mediu rezultă și din numeroasele documente care vorbesc despre hotărnicii de moșii, cum este, de exemplu și cel emis de cancelaria regală maghiară la 10 octombrie 1366, în legătură cu obligativitatea vice-voievodului Transilvaniei de a superviza hotărnicia moșiilor Aciliu, Tilișca, Săcel și Orlat *dinspre pământurile aflate sub stăpânirea lui Vladislav, domnul Țării Românești*.⁵⁶ Faptul că aceste

⁴⁹ Anonymus, cap. XVIII.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem.*, cap. XXII și cap. XXIII. Considerăm că traducerea – de către G. Popa-Lissean - expresiei latine *meta regni ducis (...Mane aute facto, Zobolsu, Thosu et Tuhutum inito consilio constituerunt, ut meta regni ducis Arpad esset in Porta Mezesina...)* cu *marginea regatului ducelui* nu este într-unu-totul exactă deoarece la acea dată Arpad nu stăpânea un regat iar cuvântul *meta* are și sensul de *semn de hotar*. Considerăm că această ultimă semnificație este mai potrivită, deoarece textul latin folosește ori de câte ori se face referire la graniță termenul de confinium și nicăieri nu mai întâlnim pe cel de meta.

⁵² Anonymus, cap. XXXIV: *...ut tertia pars de exercitu cum incolis terre irent in siluam Zouolon, qui facerent in confinio regni municiones fortes tam lapidibus, quam etiam de lignis...*

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Termenul de castel trebuie înțeles în acest context în accepțiunea sa de comitat, deci de *territorium-ul* unui castel. Sistemul de comitate cu centrul stabilit într-o fortificație – cetate regală – este introdus începând cu perioada lui Ștefan I, care sparge vechea organizare a teritoriului axată pe mai vechea organizare în clanuri și triburi. Noul sistem avea ca baza militară noua pătură de războinici – varjjobagy – al cărora statut privilegiat le dădea dreptul să rezideze într-o reședință fortificată.

⁵⁵ Gy. GYORFFY, *King Stephen of Hungary*, p. 114.

⁵⁶ DRH, D, doc. 44-45.

moșii se învecinau cu teritoriul aparținând Țării Românești face ca hotărnicia să reprezinte o problemă girată de cancelaria regală și nu de cea voievodală, totodată documentul reflectă o situație concretă de marcarea a granițelor statale.

Datorită tuturor acestor motive, și pe baza analizei termenilor folosiți în documente pentru denumirea delimitărilor teritoriale, recomandăm a se utiliza denumirile de graniță, hotar și frontieră după cum urmează:

- *hotar/graniță* = definește cu o oarecare rigoare limita teritorială a unei proprietăți sau limitele politice ale unui stat;
- *frontieră* = marchează limita militară a unei autorități politice, individuale sau colective, fiind constituită din elemente fortificate cu rol defensiv.

Astfel, în cursul secolelor X-XI, nu se poate vorbi de o identificare a graniței de E și SE a regatului arpadian cu frontiera regatului, deoarece nu există o suprapunere a acestora. Granița politică include teritoriul aflat sub autoritatea administrativă a regalității – deci teritoriul până la cursul Oltului –, dar frontiera militară era poziționată în fața acestei granițe, în teritoriul dintre Olt și Munții Făgăraș, unde are loc colonizarea pecenegilor, secuilor și apoi a sașilor. Din această perspectivă, termenul de *terra deserta*⁵⁷, capătă o nouă conotație și anume aceea că se aplică asupra unui teritoriu ce nu se află sub incidența autorității regale arpadiene, ci într-o zonă ce se dorește a fi anexată și unde se organizează prin colonizare avanposturi militare, deci o frontieră militară.

Procesul de suprapunere a acestora, în ceea ce privește spațiul transilvan, începe odată cu secolul al XIII-lea, când frontiera regatului arpadian era cel mai puternic segment al întregului limes răsăritean al creștinătății apusene și se definitivează în timpul lui Sigismund de Luxemburg, mai exact în contextul apariției și stabilirii definitive a Imperiului Otoman pe linia Dunării, când granița de est, sud și sud-est a regatului este întărită, autoritatea civilă și militară din aceste zone fiind deținute de aceeași persoană: voievodul Transilvaniei. Granița regatului devine în acest mod o frontieră, căpătând un rol militar activ în procesul apărării statului. Sunt întărite toate fortificațiile care asigură accesul dinspre sudul și estul Transilvaniei spre interiorul acesteia, se aprobă ridicarea de fortificații care să apere orașele, mai ales cele din vecinătatea graniței.

⁵⁷ Nu dorim să oferim o altă explicație acestui termen, ci doar să nuanțăm explicația oferită de Th. NÄGLER (*Așezarea sașilor*, București, 1991, p.), transluând-o din spațiul civil în cel militar, considerând că numai astfel sunt posibil de explicat largile avantaje economice și politice acordate populațiilor colonizatoare, bineînțeles totul fiind integrat și în contextul luptei pentru centralizarea regatului.

EVOLUȚIA DEMOGRAFICĂ A BIERTANULUI¹

Thomas NÄGLER

Teritoriul actualei comune Biertan a fost locuit din preistorie, mai cunoscută fiind tabla ansată din secolul IV e.n. cu emblemă creștină și inscripția votivă: „Ego Zenovius votum posui”.² Descoperirile arheologice întâmplătoare atestă și locuiri din a doua jumătate a mileniului I și la începutul mileniului II, fără cercetări sistematice acestea neputând fi datate și descrise. Bine cunoscute sunt în schimb așezările și necropolele de pe hotarul comunei învecinate Bratei.

În timp ce populația romanică sau slavo-română era organizată în obști și în formațiuni politice prestatale, în secolul al XI-lea a pătruns statul maghiar arpadian, pe valea Târnavei Mari fiind așezați secuii ca populație organizată pe principii militare, privilegiată de regalitate. Populația mai veche a părăsit cel puțin parțial unele zone strategice cum a fost Târnavă Mare care în secolul al XII-lea a marcat limita de sud a Ungariei medievale. Prezența secuilor a fost marcată în teren prin prisăci constituite din construcții de lemn dublate de șanțuri cu val, pe căile de acces sud-nord fiind angajate porți de trecere bine păzite.

Prezența secuilor este documentată în zonă prin nume maghiare cum sunt Mediaș (Megyas), Copșa Mare (Nagykapus-Poarta Mare), Copșa Mică (Kiskapus-Poarta Mică), eventual și de numele Biertan (Berethalom, Birthälml), de origine incertă.

Situat în teritoriul celor două scaune de mai târziu, Biertanul este amintit pentru prima dată în anul 1283 când capitlul bisericesc Mediaș, format la acea dată numai din opt localități, își răscumpără decima datorată episcopului Transilvaniei pentru suma de 40 mărci de argint.

De evoluția Biertanului sub raport economic, administrativ și social nu ne vom ocupa, menționând doar că până în jurul anului 1500 localitatea a fost cea mai populată din scaunul Mediaș, fiind întrecută de abia în secolul al XVI-lea de către Mediaș. În 1418 Biertanul a fost ridicat la rangul de târg (ce se ținea în fiecare sâmbătă), obținând și dreptul de judecată superioară.

¹ Studiul de față constituie un capitol din lucrarea monografică amplă dedicată Biertanului ce va fi publicată în Germania.

² K. Horedt, *Eine lateinische Inschrift des 4 Jahrhunderts aus Siebengürgen*, în *AISC*, vol. IV (1941-1942).

Din secolul al XVI-lea sunt cunoscute și statuetele mai multor bresle. Ele aduceau venitul cel mai important locuitorilor, meșteșugul situându-se înaintea viticulturii și agriculturii în economia târgului.

În urma adoptării Reformei luterane a sașilor, în anul 1572 Biertanul devine reședință episcopală până în 1867 când aceasta a fost mutată iarăși la Sibiu. Alegerea Biertanului ca reședință episcopală s-a efectuat în principal din două motive: situarea sa în centrul zonelor locuite de sași și proprietățile extinse pe care la avea parohul din Biertan, episcopul având suficiente venituri chiar de pe propriul alodiu.

Primele date concrete privind numărul locuitorilor din Biertan le avem de la începutul secolului al XVI-lea. Dar în cel mai vechi registru în care se menționează numărul curțiilor din localitățile celor Două Scaune (numite așa după reședințele Mediaș și Șeica), Biertanul lipsește.³ Cu ajutorul datelor cunoscute despre anii 1503-1510 este posibilă o apreciere generală despre numărul locuitorilor din cele 27 de localități ale celor Două Scaune. Rezumând într-un tabel datele privind credincioșii catolici din acești ani rezultă:

Felul gospodăriilor	Două Scaune în total	Dintre case	
		Mediaș	Biertan
Gospodării impozabile	2310	300	Cca 230
Curți pustii	129	necunoscut	Cca 15
Săraci neimpozabili	10	4	probabil 1
Jeleri fără curte proprie	66	38	probabil 1
Păstori	74	2	probabil 7

Numărul curțiilor după împărțirea în mărci și „case de impozit”:

Localitatea	Mărci	Case de impozit		
	Anul 1510	Anul 1513	Anul 1526	Anul 1537
Două Scaune (în total)	298	46	14,75	42
Biertan	31	4	4	4
Mediaș	28	4	4	3
Moșna	24	4	4	4
Biertan în %	10,4 %	8,7 %	8,6 %	9,5 %

Celelalte localități din Două Scaune aveau impozit mai mic.

Amintim aici lucrul cunoscut specialiștilor că în Transilvania și Ungaria marca oscila pe zone sau orașe între 206,7 g și 296, 7 g de argint. Casa de impozit (Zohlhaus) cuprindea un anumit număr de gospodării, ulițe sau cvartale, stabilit de către fiecare comunitate.

³ AVSL, 10, 1872, p. 230 și urm.

După cea de-a doua statistică Biertanul avea același impozit ca și Mediașul, ambele comunități având vreo 1400 de locuitori.⁴

Două decenii mai târziu aflăm dintr-o listă a gospodăriilor din Două Scaune că Biertanul avea în 1532 un număr de 343: „Item Byrthalven hat Vyrt 343”.⁵ Fiind vorba de gospodari, deci curți impozabile, fără jeleri, păstori și săraci, localitatea avea o populație de 1500-1700 de locuitori. Am admis pe curte cifra de 5 locuitori întrucât cel mai adesea locuiau într-o curte două generații, dacă nu chiar trei (bunici, părinți și copii).

Curând după cucerirea Transilvaniei de către Austria, habsburgii au depus o conscripție de impozite în calitate de noi stăpâni care a avut loc în 1698.⁶ Atunci în Biertan erau următoarele categorii de locuitori:

Grupe de locuitori	Sași	Români	Total Biertan
Gospodării, capi de familie	132	6	138
Ajutoare și slugi, necăsătoriți	6	-	6
Văduve cu copii	12	-	12
Săraci neimpozitați	14	-	14
Păstori	-	8	8

Pentru întâia oară la Biertan sunt menționați în intravilan și românii, majoritatea dintre ei fiind păstori. Dacă la rubrica de „săraci neimpozitați” avem de-a face cu jeleri nu este precizat.

Ca urmare a războaielor, epidemiilor și a anilor de foamete în perioada 1532-1698 populația a scăzut foarte mult, putându-se aprecia că locuiau în Biertan vreo 800 de persoane, circa 750 de sași și 50 de români. Deși erau în număr considerabil mai mic decât în anul 1532, sașii mai erau în proporție de 94 % la 1698. Conform conscripției din anul 1723 în Biertan erau 150 de cetățeni impozabili ai târgului, 30 de jeleri (fără case și curte, chiriași și lucrători cu ziua) și 3 alții. Erau 183 de gospodării, dintre care 163 erau săsești și 20 românești (10,9 %).⁷

Datele din urmă permit aprecierea că la 1723 în Biertan trăiau vreo 900 de suflete. La Mediaș locuiau vreo 2500-3000 de oameni în 600 de gospodării în același an. În această conscripție au fost enunțați și meseriași din Biertan, existând următorul număr de meșteșugari:- 11 țesători

- 11 pantofari (și cizmari)
- 9 croitori
- 6 dogari
- 6 măcelari

⁴ KVSL, 17, 1894, p. 74.

⁵ QGSK, 2, 1889, p. 283.

⁶ H. Siegmund, *Deutschen-Dämmerung in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1931, p. 77.

⁷ *Magyarország Vnépessége a Pragmatico Sanctio korábon*, Budapest, 1899, p. 224, 270.

- 5 rotari
- 4 cojocari
- 3 croitori
- 2 dulgheri
- 2 tâmplari
- 1 cadru medical și doi din alte meserii

În ciuda numărului scăzut de locuitori, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea Biertanul mai constituia un centru meșteșugăresc pentru necesitățile proprii și comunale din jur, anumite produse fiind achiziționate la Mediaș sau în alte orașe.

În afara conscripțiilor care urmăreau stabilirea impozitelor, habsburgii au dispus și efectuarea unor recensăminte despre confensiuni. Acestea urmăreau scopul de recatolicizare a locuitorilor, printre care se numără și înființarea bisericii greco-catolice pentru români.

În 1733 la Biertan trăiau circa 35 de familii, deci aproximativ 150 de suflete de români ortodocși și greco-catolice.⁸ La acea dată ei nu aveau nici preot și nici biserică. În 1790 în Biertan locuiau 200 de greco-catolici și ortodocși⁹, pentru ca la 1791 numărul lor să fie mai mic, 36 de gospodării și o văduvă, în total 150 de suflete a ambelor confesiuni.¹⁰ În anul 1766 la Biertan biserica evanghelică număra 191 stăpâni de case cu 757 suflete.

În perioada 1698-1760 numărul sașilor a rămas același, în timp ce numărul românilor și al țiganilor era în creștere. Numărul sașilor a scăzut în acest tip de la 94 % la 75 %.¹¹

În 1786 în Biertan a avut loc primul recensământ după criteriile moderne ordonat de împăratul Iosif al II-lea, următorul efectuându-se abia în 1850.

În 1786 în Biertan erau 321 de case cu 357 de familii care numărau 1516 oameni. La data recensământului 18 locuitori erau absenți din Biertan, fiind prezenți 45 de „străini”, deci erau 1542 de persoane prezente. Dintre cei 1516 locuitori stabili, 770 erau bărbați și 746 femei. Împărțiți pe categorii, la Biertan locuiau 3 preoți, 1 funcționar, 1 orășean, 233 cetățeni ai târgului (proprietari de case), 168 tineri necăsătoriți, 131 jeleri, nici un nobil, iar 37 făceau parte din alte categorii. În localitate erau 137 de copii până la 12 ani și 59 de tineri între 13 și 17 ani.¹²

Anii liniștiți între 1723 și 1786 ca și măsurile luate de habsburgi împotriva epidemiilor au avut deci ca urmare o creștere sensibilă a populației.

În anul 1832 au fost numărați locuitorii evanghelici din Biertan. 642 de persoane erau căsătorite, 113 erau văduvi și văduve, 165 de tineri erau necăsătoriți.

⁸ *Transilvania*, 29, 1898, p. 178.

⁹ *Transilvania*, 32, 1901, p. 251.

¹⁰ H. Siegmund, *op.cit.*, p. 79.

¹¹ *Statistisches Jahrbuch der evangelischen Landeskirche A.B. im Großfürstenthum Siebenbürgen*, 2, 1870, p. II.

¹² Az első Magyaroszàgi népszámlálás, Budapest, 1970, p. 348.

Mai erau 270 de copii sași de vârstă școlară și 191 de vârstă preșcolară. Crescuse deci numărul sașilor la 1381 de suflete, 691 fiind bărbați, 690 femei.¹³

De la începutul secolului al XVI-lea până în 1966 putem rezuma situația demografică din Biertan prin următorul tabel:

Anul	Total persoane	%	Date în %				
			Germani	Români	Maghiari	Țigani	Alții
Pe la 1510	cca 1400						
Pe la 1530	cca 1600						
1698	cca 800	100	cca 94	cca 6			
1723	cca 900	100	cca 89	cca 11			
1786	1542						
1850	2235						
1857	2377	100	64,3	25,9	1,0		8,8
1880	2487	100	61,7	29,1	1,2	4,0	4,0
1890	2245						
1900	2280	100	57,7	33,7	2,4	6,2	
1910	2259	100	53,8	38,4	2,1	5,7	
1930 după lb	2331	100	53,1	44,9	2,0		
1930 etnie	2331	100	52,9	44,6	1,9	0,1	
1941 etnie	2310	100	48,1	42,8	3,1	6,0	
1956	2263						
1966	2144						

Menționăm că numărul țiganilor este imprecis întrucât cel puțin o parte din ei și-au ascuns originea declarând o altă etnie, de regulă cea română.

Din tabelul de mai sus reiese că în perioada 1530 până la 1698 populația Biertanului s-a redus la jumătate, odată cu scăderea rolului de centru economic și în ciuda faptului că a rămas reședință episcopală evanghelică până la 1867. A urmat apoi o creștere a populației până la 1880, urmată iarăși de o descreștere generală. Un rol însemnat a jucat și emigrarea, mai ales a sașilor, în SUA. În 1910 trăiau 1215 sași în Biertan, aproximativ 140, deci a zecea parte fiind în străinătate.

În perioada interbelică situația demografică în Biertan a rămas relativ stabilă. Se constată o scădere a numărului sașilor, o creștere a numărului românilor, în timp ce

¹³ AVSL, seria veche, II, 1846, p. 254 și urm.

țigani nu indicau originea lor sau declarau o altă etnie. După confesiune sași evanghelici au fost în majoritate până după al doilea război mondial.

În a doua jumătate a secolului al XX-lea numărul sașilor a mai fost în creștere, după cum reiese din statisticile bisericii evanghelice:

Anul	Suflete bărbați	Suflete femei	Total
1863	720	718	1438
1865	727	725	1452
1870	770	761	1532
1880	810	711	1582
1885	848	791	1639
1890	794	808	1602
1899	823	843	1666

Din perioada interbelică avem și date cu privire la plecarea unor sași din Biertan și venirea altora în această localitate:

Anul	Plecați	Reîntorși	Noi veniți
1922	52	15	16
1923	76	4	38
1924	84	15	17
1925	68	37	47
1926	59	16	33
1927	39	33	41
1928	72	32	17
1929	61	18	41
1930	41	27	42
Total	652	197	292

În nouă ani după datele statistice ale bisericii evanghelice a scăzut deci populația săsească cu 163 de persoane. În anii dinaintea și în timpul celui de-al doilea război mondial numărul sașilor a rămas stabil datorită creșterii natalității.¹⁴

Începând cu anul 1944 numărul sașilor a scăzut continuu, mai ales după anul 1990. Un an important în emigrarea sașilor a fost 1978, când Nicolae Ceaușescu și Helmut Schmidt au semnat un acord privind emigrarea germanilor din România, urmând ca Germania Federală să plătească României o anumită sumă în valută pentru cei emigrați. În prezent numărul sașilor din Biertan este nesemnificativ.

În ceea ce-i privește pe români numărul lor a crescut aproape constant din secolul XVII-lea până în prezent. Românii au fost aduși la Biertan de către comunitatea politică săsească datorită neputinței acesteia din urmă de a plăti impozitul către Universitatea Săsească sau statul austriac. Chiar și fără drepturi

¹⁴ Datele privind populația săsească se găsesc la Arhiva sașilor originari din Biertan (HOG BIRTHÄLM), copiate din arhivele comunale ale bisericii. Arhiva este păstrată de către domnul Hermann Richter în locuința sa din 72178 Waldachtal, Sonnenhang 10, Germania.

politice, românii primeau un lot de pământ în folosință, plătind comunității o sumă de bani care era folosită ca și contribuția sașilor pentru necesitățile comunale. O parte a românilor lucrau ca și zilieri în gospodăriile sașilor, cu precădere la familiile meșteșugarilor care aveau nevoie de forță de muncă pentru agricultură și creșterea vitelor. Pentru aceștia s-a generalizat termenul de măiereni.

Gospodari români cu proprie dotare (case și teren) apar mai întâi în socotelile târgului din 1713, când aceștia trebuiau să plătească pentru datoriile comunale suma de 21 de florini și 91 de denari. Tot pentru stabilirea impozitelor s-a întocmit în 1715 și primul registru al românilor din Biertan. Existau atunci 19 gospodării care posedau și animale și alte 15 fără animale, deci în total 34 de gospodării. În acel an românii de aici erau datori să predea comunității 244 florini, 25 câble grâu și 32 câble ovăz.

În secolul XVIII-lea, când se înmulțise din nou populația săsească, crescuse și numărul românilor. În 1757 s-au numărat deja 44 de gospodării românești, la care se mai adăugau patru văduve, care plăteau un impozit de 351 florini. În 1765 la Biertan locuiau 28 de familii românești ortodoxe iar pe locul satului dispărut „Fettendorf” 16. În anul 1780 întâlnim 50 de familii și șapte văduve care lucrau, după modul de măsurare a timpului, 111 parcele de pământ. În anul 1784 la Biertan locuiau români la 48 numere de casă și în 1790 deja 68, alături de care se mai aflau 31 jeleri (fără case și loturi de pământ), deci în total 99 de familii. Registrul de impozite din anul 1810 menționează 99 de gospodării, 19 văduve și 14 „noi veniți” în 1809, astfel încât până în anul 1819 în Biertan erau 110 gospodari și 15 văduve, înregistrându-se o creștere considerabilă a românilor.

La sfârșitul veacului al XVIII-lea (1799) a fost construită o biserică ortodoxă, fiind angajat și un preot.

Românii uniți sau greco-catolici locuiau la Biertan abia din anul 1820 care au format în anul 1825 o comunitate sub preotul Petru Florea. Ei țineau slujba religioasă alternativ cu ortodocșii în biserica acestora, până ce și-au construit o biserică proprie în 1858.

Pentru a fi sprijinite cele două confesiuni au obținut sume de bani prin așa-zisa Portio Canonica. În secolul al XIX-lea a existat o conviețuire bună între sași și români. Acest lucru este demonstrat și prin faptul că deja în anii 1766 și 1785

A fost împărțită o nouă suprafață de fânaț deștelenit, deci pământ arabil, în mod egal între locuitorii români și sași. Toate confesiunile aveau părți din pădurea bisericească ce fusese separată de pădurile alodiale ale comunei, după cum foloseau în comun moara bisericească ridicată în 1850.

O soartă aparte a avut colonia românească așezată de episcopul Graffius în locul așezării dispărute „Fettendorf”. Jelerii de aici formați la început din zece familii încheiaseră un tratat până în anul 1747 cu episcopul amintit, plătind o arendă între 111-1119 florini pe lângă livrarea de iarbă, fructe și 100-150 funii de tutun.

După ce s-a sfârșit înțelegerea cu episcopul Graffius, colonia a plătit aceleași taxe târgului, la care se mai adăugau peste 155 florini pentru folosirea pășunii pentru animale.

După ce crescuse considerabil populația din Biertan, iar locuitorii din „Fettendorf” au pricinuit pagube serioase pe hotar, în 1757 înțelegerea a fost anulată. Locuitorilor li s-a lăsat recolta pentru anul respectiv, cu condiția ca cele șapte familii să se așeze în altă localitate. Întrucât ei nu pleaseră după începerea anului nou, Biertanul s-a adresat magistrului din Mediaș. Astfel în 1759 s-a încheiat un nou contract rămas aproape în vigoare până în anul 1774.

Întrucât Biertanul vroia să achite datoriile pe care le avea față de nobilii maghiari, a fost acceptată înmulțirea familiilor din „Fettendorf”. În 1774 acolo locuiau deja 21 de familii ce numărau 99 de persoane. Ei aveau 55 de boi, 15 cai, 41 de vaci, 99 de cornute, 1070 de oi și capre și 360 de porci, lucrau pământul arabil pentru 207 câble de grâne și recoltau 133 care de fân. Într-un răspuns la o plângere din acea vreme se arată că există suficient teren în „Fettendorf” pentru a hrăni acest număr de animale.

Întrucât locuitorii amintiți au fost cuprinși corespunzător unei hotărâri a împărătesei Maria Tereza în registrul de impozite, locuitorii credeau că nu mai erau legați de vechiul contract. Ei susțineau că pământul este al lor, dorind să-și construiască acolo și o biserică. Pe hotarul comunei făcuseră pagube mari, inclusiv pe hotarul comunelor Copșa Mare și Apoșu.

În 1774 și în anul următor Biertanul a solicitat magistratului din Mediaș să-i îndepărteze pe locuitorii din „Fettendorf”. O comisie numită de guvernul a hotărât că acești locuitori nu pot fi îndepărtați. Între timp au fost îndepărtate șase din cele douăsprezece familii, mai rămânând șase. Acestea plăteau o arendă de 81 de florini și încă 25 de florini pentru pășunat. Iarba sau fânul rămas de la cei izgoniți au fost împărțite și vândute.

Posesorii terenului „Fellendorf” se credeau îndreptățiți să-i expedieze pe toți de aici. Pentru a nu se ajunge la conflict cu guvernul s-a așteptat moartea celor cinci capete de familie. După ce a survenit aceasta, un grup de călăreți a porni în frunte cu judele Biertanului spre „Fellendorf”, insistând ca cei rămași să plece de bună voie de aici. Întrucât ultimii rămași aici nu au vrut să plece au fost incendiate colibe lor în afară de trei case care au fost păstrate pentru paznicii pădurii. Astfel s-a încheiat habitatul cătunului „Fettendorf”.

Țigani, originari din sudul Asiei, au apărut în secolul al XIV-lea în regiunile extracarpatică, curând după aceea și în Transilvania. La Biertan primii sosiți au fost fierari, începând din anul 1639, când târgul a construit o fierărie pentru un țigan. Unii dintre ei vor fi menționați în 1757 ca plătitori de impozite, în 1790 fiind deja 32 de familii de țigani în Biertan. În 1822 țigani locuiau în 36 de „case” și patru „colibe”. Țigani fierari și-au putut exercita meseria chiar și după reînființarea breslei făurarilor.

Cel mai târziu s-au stabilit în Biertan băieșii, care la origine erau spălători de aur, mai târziu și lingurari. Ei formau o colonie în amonte de Biertan, fiind plătitori de impozite pentru aurul găsit începând din 1757. În 1810 cele 10 familii de băieși plăteau impozitul, devenind sedentari. Toți băieșii Transilvaniei erau supuși fiscoșului (tezaurariatului), fiind conduși de un voievod. Acesta călătorea prin țară strângând pentru stat impozitul pentru aurul obținut din râuri. Când încetase spălătorul aurului în

secolul XIX-lea, băieșii au devenit meseriași în prelucrarea lemnului, o parte lucrând ca zilieri în cuprinsul Transilvaniei.

O categorie deosebită în comitate, dar și în teritoriul regal o formau iobagii târgului Biertan. Ei erau un fel de sclavi care executau munci inferioare pentru comunitate, ei fiind cumpărați de la stăpânii lor. Cândva acești iobagi făcuseră datorii s-au au comis infracțiuni și neputând achita sumele datorate se supuneau unor stăpâni, putând fi cumpărați și vânduți. Originea lor era foarte diferită, printre ei aflându-se prizonieri tătari sau turci. Așa a fost cumpărat de către consiliul Biertanului violonistul Merten (după nume un sas) pentru 100 de florini și o sută de găleți de must de la Radu Span (după nume român). În cazul în care asemenea iobagi aveau copii, rămâneau și aceștia în stare de sclavie. În 1715 un iobag sas avea în posesie patru boi și două vaci, fără să aibă pământ sau casă proprie. Acești iobagi ai târgului au devenit oameni liberi în urma revoluției de la 1849-1849. În Biertan au sosit uneori și maghiari sau secui, prin căsătorie cu sași pierzându-se originea lor în a doua generație. Ei deveneau luterani și vorbeau săsește, chiar dacă au rămas unele nume de familie maghiare în localitate.¹⁵

La sfârșitul acestei comunicări redăm într-un tabel datele demografice pe naționalități, începând cu anul 1715 până în anul 2002, fiind posibil ca în datele din arhive sau lucrări de specialitate să se fi strecurat și mici erori:

Anul	Total	Sași	Români	Țigani	Băieși	Maghiari
1715		672	170			
1723		695	200			
1757			224	90		
1765			220			
1775					35	
1780		1119	257		115	
1790		1276	435	160		
1809					45	
1810			514			
1812					60	
1819		1503	565			
1822		1590		200		
1850	2235					
1869	2388	1520	860			8
Anul	Total	Sași	Români	Țigani	Băieși	Maghiari
1920	2251					
1947	2087	1021	1004			62
1956	2263					
1966	2144					
1998	1759	78	1020	541		120
2002						

¹⁵ Datele privind românii, țigani, băieșii etc. le-am extras din lucrarea lui J.M.Salger, Der römiglich freie Market Bierthäl in Siebenbürgen, Wien, 1881, capitolul VII.

**OBSERVAȚII PRIVIND EVOLUȚIA ARMAMENTULUI ȘI
ECHIPAMENTULUI MILITAR REFLECTAT ÎN PICTURA ALTARELOR
TRANSILVĂNENE (SEC. XV-XVI)**

Anca NIȚOI

ABSTRACT

The Poliptical Altars from Transylvania form 15th and 16th Centuries represents a very important source in Medieval History which can help in clarifying some aspects concerning the evolutions of armament and military equipment that wasn't seriously researched by the Romanian Historiography. The representations of arms and Armour from these paintings are helpful as a comparative material, because most of the pieces found in museums or in old collections lost their dating, due to a superficial attendance.

Placed in former Catholic churches the Poliptical altars were often called the „Bible of the illiterate” because through their representation the simple man from Medieval Age could understand the Bible and its stories. From this reason the representation were brought up to date closed to their reality. This is why the comparative studies can be made on these pieces grasping the evolution of Transylvania in an European context.

În scrierile medievale, deja din secolul al IX-lea, societatea este văzută ca o piramidă stratificată pe trei etaje ierarhice și valorice, iar Adalbert de Laon definește la începutul secolului al XI-lea cel mai clar această ierarhie tripartită, ca avându-i în frunte pe clerici „oratores” deci cei ce se roagă, urmați de cavaleri „belatores” sau cei ce se luptă, pentru ca pe ultimul loc să fie plasați țărani, negustorii, meșteșugarii „laboratores” adică cei ce muncesc.¹ Încercând să ne raportăm la această scară valorică impusă chiar de oamenii epocii, și nu de istoriografia contemporană care de prea multe ori a încercat să încorseteze istoria de mult trecută în precepte sau comandamente politice perene, am abordat o tematică ce am dori să reflecte aspecte definitorii pentru toate aceste trei categorii sociale ale evului mediu: *armele și echipamentul militar*, apanajul și simbolul cavalerului medieval; *altarul*, simbol al clerului și punctul central al vieții spirituale creștine medievale, *ambele plasate în mediul liber țărănesc și orășenesc* al Pământului Crăiesc transilvănean.

Piese de armament și echipament militar reprezintă fără îndoială obiecte ce au stârnit întotdeauna interesul cercetătorilor, în special și al publicului larg, în general. De la piesele aflate în muzee, panoplii sau colecții particulare și până la reprezentările din arta figurativă, armele și echipamentul militar au reflectat, poate, în modul cel mai clar, evoluția societății umane deoarece au reprezentat în toate

¹ Goff, J. le, *Pentru un alt ev mediu*, București, 1986, p. 135.

epocile istorice creații de vârf ale dezvoltării tehnologice, rezultate ale unor investiții uriașe determinate de capacitatea lor de a influența cursul politicii, relațiile interumane, într-un cuvânt mersul istoriei.

Altarul reprezintă punctul central al sanctuarului creștin medieval, mândria comunității creștine și mijloc de comunicare cu Divinitatea (în concepția omului medieval). Avem convingerea că forma luată de acest obiect de cult în evul mediu, respectiv cea a altarelor poliptice, reflectă într-o societate profund religioasă tocmai acest rol, al unei ferestre spre Dumnezeu, ce se poate deschide în zilele de sărbătoare sau rămâne închisă dar transparentă prin redările picturale, în zilele obișnuite.

Pentru perioada de maximă dezvoltare a evului mediu și implicit a pieselor de armament și echipament militar specifice acestei epoci, există unele probleme în privința datării și tipologiei unor categorii de piese. Din acest motiv reprezentările din arta figurativă ajută mult la datarea unor piese acolo unde izvoarele scrise sunt sărace iar arheologia se confrunta cu probleme de datare. Acesta este și cazul armamentului și echipamentului militar al secolelor XV-XVI, când astfel de piese lipsesc din descoperirile arheologice, în principal pentru că în Europa acelei vremi nu se mai practica înmormântarea cu arme², iar pierderea unor astfel de piese este exclusă, datorită valorii mari, ele fiind recuperate în epocă chiar și de pe câmpurile de luptă.³ În acest fel, majoritatea acestui material provine din colecții vechi, arsenale de epocă, săli de arme sau panoplii ale unor castele sau case nobiliare. În multe cazuri datorită faptului că nu a existat o catalogare riguroasă, datarea exactă a numeroase categorii de arme s-a pierdut fiind necesară datarea lor pe criterii comparative cu piese riguros databile sau cu reprezentări din arta figurativă a epocii.

Biserica, prin intermediul predicilor dar și al imaginilor oferite de iconografie, a reușit cel mai bine manipularea maselor. Pe lângă predicile ținute de preoți în biserici la sfârșitul fiecărei slujbe, imaginile reprezentate de altarele pictate și de pictura murală au venit să susțină și să întărească cuvântul Scripturii fiind numite și „Biblia analfabetului” sau „Biblia săracului”. Datorită acestui rol extrem de important jucat în biserica romano-catolică de altarele poliptice, imaginile prezentate pe ele trebuiau să fie cât mai actuale, cât mai apropiate de realitatea cotidiană, pentru a putea fi înțelese ușor de către credincioși. Din acest motiv, reprezentările unor piese de armament și echipament militar de secol XV-XVI, reflectă chiar arsenalul utilizat în aceea epocă, aspect extrem de util cercetătorilor ce abordează istoria militară a Transilvaniei. Cum istoricii și arheologii medievști nu au valorificat până în prezent acest potențial, am considerat utilă o astfel de abordare interdisciplinară a unui domeniu de pionierat în cercetarea istorică

² Fehring, G. P., *Einführung in die Archaeologie des Mittelalters*, Darmstadt, 1992, p. 64 sqq.

³ Pinter, Z. K., *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX-XIV)*, Reșița, 1999, p. 159.

românească, marcat încă de foarte multe lacune și în care nici terminologia nu este încă definitiv cristalizată, majoritatea denumirilor de piese de echipament militar medieval fiind traduse sau împrumutate din limbi străine, de multe ori nu în cel mai fericit mod.

Pe baza datelor statistice și a cronologiilor dezvoltate pe criterii tipologice, cel mai vechi altar păstrat în Transilvania se consideră a fi cel al sanctuarului bisericii evanghelice din Prejmer (fig. 1)⁴, iar proveniența sa pare a fi sud germană, transmisă spre Transilvania prin filieră austriacă. Schemele iconografice repetă modelele sud-germane mai vechi, însă narațiunea este încă lipsită de dramatismul violent ce caracterizează arta germană a celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea. Pentru datarea acestui altar trebuie luate în considerare draperiile cu falduri, încă relativ simple, care prin paralelele existente, amintesc de manierismul gotic al secolului al XV-lea. Prin urmare, opiniile conform cărora datarea picturii trebuie plasată pe la mijlocul secolului al XV-lea, par întemeiate.⁵

În contextul reprezentărilor de armament și echipament militar, nu se poate spune că altarul din Prejmer este foarte bogat, scenele în care sunt întâlnite astfel de reprezentări fiind cele ale „Învierii” și „Judecății lui Caiafa”. În scena „Învierii”, surprindem reprezentarea soldaților în armură completă, situație foarte rar întâlnită pe altarele din Transilvania. Din păcate aceste armuri nu pot fi admirate în toată complexitatea lor, deoarece sunt acoperite în partea superioară de tunicile și mantiile în care sunt înveliți soldații, reprezentați în somn. Cel mai bine vizibile sunt părțile de armură destinate protecției picioarelor cu genunchiere prevăzute cu discuri laterale de protecție, jambierele și încălțările din fier. Din armura brațelor se poate observa o parte a umerarelor, brasardele și cotierele prevăzute cu spin.⁶ Mult mai interesante sunt armele pe care soldații le poartă. Soldatul reprezentat în stânga lui Iisus poartă o spadă grea, pentru două mâini, (dimensiunea 2 – Pinter)⁷, cu buton piriform prevăzut cu striații verticale (tip „L” – Oakeshott)⁸ reprezentând, prin aceste caracteristici, spada tipică a secolului al XV-lea, perfect concordantă cu armura mai sus descrisă și cu numeroase paralele atât în mediul cavaleresc occidental⁹ cât și în spațiul Orientului Apropiat unde apar prin intermediul cruciaților ciprioți fiind încadrate în grupa XIX a tipologiei pe care D. G. Alexander o întocmește pentru aceste arme.¹⁰ Al doilea soldat este dotat tot cu o spadă grea pentru două mâini, dar prevăzută cu buton sferic (forma 12 – Pinter)¹¹ și gardă

⁴ Drăguț, V., *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 247.

⁵ Vătășianu, V., *op. cit.*, p. 779.

⁶ Vlădescu, C., *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale*, în *SMMIM*, 2-3, 1969-1970, p. 112; Nicolle, D. C., *Arms and Armour of the Crusading Era*, New York, 1988.

⁷ Pinter, Z. K., *op. cit.*, p. 96.

⁸ Oakeshott, R. E., *The Sword in the Age of Chivalry*, London, 1964, p. 68.

⁹ *Ibidem.*, p. 72 sqq.

¹⁰ Alexander, D. G., *op. cit.*, p. 24, fig. 98.

¹¹ Pinter, Z. K., *op. cit.*, p. 99 sq.

dreaptă cu capetele rotunjite (variantea d – Pinter)¹². Spade foarte asemănătoare celei anterior descrise sunt încadrate de D. G. Alexander în grupa XXIII a tipologiei sale, grupă datată în perioada anilor 1450-1500.¹³ Această datare a spadei pe criterii tipologice corespunde perfect cu propunerea de datare a altarului de la Prejmer, după anul 1450.

În ceea ce privește echipamentul militar utilizat de cavalerii secolului al XV-lea, acesta este reflectat cât se poate de sugestiv în pictura altarului din Mălâncrav (fig. 2), remarcabilă realizare încadrată în a doua jumătate a secolului al XV-lea¹⁴, cu toate că schemele iconografice aparțin încă primei jumătăți a secolului al XV-lea¹⁵ prin reprezentările Sfinților Gheorghe și Mihail. Sf. Gheorghe este îmbrăcat într-o armură care precede armura sofisticată a stilului gotic specifică secolului al XV-lea. Partea superioară a corpului este acoperită de o cuirasă cu o talie înălțată, al cărei pieptar este străbătut de nervuri ce vine în sprijinul încadrării acestui altar în a doua jumătate a secolului XV. Cuirasa este continuată cu un brâu subțire și o parte prelungită care poate semăna cu niște tasete, acea parte a armurii care acoperă pulpele de șocul buzduganelor sau ale securilor.¹⁶ Interesantă este cămașa de zale pe o care poartă și din care se pot observa doar poalele. O armură realizată în același mod, având butoni și ornamente aurite se întâlnește în colecția de arme și armuri a Muzeului Brukenthal, fiind prezentă în expoziția de bază a muzeului. Cămășile de zale s-au întâlnit mult mai rar odată cu apariția armurii sofisticate care apăra întreg corpul de lovituri. De remarcat este pictarea mantiei bătute în vânt a Sfântului Gheorghe în care se poate recunoaște o interferență bizantină, lucru rar întâlnit în pictura altarelor transilvănene.

Prezentarea arhanghelului Mihail este făcută aproape în același mod ca Sf. Gheorghe. Datorită mantiei pe care o poartă, mare parte din armura superioară a corpului nu poate fi vizibilă. Se poate observa o parte a cuirasei brăzdată de nervuri, și armura mâinii drepte, cotiera în forma cotului. Partea inferioară a corpului prezintă aceleași elemente de armură ca și Sf. Gheorghe.

Ca o ilustrare a evoluției pieselor de armament și echipament militar, tot în biserica din Mălâncrav mai există o reprezentare a Sfântului Gheorghe omorând balaurul, aflata-n pictura murală. Situat pe peretele sudic, Sf Gheorghe este încadrat de arhanghelul Mihail și de Sf Laurențiu care are ca atribut grătarul pe care a fost martirizat.¹⁷

Realizate către sfârșitul secolului al XIV-lea picturile murale din corul și absida bisericii din Mălâncrav se individualizează prin puternicele caracteristici ale

¹² *Ibidem.*, p. 97.

¹³ Alexander, D. G., *op. cit.*, p. 25.

¹⁴ Drăguț, V., *op.cit.*, p. 248.

¹⁵ Vătășianu, V., *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I., București, 1959, p. 778.

¹⁶ Vlădescu, C., *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV-XVIII)*, în *SMMIM*, 2-3, 1969-1970, p. 110.

¹⁷ Drăguț, V., *op. cit.*, p. 223.

„goticului internațional”.¹⁸ Reprezentarea Sfântului Gheorghe din pictura murală prezintă din punctul de vedere al echipamentului militar o cuirasă fără prelungiri cu armura mâinii. Interesant de remarcat este faptul ca totuși există protecție pentru părțile sensibile ale brațului reprezentată de o cotieră. Cuirasa se termină cu un brâu și tasete pentru protejarea pulpelor.

Lipsa armurii mâinilor și picioarelor, a protecției umerilor poate demonstra dezvoltarea pe care a avut-o de la acea dată, respectiv sfârșitul secolului al XIV-lea și până în a doua jumătate a secolului al XV-lea când apare iar reprezentat, dar de acesta dată în pictura de panou.

În cadrul picturii transilvănene cel mai caracteristic monument de trecere de la gotic la Renaștere este altarul din Mediaș (fig. 3-4).¹⁹ Clasat îndeobște printre piesele reprezentative ale goticului transilvănean, altarul de la Mediaș se deosebește de majoritatea altarelor fiind conceput generos, în spații largi cu panouri multe cu o bogată încărcătură narativă.

În ce privește compozițiile sale, specialiștii au fost de acord ca meșterul medieșan a avut ca model gravurile lui Martin Schongauer executate între 1474-1479. Cu toate că acest artist s-a încadrat în Renașterea germană, opera de la Mediaș a fost atribuită goticului târziu.²⁰

În „Purtare Crucii” (fig. 3) se poate observa o halebardă scurtă cu mâner și inel pentru deget care are securea cu tăișul ușor curbat. O astfel de reprezentare se găsește în Cronica Națională Maghiară, aflată la Biblioteca Națională din Budapesta.²¹ Din armura soldatului se poate observa o parte din armura superioară cea a mâinii prin mânușa simplă și brasardele. Din punctul de vedere al protecției capului, soldații poartă pălării de fier, căști celata cu viziera mobilă. Astfel de piese se găsesc și colecțiile muzeului sibian²², pălăriile de fier specifice secolului XV fiind destul de rare în colecțiile muzeelor românești întâlnindu-se mai ales în colecțiile occidentale cum ar fi colecția Spengel din München.²³

Cel mai valoros dintre panourile altarului de la Mediaș îl reprezintă cel al „Răstignirii” (fig. 4) în al cărui fundal se poate distinge un oraș care ar fi trebuit să fie Ierusalimul dar care de fapt este Viena medievală cu Domul Sf Ștefan și cu vechea fortificație de incintă.²⁴ Mântuitorul crucificat domină în prim-plan compoziția fiind flancat în planuri secunde de două grupuri umane: în stânga de un grup de femei ce-l plâng iar în dreapta de un grup de bărbați înarmați. Primii doi par să aibă o discuție ironică la adresa Mântuitorului și au fost redați în așa fel încât să îi recunoască oricine ca necreștini: unul purtând un turban musulman iar celălalt un

¹⁸ *Ibidem.*, p. 224.

¹⁹ Drăguț, V., *op cit.*, p. 250.

²⁰ *Ibidem.*

²¹ Nicolle, D. C., *Arms and Armour of the Crusading Era*, New York, 1988, p. 549.

²² Pe această cale mulțumim doamnei Elena Roman de la Muzeul Național Brukenthal pentru consistentul sprijin acordat.

²³ Demmin, A., *op.cit.*, p. 516.

²⁴ *Ibidem.*

caftan bogat ornamentat și o tichie țuguiață evreiască.²⁵ Bărbatul cu turban este înarmat cu o măciucă simplă în care se sprijină cu mâna stângă și cu o spadă pe care o ascunde sub faldurile mantiei făcând vizibilă doar o parte a mânerului lung și a butonului piriform cu striații verticale. Acest tip de buton (tip L – Oakeshott)²⁶ este considerat ca specific mijlocului secolului al XV-lea, când apare în special la spadele grele de luptă. O piesă purtând stema Regatului Ungariei, de absolută corespondență tipologică, inclusă de D. G. Alexander în grupa a XIX a clasificării sale, s-a păstrat în Arsenalul din Alexandria unde a intrat în anul 1432.²⁷ În Polonia piese provenite din fostele teritorii ale Ordinului Teutonilor sunt datate după mijlocul secolului al XV-lea.²⁸ Tot un buton piriform dar neted întâlnim pe spada de călău a orașului Sibiu, păstrată la Muzeul Brukenthal.²⁹

Mult mai vizibilă este spada de care se sprijină cu mâna stânga bărbatul în port evreiesc. Aceasta este o arma cu mâner pentru o singură mână (m 1 – Pinter)³⁰, cu buton discoidal (tip H – Oakeshott)³¹ și garda ușor curbată (variante g – Pinter)³² spre lama zveltă și lungă ascunsă de teaca cu buterolă aurie. Aceasta reprezintă una din cele mai răspândite arme a evului mediu. Piese asemănătoare păstrate în colecția Muzeului Brukenthal sau în ale celei din Istanbul fiind încadrate de D.G. Alexander în grupa a XVI datează în secolul al XV-lea.³³ Iată că în acest caz datarea picturii de la Mediaș în 1480 ne vine în ajutor.

Prezența acestui important artist, care este maestrul altarului din Mediaș, într-o expunere privind pictura gotică din Transilvania ar putea să apară ca o inadvertență. De fapt prin el și opera sa devine mai ușor delimitarea unui fenomen de răscruce: în timp ce pictura de altare se orientează spre inovațiile stilistice ale Renașterii, pictura murală va păstra o atitudine conservatoare rămânând încă 2-3 decenii sub autoritatea moștenirii gotice.

Prin sculpturile sale de factură renescentistă și prin influența Școlii dunărene ce se resimte în pictură, altarul de la Hălchiu (fig. 5-6) poate fi pus în legătură cu o tendința novatoare în epocă, tendință ce s-a concretizat în altarul din Sebeș³⁴ fiind

²⁵ Pinter, Z.K., *Reprezentări ale unor piese de armament și echipament militar medieval pe altarul pictat al Bisericii evanghelice (Sf. Margareta) din Mediaș*, în *Tibiscum-StComCar*, X, 2000, pp. 316-317.

²⁶ Oakeshott, R. E., *op cit.*, p. 68.

²⁷ Alexander, D. G., *European Swords In the Collection of Istanbul*, in *Waffen und Kostumkunde*, 29, 1, 1987, p. 24.

²⁸ Nowarkowski, A., *Arms and Armour in the Medieval Teutonic Order's State in Prussia*, Lodz, 1994, p. 88.

²⁹ Nițoi, A., *Observații privind spada de călău a orașului Sibiu în Apvlvm*, XXXVIII, 2, 2001 (sub tipar).

³⁰ Pinter, Z. K., *op cit.*, p. 96.

³¹ Oakeshott, R. E., *op. cit.*, p. 95.

³² Pinter, Z. K., *op .cit.*, p. 97.

³³ Alexander, D. G., *op cit.*, p. 23.

³⁴ ***, *800 de ani biserică a germanilor din Transilvania*, Innsbruck, 1992, p. 72.

încadrabil în cel de-al treilea deceniu al secolului XVI-lea posedând încă resturi de sensibilitate gotică.³⁵

Deschis altarul prezintă interes prin scenele „Martiriului Sf. Petru” (fig. 6) și „Martiriului Sf. Iacob” (fig. 5). Scena „Martiriul Sf. Petru” reprezintă o scenă bogată în reprezentări de piese de armament și echipament militar. Dintre personajele aflate în prim-plan se distinge cel aflat în stânga lui Petru care poartă la cingătoare un pumnal. Se poate observa foarte bine garda scurtă cu brațele arcuite spre lamă, cu mânerul înfășurat în piele cu aplici ornamentate. Lama este acoperită de o teacă cu buterolă. Butonul are o formă discoidală aplatizată din care evoluează un trunchi de con. Astfel de arme sunt caracteristice trupelor de infanterie începând cu secolul al XV-lea, iar în colecția sibiană nu am întâlnit corespondențe tipologice. O armă asemănătoare se află în Muzeul Artileriei din Paris.³⁶

În plan îndepărtat se poate observa un soldat, participant pasiv la acțiune care posedă o armură întregă de cavaler. Din partea superioară a acesteia se poate observa o parte a cuirasei precum și umerarul drept. Foarte frumos sunt prezentate tasetele alcătuite din lamele prinse una de alta, importante în protejarea șoldurilor și a pulpelor. Partea inferioară a armurii subliniază genuncherele cu discuri protectoare, jambierele și încălțăminte de fier. În cap soldatul poartă o cască-calotă simplă cu discuri protectoare pentru urechi, având o vizieră mobilă. O cască calotă, de această dată fără vizieră, se regăsește în colecțiile sibiene fiind lucrată în atelierele de armurieri sibiene în secolul al XV-lea. O astfel de armură întregă se găsește în Arsenalul Imperial din Viena, încadrată la sfârșitul secolului XV și începutul celui de-al XVI-lea.³⁷

Soldatul ține în mână o halebardă formată dintr-o secure perforată, cu tăiș drept, cu două cârlige și un vârf lung și ascuțit. Este de remarcat faptul că halebardele având lama securii dreaptă sunt încadrate cu aproape un secol mai repede decât cele cu perforații și încrustații.³⁸ Astfel de arme cu secure perforată și încrustații pe ea au fost specifice armatelor de paradă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea fiind frecvent utilizate de infanteria secolelor XV-XVI. Se mai poate observa în plan îndepărtat și o lance având o formă triunghiulară cu vârf ascuțit pentru a putea pătrunde în armură.³⁹

În scena „Martiriul Sf. Iacob” sunt prezente aceleași personaje ca și în tabloul anterior. În prim plan se distinge un soldat ținând în mână o spadă pentru o mână (m 1 – Pinter)⁴⁰, cu garda ușor curbată spre lamă (varianta g –Pinter).⁴¹ Butonul este

³⁵ Oprescu, G., *op cit.*, p. 68.

³⁶ Demmin, A., *op cit.*, p. 764.

³⁷ *Ibidem.*, p. 429.

³⁸ Astfel de piese fiind întâlnite în colecțiile Muzeului de Istorie din Sibiu cu numerele de inventar m 3571, m 7358

³⁹ Vlădescu, C., *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV-XVIII)*, în *SMMIM*, 1, 1968, p. 99.

⁴⁰ Pinter, Z. K., *op cit.*, p. 96.

⁴¹ *Ibidem.*, p. 97.

discoidal (tip H – Oakeshott)⁴², dar nu se pot distinge celelalte caracteristici pentru a se încerca o încadrare exactă în epocă.

În planul îndepărtat se pot observa doi soldați purtând armuri, la unul din ei fiind vizibilă o parte a cuirasei și a tasetelor. Ambii poartă căști simple cu discuri protectoare pentru urechi. Unul dintre ei are în mână o halebardă cu secure având tăișul curbat și cârlig în partea opusă, terminată într-un vârf ascuțit. Celălalt are o sulită cu vârf în formă de triunghi. Fiind o armă folosită de cavalerie, sulita are un disc opritor asemănător gârzii existente la spade sau la săbii ce para loviturile adversarilor. Pe lângă acest tip de sulită folosită de armatele occidentale se întâlnesc și alte tipuri mai simple folosite în special de infanterie cum ar fi sulita simplă cu vârful de formă romboidală ca în cazul celei prezentate în pictura altarului de la Beia⁴³ și întâlnită în colecțiile sibiene⁴⁴ sau cea specifică formațiunilor de Landsknecht denumită și Knebelspiess⁴⁵ (sulită cu mâner) cu lama alungită și aplatizată, cu brațele laterale fixate de manșon⁴⁶. Mult mai interesantă este varianta de ghizarmă prezentată în plan secundar al panoului „Ecce-homo” prezent în pictura altarului de la Hălchiu. Arma are un vârf ascuțit și două cârlige de agățare unul în dreapta și unul în stânga. Pe lângă aceste elemente de bază ale unei ghizarme se poate observa un disc protector pentru mână.

Un alt reprezentant al picturii de panou transilvane de secol XVI îl reprezintă altarul de la Fișeriu (fig. 7) cu cel mai semnificativ panou „Sf. Martin împărțind mantaua cu cerșetorul”. În acest tablou se distinge foarte clar o spadă pentru două mâini (m 2 – Pinter)⁴⁷, specifică cavaleriei grele occidentale. Mânerul se continuă cu o gardă curbată (varianta g – Pinter)⁴⁸ și o lamă zveltă cu o șanțuire mediană. Butonul piriform are striații verticale (tip L – Oakeshott)⁴⁹ și este considerat ca fiind specific secolului al XV-lea când apare ca și în acest caz la spadele pentru două mâini.⁵⁰

O astfel de piesă purtând stema Regatului Ungariei inclusă de D. G. Alexander în grupa XIX a clasificării sale s-a păstrat în Arsenalul din Alexandria unde a intrat în 1432.⁵¹ Foarte interesant este faptul că deși altarul este încadrat în primul sfert al secolului XVI-lea, piesele de armament reprezentate fac parte din secolul al XV-lea, pictorul dând dovada lipsei inovației în compozițiile sale.

⁴² Oakeshott, R. E., *op cit.*, p. 95.

⁴³ Vătășianu, V., *op. cit.*, p. 793.

⁴⁴ Numerele de inventar corespunzătoare acestor piese sunt m 7415 și m 7416.

⁴⁵ Vlădescu, C., *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV-XVIII)*, în *SMMIM*, 2-3, 1969-1970, p. 101

⁴⁶ Astfel de piese fiind întâlnite în colecțiile Muzeului de Istorie din Sibiu cu numerele de inventar m 3598.

⁴⁷ Pinter, Z. K., *op cit.*, p. 96.

⁴⁸ *Ibidem.*, p. 97.

⁴⁹ Oakeshott, R. E., *op. cit.*, p. 68.

⁵⁰ În colecțiile Muzeului de Istorie din Sibiu de regăsește cu numărul de inventar m 2453.

⁵¹ Alexander, D. G., *op cit.*, p. 21.

Altarele pictate transilvănene reprezintă adevărate cronică în imagini, izvoare de mare valoare din care istoricii și arheologii medievaliști pot spicui aspecte dintre cele mai interesante ale vieții materiale și spirituale ale vremii, neevaluate proporțional valorii lor până în prezent, pentru întregirea tabloului istoric atât de bogat al acestei zone.

Sesizând această situație și urmărind evoluția pieselor de armament și echipament militar reflectată în pictura altarelor transilvănene de-a lungul secolelor XV-XVI, s-a putut observa că Transilvania, mai mult decât celelalte țări românești, cunoaște în această epocă o pronunțată aliniere, atât din punctul de vedere al armamentului și al echipamentului militar cât și în plan cultural-artistic și stilistic, la spațiul cultural-istoric central european, fără însă a lipsi cu totul unele influențe orientale.

De asemenea s-a putut constata că reprezentările din arta figurativă transilvănească se constituie pentru acest spațiu într-un extrem de important izvor istoric, ce poate clarifica sau întregii tabloul unei epoci destul de puțin cercetate din punctul de vedere al istoriei militare în general și al armamentului și al echipamentului militar în mod special. Cu puține excepții, se poate astfel afirma că piesele de armament și echipament militar ale spațiului transilvănean redată în pictura altarelor, sunt sincronice cronologic și tipologic pieselor similare din apusul și centrul Europei. În același timp, datorită plasării geo-politice a Transilvaniei, la zona de contact a civilizației occidentale cu cea orientală, întâlnim aici și piese de armament și echipament militar din Orient, intrate în uzul trupelor acestui spațiu prin filiera Imperiului Otoman sau în urma confruntărilor tot mai dese și implicit a necesității de adaptare la modul de luptă cu această mare putere a vremii.

Pentru o cât mai facilă punere în valoare a acestui izvor istoric și cultural-artistic în tabloul general al istoriei zonale, s-a considerat necesară atât o descriere a principalelor categorii de armament și echipament militar, specifice secolelor XV-XVI, în fireasca lor evoluție istorică și în strânsă interdependență cu profunde schimbări pe care amurgul evului mediu le aduce în planul tacticii și strategiei militare, cât și o analiză a altarelor cu cea mai mare valoare în planul problematicei propuse. În același scop s-a încercat și o redare schematică a situației prezentei reprezentărilor de arme și echipament militar prin conceperea unor tabele ce pot constitui un punct de plecare pentru cercetarea și aprofundarea viitoare a acestei tematici. Fără a avea pretenția epuizării acestui spațiu inedit de cercetare, considerăm acest demers ca pe o deschidere spre abordarea sistematică a unui izvor insuficient folosit până în prezent de cercetarea medievalistică românească, ca pe un instrument de lucru pentru cei ce își concentrează interesul științific asupra istoriei artelor, arheologiei medievalistice și în general a istoriei secolelor XV-XVI în Transilvania.

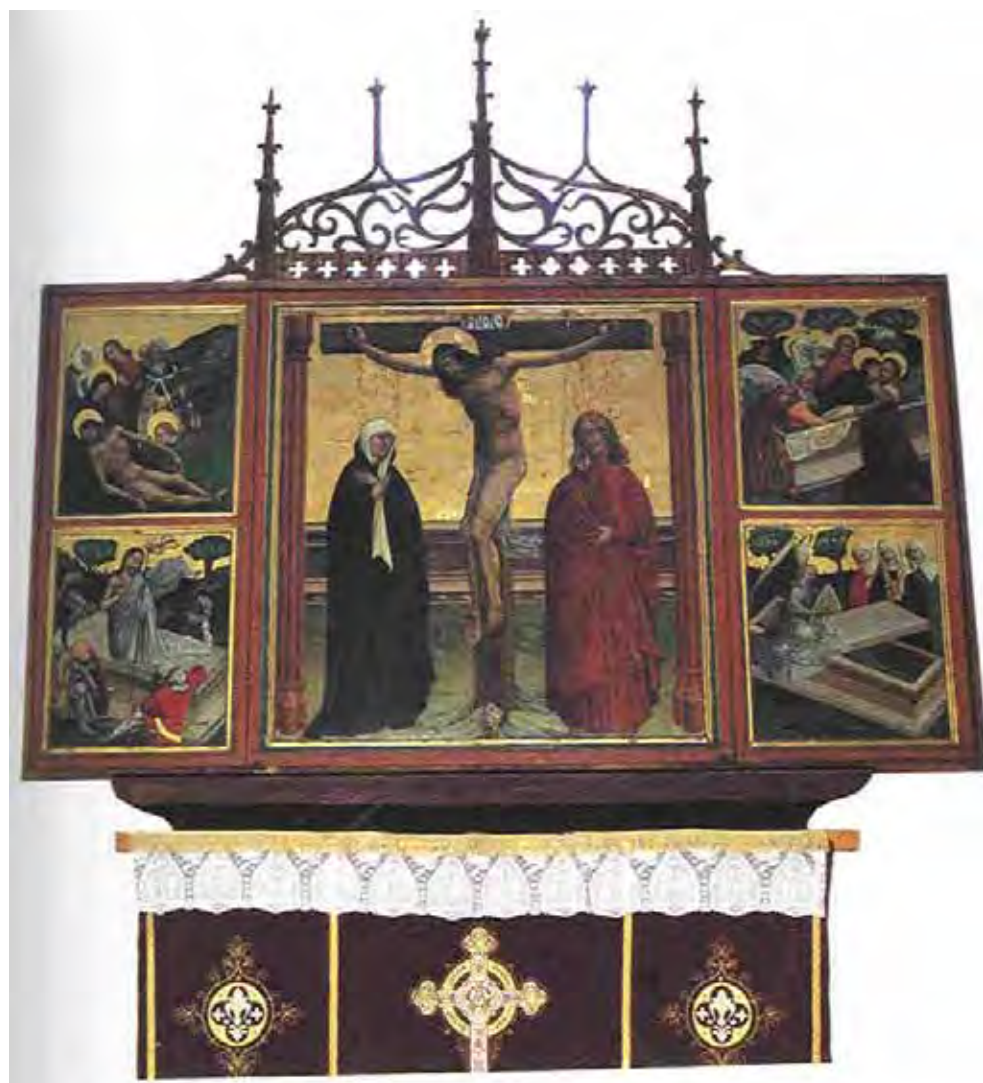

Fig. 1. Altarul de la Prejemer – vedere generală.

Fig. 2. Altarul de la Mălâncrav-*Sfinții Mihail și Gheorghe.*

Fig. 3. Altarul de la Mediaş-Purtarea Crucii.

Fug. 4. Altarul de la Mediaș-Crucificarea.

Fig. 5. Altarul de la Hălchiu-Ciclul Patimilor.

Fig. 6. Altarul de la Hălchiu-Martiriul Sf. Petru.

Fig. 7. Altarul de la Fișeriu-Sf. Martin împărțind mantaua cu cerșetorul.

INDIVIDUALIZAREA FLORENȚEI ÎN CONTEXTUL ORAȘELOR ITALIEI SECOLULUI AL XV-LEA

Dana HRIB

SUMMARY

Even if the word risorgimento implies that the peninsula had had a prior existence as a single nation, yet Italy was only a feeling as the reality showed nothing like unity but divided cities, lordships and towns dominated by local interests, external and internal divisions. Diversity was crucial; it was encouraged by cross-cultural exchanges and this made Italy special in the European context.

In the fourteenth and fifteenth centuries any definition considered Italian similar with classical and Tuscan.

Florence's metamorphosis from provincial town to urban metropolis, its economic life (guild system, industry), its development as a maritime power, the communal status and the changes that followed in the political life, the influence of Church-State relation and the religious diversity made this Italian city special. The preeminent role of Florence was given by the cultural life and focused attention upon poets, humanists and artists in the light of civic spirit and of the patriotism consciously nurtured.

Epoca în care a fost consacrat termenul *risorgimento* părea să îl considere aplicabil, din punct de vedere istoric, unei sigure națiuni. Aglomerare de cetăți, orașe și structuri politice aflate sub conducere cu orientări și formații diverse, Italia nu desemna în realitate altceva decât o stare de spirit. Pentru a ajunge în acest ținut, călătorul era nevoit să treacă Alpii dinspre Europa nordică, să străbată Marea Adriatică și Marea Mediterană dinspre Africa de Nord și Grecia. Un căutător al complexității și variației nu ar fi fost dezamăgit în eforturile acestei călătorii. Italia desfășura de la o comunitate la alta diferite forme de urbanizare, de agricultură, diferite dialecte, calendare, coduri legislative, zile de sărbătoare, unități de măsură și monezi în circulație. O crucială diversitate se manifesta nestingherită de o parte și de alta a Apeninilor, încurajată de particularitățile anumitor orașe sau regiuni, de competiția existentă între ele, de problema pretențiilor teritoriale ce putea fi întâlnită fără excepție în toate laturile Europei.

Aparentă cauză a diviziunii, pretenția teritorială constituia, alături de comerț, unul dintre factorii mai puțin evidentei unități a alăturării. Din punctul de vedere al deschiderii europene, regiunea în care se aflau Savoia, Trent, Bolzano și Udine cuprindea alăturarea comunităților italiene, germane și franceze. În mod similar, în sud se putea întâlni un activ amestec de influențe franceze, aragoneze, grecești, catalane, evreiești și arabe. Călătorul, fie el bărbat sau femeie, tânăr sau bătrân, era

ambasadorul diverselor medii culturale, iar o vastă rețea portuară oferea acestuia avantajele unei călătorii în spațiul italian cu mult mai sigură și mai ușoară în comparație cu escaladarea munților.

Cruciadele deschiseseră drumuri nebănuite în fața ochilor oamenilor din întreaga Europă însă, potrivit lui J. Burkhardt¹, chiar și în timpul cruciadelor interesul italienilor pentru călătorie fusese mai puternic decât al altor națiuni. Pelerinul, călător al spiritului, se dovedește a fi un pionier în procesul descoperirii lumii, rămânând un element constant al acestei descoperiri și în perioada Renașterii.² Cu timpul, italianul secolului al XV-lea va folosi transportul pe apă nu doar pentru un mai facil acces la orașele italiene. El putea angaja liniile comerciale maritime pentru a călători spre nord către Bruges și Ghent, spre vest către Barcelona, Valencia și Lisabona, spre est către Alexandria, iar spre sud către coasta Africii. Italieni precum frații Polo, negustori venețieni din secolul al XII-lea, au trecut pustiul Mongoliei, ajungând la curtea împăratului Chinei, aventurile acestei călătorii fiind povestite de către Marco, fiul unuia dintre ei. În secolul al XV-lea, sistemul marelui geograf egiptean Ptolemeu (secolul al II-lea d. Hr.) este părăsit de savanții renașcentiști în favoarea doctrinei matematicianului polonez Nicholaus Copernicus și a convingerii că pământul este rotund. La 1487, Pedro de Covilham, purtător al unei scrisori de acreditare oferită de Casa de' Medici, pornea într-o expediție pe uscat al cărei scop era descoperirea Indiilor. Italia este țara care l-a dat pe Cristofor Columbus, cel care descoperă coasta Americii în 4 ianuarie 1493, în favoarea coroanei Spaniei. La sfârșitul secolului al XV-lea, italienii aveau să afirme definitiv enunțul vizionar al Genovezului: *il mondo è poco*.³

Alături de pelerin, comerciantul se afirmă drept unul dintre elementele decisive ale dramaticului schimb inter-cultural al vremii. Numai actele bogatului comerciant toscan Francesco Datini din Prato înregistrează folosirea pentru comerț a peste 3000 de nave diferite în perioada 1383-1411.⁴ Transmisia între diferite culturi devine și prin obiectele comerțului parte a experienței renașcentiste. Astfel, în anul 1499, un comerciant din orașul Candia călătorește spre Cipru pentru a comanda un număr de șapte sute de icoane ale Maicii Domnului cu Pruncul, dintre care cinci sute urmau

¹ J. Burkhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy* (Londra, Penguin Books, 1990), p. 185.

² În secolele al XIV-lea și al XV-lea, un număr constant de pelerini călătoreau în mod regulat spre Ierusalim și Egipt, după cum putem deduce dintr-un document referitor la călătoria (1384-1385) a trei florentini îmbarcați în Veneția, în luna septembrie, care au sosit în Alexandria trei săptămâni mai târziu, după ce au făcut escale în insulele grecești. Pentru informații legate de pelerinajul dinspre Italia spre Țara Sfântă vezi Ugo Tucci, *I servizi marittimi veneziani per il pellegrinaggio in Terrasanto nel medioevo* în *Studi veneziani*, IX, (1985), pp. 43-66.

³ J. Burkhardt, *op. cit.*, p. 186.

⁴ John Kenneth Hyde, *Literacy and its Use: Studies on Late Medieval Italy* (Manchester, D. Waley, 1993), p. 87.

să fie pictate în stil „latin” iar două sute în stil „grecesc”.⁵ Benefic sau dăunător, vastul fenomen al schimburilor culturale în secolele al XIV-lea și al XV-lea ne descoperă realitatea insuficienței resurselor locale italiene în raport cu dorința de împlinire materială și spirituală. Aceasta nu a împiedicat însă ca tradițiile patriotismului local să fie promovate în continuare cu mândrie în timp ce comercianții, artizanii, preoții și pelerinii intrau în contact cu diverse culturi. Nu putem confirma existența unui ideal popular al multiculturalismului. Secolul al XV-lea italian continuă să fie dominat de anti-semitism, anti-islamism, sclavie și prejudecăți etnice. Pe de altă parte, astfel de schimburi nu au garantat contacte

de durată însă ele sunt de o foarte mare importanță în analiza dinamicii culturale ale acestei epoci, determinând permanenta interacțiune cu ceea ce poate fi numit în mod generic italian, toscan sau florentin.

Fenomen cu consecințe economice, psihologice, sociale și artistice precise, marea epidemie de ciumă din anul 1348 a inaugurat, potrivit unor istorici, o perioadă de declin economic considerabil sau, potrivit altor opinii istorice, o perioadă stimulativă în raport cu evoluția societății, datorită scăderii populației. Aceasta a dus la o mai largă ofertă pentru locuri de muncă stabile și la o creștere a salariilor, în consecință la așezarea premizelor unei înfloriri comerciale.

Faptul că societatea italiană era departe de a putea fi considerată ideală este o realitate istorică de necontestat. Problemele acestui spațiu istoric rămân legate de o endemică dezordine socială, provocată mai ales de competiția apărută între vechile elite și clasa noilor îmbogățiți, de revoltele care au măcinat la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea Lucca, Siena, Perugia, Florența, Bologna și Ferrara din dorința muncitorilor de a avea o mai importantă participare la guvernare și datorită opoziției cetățenilor față de covârșitorul sistem al taxelor. La toate acestea se adaugă instabilitatea politică strâns legată de transformările petrecute în guvernarea unor seniorii din nordul și sudul Italiei sau a republicilor Italiei centrale. Singurul oraș-stat care a păstrat o aparentă stabilitate în toată această perioadă a fost Veneția.

Din punct de vedere politic, Italia medievală cunoștea două tendințe politice majore: loialitatea față de Sfântul Imperiu Roman, reprezentată de *gibellini* și loialitatea față de papalitate, reprezentată de *guelfi*, tendințe afirmate definitiv la jumătatea secolului al XIII-lea. Deși făcuse diverse călătorii din Germania până în Boemia, de la Milano până la Roma, împăratul se afla mai mult în căutarea de subsidii, sub diverse aparențe ceremoniale, decât în căutarea posibilităților de intervenție teritorială în Italia. Pe de altă parte și papalitatea se afla într-o dificultate asemănătoare. Consemnat în afara teritoriului italian, conducătorul Bisericii Apusului era din anul 1348 rezident al domeniului de Anjou (achiziționat prin cumpărare de la Giovanna de Anjou, regină a Neapolelui), avându-și sediul la Avignon Avignon. Scaunul papal se va întoarce la Roma în anul 1377, în timpul

⁵ Nanon Chatzidakis, *Da Candia a Venezia: Icone greche in Italia, XV-XVI secolo* (Atena, Nea ed, 1993), p. 2.

pontificatului lui Grigorie al XI-lea (1370-1378), producând în 1378 o diviziune în Biserică prin alegerea simultană a doi papi, fenomen cunoscut sub numele de Marea Schismă Apuseană. Conflictul pricinuit de interesele partidelor de cardinali pro-francezi și pro-italieni se va rezolva abia în 1415, deși papa s-a putut considera în deplinătatea drepturilor sale romane abia din a cincia decadă a secolului al XV-lea.

Între anii 1350 și 1450, orașele și conducătorii individuali încearcă să stabilească propria supremație teritorială și să creeze noi dominioane ceea ce marchează epoca prin agitația cauzată de lipsa unei autorități centrale. În această perioadă s-au format alianțe și s-au trasat noi granițe prin pretențiile la titlul de domn sau senior a unor persoane precum Bernabo (mort la 1386) sau Gian Galeazzo Visconti (mort la 1402) care au angajat mercenari din Italia și din restul Europei pentru a-i susține în procesul de extindere a propriei influențe. Guvernarile republicane sau de tip oligarhic erau de asemenea interesate în expansiunea teritorială. Tensiunea financiară și militară a dus în jurul anului 1450 la alierea micilor dominioane cu, sau sub directul control, a cinci state importante: Milano, Veneția, Florența, Roma și Neapole însă, în ciuda aparentei dispariții a fragmentării, aceasta era departe de a fi în întregime eradicată. Între anii 1450 și 1500, interesele marilor orașe au fost cele care au definit direcția politică și economică a peninsulei, până la data invaziei franceze, prin convențiile presupuse de Pacea de la Lodi.

Semn al stabilității peninsulare, semnarea Păcii de la Lodi în anul 1454 a reglementat recunoașterea sferelor de influență a celor cinci mari puteri italiene, cu atât mai mult cu cât stabilitatea fiecărei puteri în parte era incertă din punct de vedere politic și economic. Căderea Constantinopolului în anul 1453 și ofensiva otomană sub conducerea lui Mehmed al II-lea Cuceritorul (1451-1481) i-a determinat pe italieni să devină conștienți de propria vulnerabilitate precum și de marele pericol al continuării luptelor interne. În regatul Neapolelui, Alfonso de Aragon (1395-1458) a reușit să dețină controlul asupra capitalei pentru mai puțin de zece ani, confruntându-se deopotrivă cu opoziția internă și amenințarea invaziei pretendenților rivali. În Florența, Cosimo de' Medici (1389-1464) era în permanență conștient de limitele recent dobânditei sale puteri ce nu se bucura de un statut oficial. Aliatul său, noul duce al Milanului, Francesco Sforza (1401-1466), nu era altceva decât un mercenar care, prin căsătoria cu fiica ducelui Visconti, i-a luat acestuia titlul prin forță în anul 1450. În ceea ce privește celelalte două seniorii, papa Nicholas al V-lea se concentra asupra recâștigării teritoriilor papale din Italia centrală, mobilizându-se pentru ajutarea creștinilor amenințați de Imperiul Otoman, pe când senatul Veneției încerca, sub aceeași amenințare, să își protejeze posesiunile pe uscat – *terrafirma* și pe mare – rutele comerciale.

Pacea de la Lodi a durat atâta timp cât toate cele cinci participante au beneficiat de ea, neputând fi capabile să pună capăt luptelor interne. În anul 1471, aceleași puteri au semnat o extensie a tratatului deoarece și în ultimul sfert al secolului al XV-lea rămâne foarte evidentă fragilitatea familiei conducătoare. Familia Sforza reușește să se afirme în Milano prin uciderea ducelui Galeazzo Maria (1444-1476). În ceea ce privește Florența, Ferrante de Aragon – regele Neapolelui și al Italiei de

sud este vinovat de majoritatea atacurilor împotriva familiei de Medici, orientate împotriva lui Giuliano de' Medici (1453-1478), nepotul lui Cosimo, și a fratelui său Lorenzo (1449-1492).

Deși perioada cunoaște un singur război major – cel dintre Ferrara și Veneția, din anul 1481, fiecare guvern a încercat în permanență să promoveze cât mai fructuos posibil propria politică de expansiune teritorială. În aceste condiții, toate entitățile politice ale Italiei s-au arătat doritoare a intra în alianțe cât mai pragmatice cu alte puteri între care se aflau regii Franței și Burgundiei, Imperiul Roman de Apus, regii Ungariei, conducătorii Serbiei și ai Albaniei, sultanul Mehmed al II-lea și succesorul său Baiazid al II-lea (1481-1512). În ciuda faptului că dezvoltarea flotei turcești a dus la debarcarea trupelor otomane în nordul Italiei la Friuli (1475) și în sudul Italiei, la Otranto (1480) – fapt ce făcea din ce în ce mai auzite cererile pentru o nouă cruciadă, alianțele cu sultanul și reprezentanții lui erau constant negociate pentru a proteja rutele comerciale și interesele teritoriale ale diverselor state italiene.

Cucerirea Neapoleului între anii 1494 și 1495 de către regele Charles al VIII-lea al Franței (1470-1498), a cărui familie angevină avea drepturi tradiționale asupra orașului, s-a datorat în mare parte și pretenției de protejare a creștinilor în fața invaziei musulmane, gășindu-se în aceasta o puternică justificare a intruziunii. În anul 1494, dorind să recreeze o republică florentină veritabilă, facțiunea anti-mediceeană a profitat de ocazie pentru a îl îndepărta pe Piero de' Medici (1472-1503). În paralel, orașele mai mici precum Novara și Pisa au luptat permanent pentru propria lor independență.

*

Ivindu-se deasupra Florenței, zorii Renașterii au găsit prea puține elemente prin care acest oraș să fi fost îndreptățit a se mândri cu o individualitate accentuată. Afirmată încă din perioada clasică, o caracteristică aparte a zonelor mediteraneene s-a dovedit a fi stabilirea populației în orașe mai de grabă decât în sate sau în cătune. În spațiul specific civilizației italiene această caracteristică se transformă într-o tradiție ale cărei începuturi se întorc până în vremea etruscilor. Conducerea romană, esențial municipală în instituțiile ei, s-a exercitat în primul rând asupra aglomerării de orașe din peninsulă. Majoritatea comunităților urbane din Italia de nord și centrală se puteau mândri cu o istorie îndelungată și cu vechimea întemeierii lor. Insulele Veneției erau locuite încă din timpurile romane, iar Verona sau Veronia era teritoriu roman încă din anul 300 î. Hr. Bologna fusese întemeiată de etrusci, cei care o numiseră Felsina, sub stăpânirea triburilor galice primind denumirea de Bononia. În 189 î. Hr., romanii așeză pe teritoriile sale o colonie ce va înflori în timpul lui Augustus. Tot în timpul lui Augustus, Siena sau Saena devine colonie romană dintr-un oraș etrusc. Bergamo sau Bergonum este de asemenea ridicat pe o fundație etruscă.

Spre deosebire de orașul vecin Fiesole care a fost întemeiat ca așezare etruscă în secolul al VII-lea î. Hr., Florența nu a luat ființă până în vremurile romane, după cum afirmă și Niccolò Machiavelli în *Istorie fiorentine*:

„Orașul s-a născut pe vremea Imperiului Roman și a început să fie amintit de scriitori pe vremea primilor împărați.”⁶

În anul 59 î. H., veteranii armatei *Lex Julia* au fost răsplătiți de către Julius Caesar cu parcele de pământ fertil pe valea râului Arno. Această primă așezare a fost construită în forma unui castru roman clasic, cuprinzând inițial o arie teritorială delimitată la nord de Via dei Cerretani de astăzi și de Piazza della Signoria la sud.⁷ La evenimentele care au determinat întemeierea Florenței se referă și Benvenuto Cellini în *Memoriile* sale, legând începuturile așezării de numele ofițerului roman Florentinus de Cellino – strămoșul său, oferind totodată și o explicație a originii toponimului:

„Rezultă din cronicile antice, compilate de locuitori ai orașului, oameni vrednici de o adâncă crezare, că a fost înălțat după modelul Romei. Acest lucru este evident după vestigiile Colosseum-ului și a băilor termale de lângă Sfânta Cruce [...]. Julius Căsar avea un foarte nobil ofițer de prim rang în armata sa, pe nume Florentinus de Cellino [...]. Florentinus avându-și cartierul mai jos de Fiesole, pe locul de astăzi al Florenței, spre a fi în apropierea râului Arno pentru facilitățile necesare armatei sale, toți soldații sau cei care aveau proiecte cu ofițerul obișnuiau să spună «să mergem la Florența!» deopotrivă pentru că numele ofițerului era Florentinus dar și pentru că locul în care își așezase tabăra era plin de flori.”⁸

Dezvoltarea coloniei romane a fost facilitată de vecinătatea privilegiată a faimoasei Via Cassia – drumul care lega Roma de nordul Italiei. În primele trei secole ale erei creștine, comunitatea a cunoscut o dezvoltare considerabilă, transformându-se într-un important centru comercial. Primele semne ale apariției creștinismului datează tot din această perioadă, fiind asociate afluxului comercianților sirieni și având drept moment de referință martiriul Sfântului Miniato, în anul 250.

Căderea Imperiului Roman a aruncat Florența într-o perioadă de vulnerabilitate și nesiguranță, datorată asedierii și distrugerii sale de către diverse grupuri etnice, în haosul și confuzia vârstei migrațiilor. Până la relativa perioadă de pace sub dominația lombară (570), cetatea s-a aflat în consecutivă stăpânire a goșilor și bizantinilor. În 774 este cucerită de Carol cel Mare, devenind parte a ținutului franc Tuszien (Toscana), fiind inițial guvernată de Lucca. În aceste timpuri populația s-a dezvoltat cu repeziciune, iar comerțul a reînflorit, ajungându-se ca în anul 854 Florența și Fiesole să formeze un singur comitat.

⁶ Niccolò Machiavelli, *Istoriile florentine*, traducere de Nina Façon (București, Editura Științifică, 1968), p. 14.

⁷ Rolf C. Wirtz, *Florence* (Cologne, Könemann, 1999), p. 8.

⁸ Benvenuto Cellini, *Memoirs of Benvenuto Cellini, A Florentine Artist, Written by Himself*, ediția a II-a, traducere în limba engleză de Thomas Roscoe (Londra, J. M. Dent & Co. și New-York, E. P. Dutton & Co, 1906), p. 20.

Odată cu mutarea rezidenței sale de la Lucca la Florența, la anul 1000, contele Hugo inaugurează perioada istorică a orașului în care pentru prima dată expresia artistică este martora creșterii culturale prin realizările arhitectonice de excepție ale Protorenașterii între care se numără Baptisteriul și Biserica San Miniato al Monte.

Caracterizat de evoluția discontinuă a instituțiilor și de încercarea de stabilire a autorității centrale, Evul Mediu timpuriu afirmă în persoana episcopului principalul moștenitor al puterii politice.⁹ Autoritatea acestuia s-a dovedit compatibilă cu supraviețuirea sporadică a scheletului instituțiilor civice, determinând în acest mod existența unei comunități de factură urbană, delimitată din punct de vedere fizic de organizarea apărării și de conservarea zidurilor orașului.

Pentru perioada ce precede secolul al IX-lea, istoria urbană a teritoriilor italiene se confruntă cu o acută lipsă de documente. Totuși, Daniel Waley menționează în lucrarea sa *The Italian City- Republics* câteva documente prin care este atestată forma de organizare în aceste teritorii: un edict din anul 643 al regelui lombard Rotharis care a conferit o protecție specială formei de organizare numită *conventus ante ecclesiam*; disputa dintre cetățenii și judecătorii Veronei și biserica San Zeno pricinuită în secolul al VIII-lea de problema construirii „zidurilor și șanțurilor”; două panegirice ale orașului Milano și unul al Veronei care dovedesc existența unei forme de patriotism, în expuneri cu un pronunțat caracter literar.¹⁰ Este evident faptul că Florența nu apare în nici unul dintre aceste documente, fapt ce ar putea fi explicat și de existența fragmentară a acestora. Și totuși, semne ale unei precocității civice cu manifestare în spațiul florentin nu apar nici în secolul al IX-lea sau în secolul următor.

Începând cu secolul al IX-lea, anumite evidențe ale activității civice deslușim în manifestările ce au dobândit denumirea generică de *conspiratio populi* precum cea din 891 a cetățenilor Modenei împotriva episcopului lor, revolte similare întâlnindu-se la Turin în ultima decadă a secolului al IX-lea sau Cremona în anul 924. Disputarea granițelor diocezană, precum în cazul Bologniei și Modenei în anul 969, indicații ale unor întreprinderi diplomatice, afirmarea membrilor curții episcopale și a laicilor de bună credință (*boni homines*) în funcții de conducere, sunt în egală măsură argumente în acest sens.

În această perioadă formativă, privilegiile imperiale acordate unor orașe asigură o mai fermă evidență a comunei de tip rudimentar. Aceste privilegii primite de orașe precum Genova (958, 1056), Cremona (998), Mantua (1014), Ferrara (1055) conțin o tacită recunoaștere a municipalității aflată în relație cu slăbirea autorității imperiale, pe când pretențiile orașenilor se aflau în directă legătură cu mai cuprinzătoarea dispută dintre Biserică și stat. A doua jumătate a secolului al XI-lea a adus cu sine instalarea normanzilor în sudul Italiei ceea ce a determinat fondarea unei monarhii puternice și inhibarea evoluției orașelor republici în zonele sudice,

⁹ Henri Pirenne, *Orașele Evului Mediu*, traducere de Cristina Macarovici (Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2000), p. 46.

¹⁰ Daniel Waley, *The Italian City – Republics* (Londra, Weidenfeld and Nicholson, 1969), p. 13.

mai ales în Sicilia. Fără instituții politice fixe, orașele din nordul și centrul Italiei se bucurau din plin de independență, informație transmisă și de cronicarul german Otto, episcop de Freising:

„Ei [italienii] sunt guvernați de voința consulilor mai de grabă decât de conducători”¹¹

În același spirit, călătorul evreu Benjamin de Tudela nota în jurnalul său de călătorii:

„Ei [italienii] nu au nici rege, nici prinț să îi guverneze ci doar judecători aleși de ei.”¹²

Mărturiile de mai sus oglindesc existența în secolele al XI-lea și al XII-lea a celor mai vechi forme italiene de autoritate, numite – ca o reminescentă clasică – consulate, din care ulterior vor evolua comunele sau orașele-republici. Cronologia consulatului cunoaște cele mai timpurii referințe înainte de anul 1100: Pisa – 1081-1085, Asti – 1095, Milano – 1097, Arezzo – 1098, Genova – 1099. Între anii 1100 și 1125, instituția consulatului este menționată la Pistoia – 1105, Cremona – 1112-1116, Lucca – 1115, Bergamo – 1117, Bologna – 1123, Siena – 1125. Înainte de jumătatea secolului al XII-lea sunt menționate consulatele orașelor Piacenza, Mantua, Modena, Verona, Florența și Padova.¹³

Cele dintâi semne ale unor extensive dispute în interiorul Florenței au apărut în a doua jumătate a secolului al XII-lea, istoria orașului fiind umbrită pe tot parcursul secolului al XIII-lea de conflictul dintre guelfi și ghibelini.

În timpul secolului al XII-lea, orașul a fost scena reformei bisericești dar și unul dintre punctele fierbinți ale conflictului dintre papă și autoritatea seculară, cunoscut sub numele de Cearta pentru Învetitură. Sub conducerea contesei Matilda (1046-1115) – în al cărei castel de lângă Canossa Henry al IV-lea s-a predat papei Grigorie al VII-lea la 1077 – florentinii întorc spatele împăratului german, alegând alianța cu papalitatea. Iată cum descrie Machiavelli efectul avut de conflictul dintre puterea spirituală și cea seculară asupra vieții italienilor:

„O parte dintre italieni l-au urmat pe papă, iar alții pe împărat; de unde s-a născut sămânța conflictelor dintre guelfi și ghibelini, astfel că de-abia încetaseră cotropirile barbare, când Italia a și început să fie sfâșiată în războaie interne. Henry a fost excomunicat și astfel poporul său l-a constrâns să vină în Italia și să îngenuncheze, desculț, în fața papei spre a-i cere iertare, lucru care s-a întâmplat în anul 1082 (sic!).”¹⁴

¹¹ D. Waley, *op. cit.*, p. 21.

¹² *The Itinerary of Benjamin of Tudela* (Londra, lucrare editată de M. N. Adler, 1907), p. 5.

¹³ Philip James Jones, *The Cambridge Economic History of Europe*, ediția a II-a, 4 vol. (Cambridge, Cambridge University Press, 1966), I – *The Agrarian Life of the Middle Ages*, p. 38.

¹⁴ N. Machiavelli, *op. cit.*, pp. 98-99. Autorul greșește, descriind ca având loc în anul 1082 evenimente ce s-au petrecut în anul 1077.

Gran Contessa, cum a fost numită de către contemporanii săi, s-a dovedit un fervent suporter al afirmării autorității orașului, făcând tot ce i-a stat în putință pentru a ușura drumul acestuia spre independența politică. Astfel au fost numiți doisprezece consuli selectați din aristocrația urbană și cercurile oamenilor de afaceri pentru a crea corpul administrativ sau *Commune*. Acest corp era controlat de Consiliul celor o sută la care se adăuga un ansamblu de cetățeni reunit în cazul deliberării deciziilor importante.

Curând, florentinii au început să ducă o politică de expansiune și pretenții teritoriale, sub forma unor incursiuni armate, atacând în 1125 Fiesole. Relevantă pentru politică de expansiune este și începerea construcției noului zid al orașului în 1173, încorporând pentru prima dată teritoriul aflat la sud de râul Arno. Tot secolul al XII-lea va aduce și schimbări radicale în aspectul orașului. La mijlocul acestui secol, silueta cetății era definită de aproximativ 170 de turnuri, rațiunea construirii lor fiind în primul rând de natură defensivă. Impulsul creativ va găsi mai multe forme de concretizare în secolul al XIII-lea prin construirea bisericilor Santa Maria Novella (1246) și Santa Croce (cca. 1295) alături de clădiri de interes civic precum, Palazzo del Podestà (început în anul 1295) și Palazzo Vecchio (cca. 1300). De asemenea, în secolul al XIII-lea a fost începută construcția catedralei Santa Maria del Fiore.

Începutul procesului care transformă Italia nordică și centrală dintr-o regiune nepopulată și nedezvoltată, medievală, cu state ecleziale, mlaștini și păduri, într-o regiune aglomerată și implicată economic, are loc în secolul al X-lea. Cea mai importantă schimbare este creșterea populației care se estimează a se fi dublat între secolele al X-lea și al XIV-lea.¹⁵ Lărgi arii de teren inundabil și mlaștini, aflate mai ales pe valea râului Po, au fost asanate și cumpărate pentru ferme, ceea ce a dus la dezvoltarea unor noi orașe și sate. Schimbul de grâu, ulei, sare, alimente, textile și produse ale artizanatului local, dezvoltarea băncilor și a sistemului de credite au dus la creșterea standardelor de viață. Situația geografică a peninsulei, facilitățile oferite transportului de mărfuri de comunicarea râului Po cu lagunele venețiene au dus la dezvoltarea comerțului de lungă distanță. În scurt timp, rețeaua comercială a teritoriilor italiene cuprindea orașe precum Pavia – aflată în relații comerciale cu negustorii de dincolo de Alpi și venețienii, Amalfi, Salerno și Gaeta în Italia de sud, Cremona și Milano în Lombardia, Asti în Piedmont, Piacenza și Lucca pe rutele comerciale ce veneau din Franța. În secolele al IX-lea și al X-lea, Veneția era deja principalul punct de contact cu Bizanțul și Lavantul. Deși dotate din punct de vedere naval încă din perioada carolingiană, Genova și Pisa au suferit din pricina atacurilor islamice, începând cu secolul al XI-lea. Având flote militare capabile să respingă aceste atacuri, cele două orașe au combinat expansiunea comercială cu rolul naval în sprijinirea normanzilor care au alungat arabii din Sicilia.

Pe tot parcursul secolului al XII-lea, Florența a cunoscut o creștere din ce în ce mai accentuată a puterii comerciale, ca efect al reformei sistemului de îngloba gildele, comercianții și oamenii de afaceri. Aceștia au câștigat în importanță,

¹⁵ D. Waley, *op. cit.*, p. 14.

ajungând în curând să controleze instituțiile politice. Din punctul de vedere al implicațiilor sociale, cea mai importantă era gilda prelucrătorilor țesăturilor importate (*Arte di Calimala*), lor urmându-le gilda prelucrătorilor lânii (*Arte della Lana*). Cu toate acestea, enorma bogăție concentrată în spațiul florentin, începând cu secolul al XII-lea, s-a datorat în primul rând activității bancare și abia mai apoi producției textile. În anul 1252 orașul pune în circulație prima sa monedă de aur numită *fiorino d'oro* care a devenit curând cea mai stabilă monedă a Europei.¹⁶

Între secolele al XII-lea și al XIII-lea, majoritatea orașelor italiene s-au dezvoltat în mod considerabil, Genova și Florența devenind atât de mari încât nu găseau suficiente cereale în apropierea lor. Padua număra 15000 de locuitori în secolul al XII-lea și 35000 în anul 1320. Florența devine unul dintre cele mai mari orașe, numărând la începutul secolului al XIII-lea 50000 de locuitori și 100000 la sfârșitul secolului. Această creștere se reflectă și asupra dezvoltării planului orașului, zidurile începute în anul 1172 cuprinzând o arie de aproximativ 80 ha, cele proiectate în anul 1284 și terminate peste 50 de ani – 620 ha.¹⁷ În urma înfloririi din secolul precedent, peninsula italiană era la sfârșitul secolului al XIII-lea o zonă suprapopulată, ajungând să numere între 7 și 9 milioane de locuitori, potrivit registrelor de percepere a dijmelor (*rationes decimarum*).¹⁸ Giovanni Villani descrie Florența începutului de secol al XIV-lea ca pe un oraș cu aproximativ 100 000 de locuitori, populația fiind bine hrănită în pofida permanentizării foametei în restul teritoriilor suprapopulate, florentinii consumând anual 55 000 până la 60 000 de damigene de vin, 4000 de viței, 30 000 de porci. De asemenea, gradul de alfabetizare și nivelul cultural erau cu mult peste media cunoscută în acea vreme, Villani afirmând că dintre cei 8000 până la 10 000 de copii florentini majoritatea știau să scrie și să citească, între 1000 și 1500 dobândiseră cunoștințe de matematică (algoritmul), iar între 350 și 600 frecventau școli superioare. Producția industrială provenită din cele 200 de ateliere era între 70 000 și 80 000 de bucăți de postav. Mai mult, în Florența secolului al XIV-lea puteau fi numărate 110 biserici, 30 de spitale și 40 de bănci cu un câmp de acțiune ce acoperea întreaga creștinătate.¹⁹ Organizarea internă a republicii a rămas cea reglementată prin reforma din 1282, fiind consecventă formelor stabilite de *Ordinamenti di Giustizia* din 1293, bazate pe principiul participării colegiale ale corporațiilor mari și mijlocii la administrarea puterii.²⁰

Strălucitoarea emancipare a Florenței s-a dovedit a nu fi un proces lipsit de obstacole pe parcursul celui de al XIV-lea secol, dezvoltarea orașului fiind umbrită

¹⁶ J. Burkhardt, *op. cit.*, p. 67.

¹⁷ D. Waley, *op. cit.*, p. 22.

¹⁸ Giuliano Procacci, *Istoria italienilor*, traducere de Dumitru Trancă (București, Editura Politică, 1975), p. 69.

¹⁹ Giovanni Villani, *Croniche di Giovanni Matteo e Filippo Villani: secondo le migliori stampe e corredate di note filologiche e storiche*, 2 vol., (Trieste, Sezione letterario-artistica del Lloyd austriaco, 1857-1858).

²⁰ G. Procacci, *op. cit.*, p. 84.

de o serie de contradicții istorice. Pe de o parte, munca unor personalități artistice și literare precum Dante, Boccaccio și Giotto este legată în mod direct de noțiunea de vârstă de aur a artelor, iar activitatea susținută de construcție corespundea în mod direct unei relative bunăstări sociale. În același timp orașul a fost însă și obiectul unui mare număr de crize devastatoare precum revărsarea râului Arno din anul 1333, foametea ce a urmat acestui eveniment, epidemia de ciumă dintre anii 1348-1349, în care aproape două treimi din populație a murit²¹, apărarea militară împotriva Pisei în anul 1315 și împotriva orașului Lucca în 1325, evenimente ce au slăbit hegemonia Florenței în regiune. La aceasta se adaugă colapsul importanțelor bănci Peruzzi și Bardi care, prin decretarea suspendării rambursării împrumutului de 1365000 florini, contractat de către regele Angliei, a târât orașul într-o acută criză financiară în anul 1339. Politica internă era măcinată de luptele dintre guelfi și ghibelini, dintre partidul albilor și partidul negrilor și de neliniștile sociale datorate eșecului guvernării de tip seniorial. Din anul 1343, corporațiile mici au fost asociate la corporațiilor mari în conducerea orașului, asociere permanent contestată de clasele superioare. Structura socială a Florenței alături *popolo grasso* (burghezia ce începuse să apară în comunele italiene încă din secolul al XIII-lea) acelei facțiuni numită *popolo minuto* (clasa meseriașilor cu atelier propriu, membri ai breslelor alături de salariații lor) și plebei – *plebe* (dezmoșteniții și țărani plecați din satele lor precum și muncitorii obișnuiți) din rândurile căreia au provenit revoltații sociali numiți *ciompi*. În condițiile crizei sociale profunde, produsă de depresiunea economică și de exasperarea psihologică, *popolo minuto* a ieșit pe străzi, dând foc caselor orașenilor de frunte, înlocuind nobilii din Palazzo Vecchio cu aleși din rândurile micilor meșteșugari și din rândurile proletariatului industriei lânii. Aceasta a fost Răscoala Ciompilor (*Tumulto dei Ciompi*), izbucnită la 19 iulie 1378. Victoria răsculaților a fost însă de scurtă durată datorită trădării gonfalonierului ales de ei – dărcătorul Michele di Lando²², devenit complicele contraofensivei organizată de *popolo grasso*.²³

În anul 1382, Florența formează încă o dată o structură guvernamentală oligarhică în care rolul principal era deținut de familia Albizzi. Această familie va fi curând nevoită să țină piept concurenței puternicei familii Medici. Giovanni de' Averardo de' Medici, cunoscut și sub numele Bicci, reușește să consolideze poziția socială și economică a familiei sale în încercarea de acaparare a puterii în

²¹ *Ibidem*, p. 70.

²² *Ibidem*, p. 86.

²³ N. Machiavelli reproduce în paginile *Istoriilor* mesajul cuvântării lui messer Rinaldo degli Albizzi asupra evenimentelor ce s-au desfășurat în Florența între anii 1378 și 1381: „El le-a expus situația arătând că, din nepăsarea lor, republica era iar în puterile plebei [...]. Astfel Florența ar ajunge să fie guvernată la întâmplare, după bunul plac al mulțimii, într-o situație pe de o parte de prea multă libertate și pe de altă parte primejdioasă, sau ar cădea sub autoritatea unui singur om [...]. Ca urmare plebea nu ar mai avea aceeași autoritate în consilii, atât pentru că numărul breslelor minore ar fi micșorat, cât și pentru că autoritatea mai mare o aveau acolo cei mari care, dată fiind vechea dușmănie, le-ar face mereu opoziție.”, *op. cit.*, pp. 270-271.

cadrul structurilor politice florentine. Odată cu asumarea în 1423 a prestigiosului rol de bancheri oficiali ai papei, Medici așează bazele unei ascensiuni dinastice fără egal²⁴. Ei vor governa orașul Florenței pentru aproape trei secole, dominația lor cunoscând puține întreruperi.

Secolului al XV-lea florentin inaugurează o perioadă de glorie fără precedent dar și fără asemănare în istoria contemporană a Europei. Acesta este secolul umanismului, al marilor realizări în domeniile științei, spiritului, filologiei și artelor, care au continuat să influențeze viziunea apuseană despre lume până în zilele noastre. Începând cu Masaccio, Brunelleschi, Donatello și Boticelli lista artiștilor de marcă ai acestui secol pare a fi fără sfârșit, culminând cu geniul lui Leonardo da Vinci și Michelangelo Buonarroti. Ar fi dificil de găsit un singur alt loc care să fi reunit o similară varietate de talente artistice cu excepția Florenței sub generosul patronaj al Medicilor.

Cosimo *il Vecchio*, strălucitoare și fascinantă figură a acestei perioade, dobândește titlul neoficial de conducător al orașului în anul 1434, controlându-i dezvoltarea politică, socială și culturală până la moartea sa, survenită în anul 1464. Numit de către contemporani *Pater Patriae*, el este primul care a contribuit la transformarea Florenței într-un centru al erudiției umaniste, făcând substanțiale donații în domeniul artei, stabilind o tradiție a mecenatului ce va fi continuată de Medici care i-au urmat.

Casa de' Medici s-a bucurat de cea mai glorioasă perioadă a guvernării sale spre sfârșitul secolului al XV-lea, în timpul nepotului lui Lorenzo (1449-1492), nepotul lui Cosimo, cunoscut sub numele de *il Magnifico* pentru dragostea ce o purta opulenței. Deși Florența și florentinii au avut multe reproșuri de adus guvernării lui Lorenzo, istoria poate confirma starea în care se afla orașul la moartea acestuia și ce a devenit în timpul fanaticului regim al *piagnonilor*, sub conducerea lui Girolamo Savonarola. Deși diplomația echilibrată și politica națională dusă de Lorenzo de' Medici nu a fost regretată de toată lumea la moartea sa, el a făcut parte din uimitoarea generație ce a strălucit în Italia, în jurul anului 1490, despre care scria Guicciardini.²⁵ La adăpostul acestui timp al înfloriri, în Florența anilor 1450-1478 au fost construite peste treizeci de palate și vile, iar în anul 1489 a debutat construcția impunătorului Palazzo Strozzi.²⁶

Stărnindu-l pe Charles al VIII-lea al Franței în speranța răsturnării dinastiei aragoneze a Neapolului, Ludovico Maurul determină intrarea trupelor franceze în

²⁴ Potrivit actului *Catastro* pe 1427, pentru cartierul San Giovanni, pe primul loc se afla Giovanni di Bicci de' Medici cu suma de 79 472 florini, pe locul al doilea Gabriello di Messer Bartolommeo cu 78 166 florini, iar pe locul al treilea Allesandro di Ser Filippo Borromei și fii cu 55 815 florini, cf. *Apedix II – Eight Tables on Wealth* în Lauro Martines, *The Social World of the Florentines Humanists: 1390-1460* (Londra, Routledge & Kegan Paul, 1963), p. 369.

²⁵ Francesco Guicciardini – *The History of Italy*, traducere în limba engleză de Sidney Alexander (Princeton-New Jersey, Princeton University Press, 1984), p. 4.

²⁶ G. Procacci, *op. cit.*, p. 119.

ducatul de Milano la 17 noiembrie, 1494. Florența capitulează fără a opune rezistență în fața înaintării trupelor franceze. Dinastia Medicilor avea să intre în declin odată cu eșecul politic al fiului lui Lorenzo, Piero, expulzat în urma invaziei armate. În timpul dramaticilor ani ai sfârșitului de secol XV, cel mai influent om din oraș a devenit predicatorul unui mesaj apocaliptic – Girolamo Savonarola, prin încercarea sa de a instala o formă teocratică de guvernământ. Propriul său fanatism l-a așezat în mijlocul unui conflict deschis cu papalitatea, fapt care l-a dus pe călugărul dominican la moarte pentru vina de a fi eretic. Renunțările și penitențele nu au întărit discernământul popular în exercițiul alegerii libertății, din moment ce în 1498 florentinii se revoltă împotriva profetului lor pentru ca mai târziu să accepte plini de entuziasm venirea altor Medici, inferiori din punct de vedere moral lui Cosimo²⁷ și din punct de vedere cultural lui Lorenzo.²⁸

După moartea lui Savonarola, survenită în 1498, Florența a încercat să restabilească forma republicană de guvernământ. În anul 1502, Piero Soderini a fost ales pe viață ca *gonfaloniere* sau conducător al republicii. Căderea lui s-a datorat revenirii fostei dinastii în anul 1512, prin intermediul lui Giovanni de' Medici – papa Leo al X-lea (1513-1521). Astfel s-a îngăduit familiei să se întoarcă în Florența pentru un scurt timp, deși avea să reia calea exilului în urma căderii Romei sub asediul papei Charles a VIII-lea. De îndată ce pacea cu Franța a fost restabilită, grație influenței lui Clement al VII-lea (recrutat de asemenea dintre membrii familiei Medici) întoarcerea dinastiei a fost consemnată în cronică începând cu anul 1537. Tirania brutală a lui Alessandro de' Medici a dus la încetarea definitivă a formei republicane de guvernământ și la instaurarea unei conduceri absolutiste în Florența. În secolul al XVII-lea, domnia de 37 de ani a lui Cosimo de' Medici a încercat fără succes să pună capăt declinului total căruia Florența căzuse victimă, datorat în mare parte Războiului de treizeci de ani și crizelor asociate acestuia. Odată cu moartea ultimului dintre prinții de' Medici – Gian Gastone, în anul 1737 Florența intră sub stăpânirea dinastiei Habsburgilor, apoi sub stăpânirea franceză (1799) a surorii lui Napoleon – Elisa Bacciocchi, ca parte a regatului de Etruria, până în anul 1815 când devine teritoriu austriac sub conducerea lui Ferdinand al III-lea.

În urma războiului de independență, Florența va redeveni teritoriu italian în anul 1861, într-o Italie unită, care sărbătorea un alt gen de *Risorgimento*.

*

Lupta dintre papalitate și Hohenstaufen-i a creat Italiei o conjunctură politică esențial diferită de cea a țărilor Europei occidentale. Italia reușește să depășească

²⁷ N. Machiavelli îl descrie pe Cosimo drept „... un bărbat foarte înțelept, cu înfățișare gravă și plăcută, foarte generos și plin de omenie; și niciodată nu a încercat nimic împotriva partidului dușman, nici împotriva statului, dar se îngrija să facă bine fiecăruia și cu generozitatea lui să câștige de partea sa cât mai mulți cetățeni.”, *op. cit.*, p. 296.

²⁸ *Ibidem*, p. 548: „Faima aceasta creștea cu fiecare zi, mulțumită înțelepciunii lui, căci atunci când discuta o chestiune se arăta elocvent și pătrunzător, în rezolvarea ei se dovedea înțelept, iar în executarea ei prompt și curajos”.

aproape în întregime sistemul feudal încă exploatat ca factor unificator în cadrul imperiilor și edificator în folosul monarhiilor. Acest nou tip de existență politică găsește variate forme de organizare de la republică la statul despotice, cultivând primii germeni ai spiritului politic modern în Europa.

În urma procesului de descentralizare, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, dintre toate orașele italiene cuprinse de libertatea afirmării, un singur oraș avea să se remarce printr-o strălucire culturală de neegalat – Florența. Este firesc să ne întrebăm care au fost factorii ce au determinat ca Florența iar nu Milano, Genova sau Veneția să fie capitala gândirii și a artelor în tot acest timp. Dintre multele răspunsuri ce au fost date acestei întrebări, cel mai potrivit pentru firul expozițional al acestui articol este cel dat de Gene A. Brucker. În lucrarea sa *Renaissance Florence*, autorul consideră unicitatea Florenței ca fiind rezultatul a două tradiții: tradiția greco-romano-creștină și tradiția populară. Tradiția clasico-creștină alătură limbii latine și principiilor dreptului roman concepte filologice derivate din antichitatea greacă. Este o tradiție de orientare profesională prin efortul conjugat al mănăstirilor, al școlilor de catedrală și a universităților, care a rezultat în înflorirea unor domenii precum dreptul, studiile clasice și diversele arte. Tradiția populară, pe de altă parte, a adus cu sine un spirit flexibil, lipsit de o structură specifică, caracterizat de comunicarea preponderent orală și vizuală, cu forme scrise lipsite de îngrădirea regulilor gramaticale și ortografice. Acestei tradiții se datorează promovarea aspectului comercial al culturii, promovarea spiritului cavaleresc al claselor sociale nobile sau cu aspirații la statutul nobiliar, aplecarea către obscurele forme sub-culturale: creațiile străzii, ereziile populare, un anumit gen de ocultism. Dacă și celelalte orașe italiene s-au bucurat de o similară varietate și complexitate a manifestărilor culturale, doar Florența a reușit să aducă atât de aproape aceste două curente tradiționale, în aparență lipsite de compatibilitate în acea epocă.²⁹ Conjugării factorului cult cu cel popular, Brucker alătură figura statuară a lui Dante Alighieri, atrăgând atenția spre o perspectivă diferită asupra fenomenului renescentist, perspectivă considerată în funcție de acei deschizători de drumuri și inovatori a căror existență a revoluționat în totalitate domeniile în care și-au desfășurat munca de creație.

Deși istoricii nu cad întotdeauna de acord în ceea ce privește locul și timpul în care începe relatarea despre Renaștere, cele mai multe expuneri debutează în Italia, raportându-se la munca inovatoare a unei anumite personalități. Stabilirea identității acestei persoane și implicit stabilirea unei coordonate temporale se află în strânsă legătură cu criteriul ales de către autor. Astfel. Dacă pentru mulți istorici Renașterea debutează în perioada 1330-1340 odată cu vârsta poetului Francesco Petrarca (1304-1374), după istoricii artei ea debutează o generație mai devreme cu noul stil al picturii narative datorat lui Giotto (1266-1337), generație din care face parte și Dante Alighieri (1265-1321). În acest sens este suficient să împărtășim părerea lui Peter Burke potrivit căruia oricare ar fi data aleasă ca referință pentru începutul

²⁹ Gene A. Brucker, *Renaissance Florence* (New York – Londra – Sydney – Toronto, John Wiley & Sons, 1969), pp. 214-215.

Renașterii, este întotdeauna posibil să se găsească o bază științifică pentru a putea merge mult mai înapoi în timp. Istoria picturii renascentiste ar putea începe cu Cimabue (1240-1302), cea a sculpturii cu Andrea Pisano (1270-1330), cea a gândirii cu teologii și filozofii secolului al XIII-lea, cea a literaturii cu Albertino Mussato (1261-1329).³⁰

Recunoscut în primul rând ca poet de către contemporanii ce l-au încoronat cu lauri în Capitoliul Roman la 1341, Francesco Petrarca (1304 – 1374), a depășit prin preocupările sale intelectuale acest statut, rămânând în multe istorii primul umanist de formație al Renașterii italiene. La rândul său. Petrarca s-a gândit pe sine mai întâi în asemănarea cu Vergiliu, scriind în limba latină, după modelul epicii clasice, lucrări precum *De Africa* (1338/1342), raportând permanent creația sa literară, filozofică și munca sa de cercetare la cultura romană antică. Pasiunea pe care o manifestă pentru vestigiile romane și epoca acestora nu este una impersonală ci, dimpotrivă, caută contactul direct cu umbrele Antichității în scrisorile scrise lui Cicero și lui Seneca. El a colecționat și a transcris manuscrise ale autorilor antici, a împrumutat de la Cicero stilul epistolar, a imitat chiar scrisul de mână al acestor autori, abandonând caligrafia gotică și a îndemnat cititorii să urmeze figurilor descrise în *De viris illustribus* (1340).

Dacă istoriografia creștină până la Petrarca accepta istoria în desfășurare continuă de la crearea lumii până în vremurile contemporane autorului, Petrarca este primul care face diviziunea netă între perioada clasică – *historiae antiquae* și perioada mai apropiată de timp – *historiae novae*. Mai mult, identificând Antichitatea cu vârsta de aur a omenirii, el a transmis învățaților contemporani conștiința faptului că trăiesc într-un timp ce aduce lumina după întuneric, trezirea după un somn îndelungat, întoarcerea la viață după moarte. Ideea de renovare și reformă înțeleasă până în acel moment într-un context eclezial este aplicată lumii seculare, istoria reprezentând continua glorie a Romei.³¹ Francesco Petrarca a folosit din plin darul său de ași împărtăși entuziasmul și de a inspira pe cei cu care s-a înconjurat, între care se aflau pictorul Simone Martini, dominicanul Giovanni Collona, liderul politic Cola di Rienzo și Giovanni Boccaccio.

Schimbările culturale sunt adeseori legate de evoluția unei anume generații, în acest caz grupul familiar lui Petrarca și cei care au împărtășit experiențe comune alături de membrii grupului. Exponenții acestei prime generații s-au dovedit demni de mentorul lor. La rândul său, Giovanni Boccaccio (1313-1375) a luat parte la căutarea de manuscrise, scriind *De claris mulieribus* (1356/1364) dintr-o preocupare biografică complementară cu cea a lui Petrarca. Cola di Rienzo (mort la 1354) a aplicat în sfera politicului ideea de renovare, mergând până acolo încât și-a datat scrisorile raportându-se la „Anul întâi” de la restaurarea Republicii Romane. Această vârstă a Renașterii a aclamat prin intermediul lui Boccaccio stilul monumental și veridicitatea artei lui Giotto di Bondone.

³⁰ Peter Burke, *The European Renaissance: Centres and Peripheries* (Oxford, Blackwell Publishers, 1988), pp. 20-21.

³¹ Francesco Petrarca, *L’Africa* (Florența, Sansoni, 1926), IX, p. 453 urm.

Distanțarea temporală și culturală existentă între prima generație renascentistă și cea care i-a urmat, având maxima activității sale între anii 1430 – 1440, pare să fie impresionantă. Totuși, noul spirit al celei de-a doua vârste se află în continuare sub semnul lui Petrarca. În entuziasmul său pentru poet, Coluccio Salutati (1331-1406) susținea că acesta întrece în proză talentul lui Cicero, iar în vers pe cel al lui Vergiliu. Interesat de critica textuală și mare admirator al eroilor Republicii Romane, el a urmat stoicilor în insistența asupra virtuților superumane și a crezut cu putere în faptul că *studia litterarum* și elocvența au renăscut datorită lui Mussato, Dante și Petrarca. După anul 1360, Salutati a devenit centrul unui grup ce includea pe Leonardo Bruni și pe Poggio Bracciolini. El a fost cel care l-a adus în Florența pe grecul Manuel Chrysoloras pentru a preda limba greacă și retorica. La rândul său, Leonardo Bruni a contribuit la eferescentul interes pentru cultura antică și documentele ei, elaborând o nouă teorie asupra modalităților traducerii, punând accentul pe înțelegerea mesajului transmis de autor și pe imitarea stilului său, iar nu pe „transferul” cuvintelor dintr-o limbă în alta, acordând încă o dată o foarte mare importanță individualității autorului.

Interesele acestui grup de florentini și realizările în care le s-au concretizat au fost descrise în epocă drept *umaniste*, urmându-l pe Cicero și ceea ce el numea *studia humanitatis*. În încercarea lor de autodefinire, renascentiștii celei de a doua generații au descris reînvierea lumii clasice pe care o promovau în antiteză cu Evul Mediu – *medium evum*. Conștiința exagerată a distanțării de cultura medievală a dat naștere unei trăsături importante, menită să caracterizeze o mentalitate de grup.³² Oamenii primelor generații renascentiste au alcătuit împreună comunitatea celor ce afirmă din ce în ce mai mult promovarea umanismului de factură civică, postulând viața activă și identificarea cu Republica Florentină. Concomitent, cercul de interes umanist se deschide artelor plastice prin interesul pentru exploatarea filonului antic și manifestarea patronajului civic.

La rândul său, artistul trece pragul sferei de preocupări umaniste. Descoperirea tratatului de arhitectură al lui Vitruvius de către Poggio, în anul 1414, atrage atenția asupra faptului că pentru interpretarea unui astfel de text sunt necesare deopotrivă aptitudini filologice și de natură strict tehnică. În jurul lui Filippo Brunelleschi se formează un cerc din care fac parte Donatello, Ghiberti, Masaccio, Poggio, Traversari și Leon Battista Alberti. În tratatul său despre pictură, acesta din urmă afirmă universalitatea culturală drept condiție *sine qua non* pentru atingerea de către artist a statutului de creator, unica poziție de pe care se poate afirma cu adevărat, iar opera sa poate deveni nemuritoare. În ciuda elitismului în care artistul se învâluie în vremea umanismului civic, opera sa este în general destinată spațiului public și contemplarea ei poate fi accesibilă tuturor.

Cea de a treia generație a Renașterii înfățișează un grup umanist din ce în ce mai izolat de restul societății. Patronajul public asupra culturii și artelor este înlocuit de mecenat. Aceasta este generația învățaților de la curtea familiei Medici, caracterizată în general de o preocupare din ce în ce mai puternică pentru științele

³² Eugenio Garin, *Italian Humansim* (Oxford, Oxford University Press, 1965), pp. 5-38.

ezoterice și ceea ce a fost ascuns de secole cunoașterii omului de rând. În această perioadă, cercul umaniștilor s-a reunit în jurul elevului lui Landino-Marsilio Ficino (1433-1499), dobândind un statut quasi-instituțional prin constituirea sa în Academia Platonică de la Carregi.

Ultima vârstă a Renașterii este cea a receptării valorilor renascentiste de către mediile culturale din restul Europei aflată încă în plină epocă medievală. Descoperirea culturii italiene s-a desfășurat în mod gradat. Între 1490 și 1530, cultura renascentistă îți încheie procesul de cristalizare, intrând în procesul mineralizării. Este vremea celei de a patra generații alcătuită din scriitori și artiști încrezători în propria lor valoare într-un mod de nezdrunțat, capabili să pretindă că au egalat și chiar au depășit realizările anticilor. Este vremea Renașterii nordice și a ridicării propriilor sale pretenții la rivalitate. Reprezentații artei, Leonardo da Vinci, Rafael și Michelangelo, reprezentanții literaturii, între care poetul Ludovico Ariosto, sunt contemporani în istorie și spirit cu Erasmus de Rotterdam și Albert Dürer.

S-a sugerat că patriotismul civic pe deplin dezvoltat în spațiul italian este produsul dușmăniei dintre orașe, fiind cultivat în mod conștiincios, orașele maritime dominând celelalte orașe italiene în feroarea patriotică precum și în ferocitatea urii mutuale. Primele semne ale trăirii patriotice au luat forma unui simbol civic așezat în luptă precum *carroccio*, sărbătoarea sfântului patron al orașului, apariția unui nou gen literar care descrie și laudă comunitatea civică a autorului. Folosirea unei căruțe speciale pentru a purta stindardul în luptă, denumită *carroccio*, a apărut pentru prima dată la Milano, după ideea Arhiepiscopului Heribert³³, deși folosirea stindardului ca punct de orientare pentru infanterie nu era un lucru nou, căruțele având un rol ceremonial încă din timpul regilor merovingieni. Combinația celor două elemente este însă una nouă. Spre sfârșitul secolului al XII-lea *carroccio* era un simbol adoptat de aproape toate orașele italiene și o parte dintre cele europene. În condiții de luptă stindardul era înconjurat de o forță de elită (1500 de soldați în cazul Bologniei și 153 de infanteriști plus 48 de soldați călare în cazul Florenței)³⁴, iar pierderea lui în luptă avea semnificația unei cumplite dezonori. Un alt prilej de afișare a sentimentelor patriotice erau procesiunile religioase la care participau reprezentații ai localităților supuse orașului, purtând lumânări de ceară spre catedrală, ocazionate de sărbătoarea sfântului patron.

Unul dintre cei mai fideli martori ai creșterii patriotismului civic rămâne însă apariția unui nou gen literar care descrie și laudă comunitatea civică a autorului. Începuturile acestui gen literar ar putea fi fixate în secolul al XII-lea, secolul apariției poemului *Liber Pergaminus*, scris de Moses de Brolo ca o exacerbare a calităților orașului Bergamo și a oamenilor acestuia. Proza ulterioară combină stilul lui Moses cu mărturiile statistice ale realizărilor civice. În acest sens Giovanni Villani scrie în jurul anului 1330 despre Florența, convins fiind că puterea de a vorbi a cifrelor, copleșind cititorul cu statistici fiscale, birocratice, militare,

³³ D. Waley, *op. cit.*, p. 139.

³⁴ *Ibidem*.

demografice, educaționale, bisericesti, industriale, financiare, comerciale. Acuratețea statisticilor rămâne subiectul unei controverse însă nu sunt incredibile la o confruntare *prima facie*. Bonvicino da Riva scrie la 1288 *De Magnalibus Urbis Mediolani*³⁵ laudând în cele șapte cărți ale lucrării așezarea orașului, străzile largi, locurile frumoase, locuitorii prietenoși, buni și onești, fertilitatea și abundența, puterea armată, credința și libertatea de care se bucură membrii comunității. De asemenea el menționează cu mândrie un număr de 12500 de case și cele 150 de sate aflate în proprietatea orașului Milano. Elogiul lui Bonvicino asupra propriului oraș nu este mai ilustrativ decât cel al mândriei civice din *obiter dicta*, aparținând altor cronicari.

Martin da Canale scrie în secolul al XIII-lea *Cronique des Veniciens*, afirmând: „Orașul numit Veneția [este] cel mai frumos și mai încântător din lume. [...] Piața San Marco este cea mai frumoasă piață din lume, iar în partea din stânga este cea mai frumoasă biserică din lume, biserica Sfântului Domn Marcu și dacă cineva vrea să afle adevărul despre această biserică frumoasă, să meargă și să vadă.”³⁶

Dino Campagni scrie în plină perioadă a umanismului civic *Istoria fiorentina dall'anno 1280 fino al 1312*, laudând clădirile frumoase ale Florenței, pline de toate cele necesare, care întrec pe cele ale altor orașe italiene, menționând aflulxul de călători din alte țări îndepărtate care vin să viziteze orașul său de plăcere iar nu din necesitate.³⁷ În același spirit Giovanni Boccaccio scria:

„Mai nobilă între celelalte orașe italiene, Florența – după cum socotesc vechile cronici, precum și după părerea noastră a celor de astăzi.”³⁸

Pentru acești cetățeni foarte mândri de comunitatea din care făceau parte, aspectul orașului devine un element foarte important, cu atât mai mult cu cât spiritul umanist este canalizat în patronajul civic asupra operelor de artă și a grandioaselor proiecte arhitectonice.

În planurile sale de expansiune, Siena a intrat în mod natural în rivalitate cu Florența, de către care a fost cucerită în anul 1445. Aceste relații tensionate au influențat în mod constant politica Sienei care aderă la partida imperială sau ghibellină și nu numai atât. În secolul al XIV-lea Siena începe construcția unei catedrale care să depășească pe cea a Florenței, începută în anul 1296. Construirea noilor catedrale în Florența și Orvieto în ultima decadă a secolului al XIII-lea, influențează în mod decisiv Siena să înceapă lucrările de lărgire a catedralei orașului în anul 1337. Idealul urmărit era ca de marile sărbători întreaga populație a

³⁵ Bonvicino da Riva, *De Magnalibus Urbis Mediolani* în *Bolletino dell' Instituto Storico Italiano*, XX, 1899.

³⁶ Martin da Canale, *Cronique des Veniciens* în *Archivo Storico Italiano* (Florența, L. S. Olski, 1845), pp. 420, 448.

³⁷ Dino Campagni, *Istoria fiorentina dall'anno 1280 fino al 1312* (Florența, L. S. Olski, 1845), pp. 420, 448.

³⁸ Giovanni Boccaccio, *Viața lui Dante*, ediția a II-a, traducere de Ștefan Crudu (Oradea, Editura Litera, 1994), p. 18.

orașului să poată fi cuprinsă între zidurile ei. Acest ideal nu a putut fi atins, dar Domul Florenței ar fi putut cuprinde aproximativ 30000 de persoane, adică cifra ce reprezenta populația florentină adultă după declinul populației de la jumătatea secolului al XIV-lea.³⁹ În privința arhitecturii seculare, aceasta este reprezentată în modul cel mai cuprinzător de *palazzo*. Nici un *palazzo* nu a reușit să eclipseze faima celui florentin – *Palazzo Vecchio*, nici chiar *Palazzo Pubblico* al sienezilor, planificat în anul 1297 și definitivat în anul 1334.

După palate, zidurile orașului au constituit o sursă de mândrie civică. Giovanni Villani dedica două capitole zidurilor construite în anul 1320. Construirea acestor ziduri s-a dovedit a fi una dintre cele mai costisitoare întreprinderi ale comunei florentine, în anul 1324 cheltuindu-se pentru lucrările acestui proiect, pe parcursul a cinci luni, un sfert din bugetul local al comunității.

*

Urmărind această scurtă trecere în revistă a istoriei Italiei în general și a istoriei Florenței în special, putem cu ușurință remarca faptul că Florența a experimentat forme politice de guvernare mult mai diverse decât a celorlalte state italiene și chiar mai diverse decât a restului statelor europene. Mai mult, toate aceste variații politice au fost fațete ale relației existente între anumite clase sociale dar și între anumiți indivizi și întregul societății de care aparțineau. Guvernământul nobilimii, tirania, lupta claselor de mijloc și a proletariatului, teocrația lui Savonarola, despotismul Medicilor, introduc cea mai diversă distribuție posibilă în scenarii construite pe măsura acestei diversități. Democrația limitată sau fără limite, pseudo-democrația sau primatul unei singure case alături într-o țesătură de interese pestrice nobilul uzurpatorului, pasionatul pentru Antichitate și indiferentul religios călugărului, nostalgicul reformatorului, revoluționarul tiranului. Mercenari, muncitori, burghezi, nobili, clerici, artiști și oameni de carte își fac auzită vocea pentru a împărtăși tuturor concepția lor despre lume și orânduirile ei.

Municipalitățile italiene ale vremurilor timpurii au dat dovadă de forța necesară pentru a transforma orașele în state, dezvoltându-și propriile lor caracteristici. Două orașe italiene rămân de o importanță deosebită prin felul afirmării lor în contextul istoric al peninsulei: Veneția – orașul în aparență neschimbat, marcat de stagnare, de o politică discretă și Florența – orașul schimbării neîncetate a cărei diversitate oglindea Italia în întregul ei. Fenomenul creșterii florentine își construiește unicitatea din elementele unei elevate gândiri politice, ale cărei aplicații caracterizează cel mai modern stat european al timpului. Schimbarea se definește drept un atribut al spiritului euristic deopotrivă critic și creativ, capabil să transforme în permanență, Florența devenind spațiul de referință al doctrinelor și teoriilor politice, al experimentelor și al nebănuitelor metamorfoze. Această imagine de ansamblu relevă una dintre cele mai importante coordonate în cadrul studiului pe care ni l-am propus: libertatea intelectuală și independența fără precedent sau echivalent a spiritului.

³⁹ D. Waley, *op. cit.*, p. 158.

În paginile lucrării *Storie Fiorentine*, Nicollo Machiavelli descrie orașul său natal ca pe un organism viu, iar dezvoltarea acestuia ca pe un proces individual în care forțele binelui și răului sub toate înfățișările lor sunt vii și active, dar în care nimeni nu este mai presus de vanitate și ostentație. Descrierea unui nou sistem politic pentru Florența o găsim însă în *Principele* – o ingenioasă construcție ideologică, compusă din observații, comparații, principii și previziuni ce se referă la persoana politică a papei și concesiunile necesare față de acesta, la susținătorii săi dar și la interesele florentine. Libertatea nu poate fi protejată decât printr-o dezvoltare a instituțiilor republicane sub imperiul unei constituții flexibile, capabilă să răspundă în mod pozitiv schimbării. Este singura modalitate văzută de Machiavelli pentru a înlătura vărsarea de sânge, exilurile, violența privată și imixtiunea străină.⁴⁰

Pentru repetatele sale încercări de revenire, de completare și îmbunătățire a constituției, Florența fusese comparată de Dante cu un om bolnav care își schimbă în permanență poziția în speranța că va scăpa de durere. Visata constituție florentină era gândită în spiritul unor forțe și tendințe deja existente. Această căutarea nu urmărea altceva decât aflarea unei ordini de durată a lucrurilor și, mai ales, după cum afirmă Burkhardt, să satisfacă sau să dezamăgească pe săraci și pe bogați în aceeași măsură.⁴¹ Între Veneția, Genova și Milano, doar Florența a reușit la sfârșitul secolului al XIII-lea să realizeze autoguvernarea orășenească în mod complet, sub toate formele ei, fapt pentru care în nici un alt oraș italian civilizația citadină nu va reuși să egaleze pe cea a Florenței. Acest oraș devine în secolul al XIV-lea nu doar unul dintre cele mai bogate orașe ale lumii creștine dar și cel mai mare centru al civilizației vestice, după cum îi prezisese papa Bonifaciu al VIII-lea care considera plin de admirație că la schema tradițională a celor patru elemente – apa, pământul, aerul și focul, trebuie adăugat un al cincilea element: Florența.⁴²

⁴⁰ Niccoló Machiavelli, *Principele*, traducere în limba română de Nina Façon (București, Editura Meridiane, 1997).

⁴¹ J. Burckhardt, *op. cit.*, p. 71.

⁴² R. C. Wirtz, *op. cit.*, p. 12.

CONSIDERAȚII PRIVIND BISERICA MEDIEVALĂ CATOLICĂ DE LA GÂRBOVA DE JOS, JUDEȚUL ALBA

Octavian TATAR

ZUSAMENFASSUNG

Gârbova de Jos ist eine sich im Kreis Alba befinden Ortschaft, die gleich entfernt von (der Stadt) Teiuș und (dem Munizipium) Aiud ist. Im Jahre 1282 wird an derselben Stelle, wo heutzutage die Ortschaft Gârbova de Jos liegt, eine menschliche Siedlung namens Gârbova urkundlich attestiert. Die Ortschaft und das Feudalgebiet mit demselben Namen gehörten der adligen Familie von Geoagiu (eine Ortschaft im Westen von Teiuș). Das Feudalgebiet wird im Jahre 1282 von der adligen Familie von Geoagiu der bischöflichen katholischen Kirche von Alba Iulia geschenkt. Auf diesem Gebiet befand sich in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts eine wichtige katholische Kirchengemeinde. Das Studium zeigt die Entwicklung des Gebietes Gârbova und der katholischen Kirche auf diesem Gebiet bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts und analysiert die Ansichten der Historiker und die Historik diese zwei Bereiche betreffend (die Kirche und das Gebiet). Der Autor stellt die Hypothese, dass die Ruinen des Baus in Gârbova de Jos die Reste einer katholischen Kirche seien, die gegen Ende des 13. Jahrhunderts und/oder Anfang des 14. Jahrhunderts gebaut wurde und die gegen Mitte des 15. Jahrhunderts neu erbaut wurde. Dieses Studium plädiert für die Notwendigkeit einer archäologischen Untersuchung des Denkmals.

TARTALOM

Alsóorbó Gyulafehérvár megye községe, mely Tövis városa és Nagy Enyed municipium között egyenlő távolságra helyezkedik. A történelmi dokumentációk szerint a mai Alsóorbó területén már 1282 óta mint lakott létezett terület a Orbó nevű falu. A község és az ugyanazon nevű, hozzá tartozó feudális birtokok a Tövistől nyugatra lakó Geoagiu-i nemesi család tulajdona volt. A nemesi család 1282-ben adományként adta át tulajdonát a Gyulafehérvári katolikus templomnak. Ezen a területen, már a XIV. század első felében fontos katolikus paróhia létezett. A történelmi kutatások falyamán végzett munka eredményei kimutatják Orbó területének és a katolikus templom fejlődő létezését egészen a XVI század első feléig. A kutatásokat történelmi szakértők dokumentumai alapján végezték a templomi és birtóki ágazatok irányában. A szerző szerint feltételező lehetőség az, hogy az Alsóorbói templom romjai, egy, a XII. vagy XIV. század első felében épített katolikus templom romjain fekdütek melyeken a XV. század első felében restauráló – építő munkát végeztek. A tanulmány hangsulyozza a régészkatatók jövőbeli ásatási munkájának fontosságát ezen a területen.

Astăzi, Gârbova de Jos este o localitate rurală modestă, atât ca număr de locuitori cât și ca înfățișare, situată la egală distanță între orașul Teiuș și municipiul Aiud, în stânga drumului național ce duce de la Alba Iulia spre Cluj-Napoca. Satul este așezat de-a lungul pârâului cu același nume, Valea Gârbovei, înspre partea

inferioară a cursului acestuia (harta 1). La izvoarele sale, aflate pe versantele estice ale Munților Trascăului, se află localitatea Gârbova de Sus, iar pe cursul mijlociu al pârâului se află localitatea Gârbovița. În partea de răsărit a localității, dincolo de drumul național, se deschide un întins șes așezat în lunca Mureșului, teren foarte propice agriculturii. La nordul localității se află o impunătoare pădure de foioase, ce parcă pică peste sat, iar în partea de S se află pășunea comunală și ceva teren agricol, care se întind până la hotarul comunelor Stremț și Geomal.

Gârbova de Jos este așezată într-o zonă de veche și continuă locuire umană autohtonă, pre-dacică, dacică, apoi romană (să amintim aici *Brucla*, Aiudul de astăzi, la N, și *Apulum*, la S), daco-romană și românească timpurie, la care se adaugă valul colonizator maghiar – cea mai semnificativă populare a zonei, îndeosebi pe valea Mureșului, realizată la sfârșitul mileniului întâi și începutul celui următor¹. Zona va intra în “circuitul istoric” după invazia tătarilor din 1241, pe fondul măsurilor întreprinse de regalitatea maghiară de reorganizare și reinstalare a controlului asupra acestor părți ardelenesti ale regatului. Aceste măsuri au vizat refacerea potențialului demografic al fostelor localități, pe de o parte, prilej cu care s-a recurs la populația germană și românească, la conferirea unor domenii și refacerea (întocmirea) unor acte de donație, pe de altă parte.

Prima atestare documentară a Gârbovei este din anul 1282. Atunci, în 1282, a avut loc o judecată, patronată de vice-voevodul Ardealului, Nicolae, între capitlul de Alba și comitele Petru, Samson – fiul lui Pavel, Nicolae și Andrei – fiii lui Andrei și alte rude ale lor din Geoagiu, prilej cu care pământul Gârbovei a fost lăsat capitlului. Reproducem, în continuare, conținutul documentului, așa cum este el prezent, în traducere românească, în momentul de față: “*Noi, Nicolae vice-voevodul Transilvaniei, prin cuprinsul <scrisorii> de față facem cunoscut tuturor căroră se cuvine, că deoarece între capitlul fericitului Mihail al bisericii Transilvaniei, pe de o parte, și comitele Petru, Samson, fiul lui Pavel, Nicolae și Andrei, fiii lui Andrei și alte rude ale lor din Geoagiul de Sus (Gyong), pe de altă parte, s-a purtat o judecată cu privire la niște semne de hotar ale pământului numit Gârbova de Jos (Vrbo), în cele din urmă, de dragul păcii, prin mijlocirea sau prieteneasca împăciuire a unor bărbați cinstiți, părțile au ajuns la o înțelegere cu privire la acele semne de hotar în felul acesta că, aflându-se vechile semne de hotar, comitele Petru, Samson, Nicolae și Andrei și celelalte rude ale lor din Geoagiul de Sus, au lăsat susnumitul pământ Gârbova de Jos capitlului să-l stăpânească în pace între acele semne de hotar și altele reînoite lângă cele vechi.*

Iar hotarele acelui pământ se întind după cum urmează: mai întâiu <hotarul> începe la un muncel de jos de un drum pietruit lângă niște tufe, prin două semne de hotar, care încep să împartă... Gârbova spre... al susnumiților nobili de Geoagiu

¹ Iczkovits Emma, *Az Erdélyi Fehér megye a középkorban (Comitatul Alba în evul mediu)*, Budapesta, 1939, p. 5-15. Deși unele aprecieri ale autoarei, îndeosebi cele referitoare la românii și slavii din această zonă, sunt tributare unor scheme explicative mai vechi, depășite astăzi de cea mai mare parte a cercetării istorice, lucrarea cuprinde date interesante și operaționale din punct de vedere al unei cercetări istorice zonale.

de Sus și de acolo prin niște movile de hotar se îndreaptă puțin spre miază-noapte, de acolo se abate spre apus și ajunge la niște semne de hotar alăturate și alcătuite din pietre, apoi urcă spre un pârâu ce se zice Tulpataka și acolo coboară în acel pârâu, iar acolo sunt două movile de hotar numite... și prin acel pârâu se urcă până la ... și acolo sunt două movile de hotar înconjurate de arbori; de acolo mergând o bună bucată de drum ajunge în câmp, unde sunt două movile de hotar înconjurate de arbori, apoi mergând coboară în pârâul numit Wekpoteka și trecându-l urcă la ... ce se zice Geomal (Gyomal) unde este o movilă de hotar lângă obârșia unui izvor; de acolo urcând pe coasta unui deal, ajunge la o movilă de hotar, apoi la două movile de hotar și de acolo la altă movilă de hotar și trecând printr-o pădure deasă și stufoasă o bună bucată de drum, <ajunge> în vârful aceluși muncel, unde este o movilă de hotar și apoi urcă spre dealul Pilis (montem Pylis) și coboară în pârâul Gârbova și trecând pârâul, urcă pe dealul Pilis și la izvorul Gârbovei sunt două semne de hotar și în vârful dealului Pilis sunt de asemenea două semne de hotar și de acolo se întinde drept până la munți”². Așadar, spre sfârșitul secolului al XIII-lea familia nobiliară din Geoagiu, localitate situată la V de Teiuș, pe valea cu același nume, stăpânea și domeniu Gârbova. Iată câteva date despre această familie nobiliară:

Primele știri le avem despre comitele Andrei de Geoagiu (Gyogh) și ele provin dintr-un act emis de “Ștefan, regele cel tânăr al Ungariei, ducele Transilvaniei și domnul Cumanilor”, prin care i s-a dăruit acestuia și urmașilor acestuia “<pământul> numit Kend³, așezat lângă Mureș, <care fusese al> clericului Iob, mort fără a lăsa vreo rudă de sânge, aflător lângă pământul Tynod⁴ al comitelui Andrei”⁵. Acest Andrei de Geoagiu era un nobil care, pentru faptele de arme și credința sa, fusese împroprietărit de același Ștefan al Ungariei. Iată ce spune un document din 1264: “Dăm de știre așadar tuturor prin cele de față că, luând aminte la credința și slujbele pe care nu le-a adus cu credință și supunere iubitul și credinciosul nostru, comitele Andrei de Geoagiu (Gyog), în nenumărate prilejuri vărsându-și sângele în lupta împotriva Tătarilor și veghind la hotare, întru răsplata slujbelor sale, vrând noi să-i aducem o mulțumire, i-am dat, i-am dăruit și i-am lăsat din plinătatea milostivirii noastre numitului comite Andrei și prin el moștenitorilor săi și urmașilor moștenitorilor săi niște pământuri anume: Germand (Meșcreac), Polcholka (Peșelca) și Cupud (Căpud), așezate lângă Mureș, adică

² Documente privind istoria României, veacul XIII, C. Transilvania, vol. II (1251-1300), Editura Academiei RPR, București, 1952, doc.266, p.236-237 (în continuare: Documente..., C Transilvania).

³ Kend, vechea denumire a satului Uifalău, unificat (încorporat), în timp, cu comuna actuală Rădești, situată peste Mureș de Aiud, în județul Alba.

⁴ Despre Tynod – domeniu și/sau localitate, vezi studiul nostru *O posibilă localizare a domeniului Tinodului donat de Iancu de Hunedoara capitolului din Alba Iulia în 1442, în Corviniana*, anul III, nr. 3, Hunedoara, 1997, p. 45-49.

⁵ Documente ..., C.Transilvania, veacul XIII, vol. II (1251-1300), doc. 46, p. 53.

pământuri ale cetății noastre Alba Transilvaniei...”⁶. De numele acestui Andrei de Geoagiu, sau a urmașilor săi imediați, se leagă, probabil, și construirea, pe la sfârșitul secolului al XIII-lea, a cetății Diodului sau Gyoghului, azi la extremitatea vestică a localității Stremț din Județul Alba. Alți membrii ai familiei nobilului Andrei, cum este un oarecare Samson, fiul lui Paul de Gyogh, vor primi și ei domenii în zona Teiușului și Aiudului⁷.

Revenind la actul din 1282 cu privire la Gârbova, se impune să amintim un document din 27 mai 1285, emis de regele Ladislau. Sosit la Alba Transilvaniei, capitulul bisericii episcopale i-a înfățișat “*scrisoarea deschisă a lui Nicolae, răposatul vicevoievod al Transilvaniei, întocmită cu privire la pământul numit Gârbova (Vrbo)*”⁸, rugându-l pe rege să încuviințeze și să întărească dania din 1282. Din conținutul documentului reiese că, în principiu, regele a dat satisfacție capitlului, eliberând o scrisoare provizorie. Nu știm dacă, ulterior, regele a eliberat o scrisoare privilegială în problema în discuție. Aflăm, însă, dintr-un alt document, datat 1299, că domeniul Gârbova aparținea capitlului din Alba Iulia⁹. Atunci, în 1299, conform documentului mai sus amintit, se realizase, la cererea capitlului din Alba Iulia, o amplă activitate de verificare pe teren a hotarelor moșiilor capitlului și de refacere a actelor regale privilegiale ca urmare a distrugerii arhivei episcopiei de către incendiul provocat de sașii care au atacat Alba Iulia. Toată această activitate urma să se facă sub mărturia capitlului din Oradea, împuterniciți de către regele Andrei al III-lea, de a umbla din hotar în hotar, fiind nobilii Nicolae de Gumbach (Gâmbaș) și Petru de Forro (Fărău), localități din apropierea Aiudului. Cu prilejul acestor hotărnicii, se face o delimitare între domeniul Gârbova, aparținând capitlului din Alba Iulia, “*pământul Beldiu al nobililor din același loc*” și posesiunile fiilor comitelui Andrei de Geoagiu (Gyog). Iată un fragment din document: “... *semnele de hotar, care despart pământul numit Oarba al capitlului de pământul Beldiu al nobililor din același loc, se deosebesc în următoarea ordine: Începe de la răsărit din <râul> Mureș din locul numit Fok și iese la două movile de hotar, de aici cotește spre miază-noapte și, trecând peste o vână de apă ajunge la drum la două movile de hotar, iar aici, mergând pe lângă locul numit Zapucha la două movile de hotar. De aici, se trece, peste drumul mare pe care se merge spre Alba, la Seegh, la un stejar împrejmuit cu o movilă de hotar, unde sunt alte trei movile de hotar. De aici, prin pomenitul Seegh cotește spre miazănoapte spre satul Oarba la o movilă de hotar, pământul Beldiu rămânând la miazăzi, și de aici se ajunge la altă movilă de hotar, de aici la capătul numitului pământ Seegh, la două movile de hotar. De aici coboară prin pomenitul Seegh în vale la poalele aceluiași Seegh, cotește spre apus și ajunge la trei semne, dintre care unul este al bisericii, altul al pomeniților nobililor de Beldiu iar al treilea al fiilor comitelui Andrei de*

⁶ *Ibidem*, doc. 48, p. 54-55.

⁷ *Ibidem.*, doc. 146, p. 145-146.

⁸ *Ibidem.*, doc. 312, p. 277.

⁹ *Ibidem.*, doc. 499, p. 455-456.

Geoagiu, iar înșiruirea celorlalte semne de hotar ale pomenitei moșii sunt arătate în acea scrisoare”¹⁰.

Așadar, la sfârșitul secolului al XIII-lea exista un domeniu Gârbova, bine delimitat, și o așezare umană cu același nume (*villa Orbo*), transferate, cum am văzut, din posesia familiei nobiliare de Geoagiu capitlului din Alba Iulia. Dacă ne raportăm la documentul din 1282, mai înainte pomenit, se poate constata că “domeniul Gârbova” cuprindea atât așezarea de pe cursul inferior al pârâului Gârbovei (cea mai mare parte a Gârbovei de Jos de astăzi, “Gârbova Mare” sau “Gârbova ungurească” cum mai era numită¹¹), cât și așezările românești de pe cursul superior al pârâului amintim (Gârbovița și Gârbova de Sus de astăzi). Domeniul Gârbova era înconjurat de posesiuni ale familiei nobiliare de Geoagiu, între acestea cea mai mare “presiune” o exercita, prin vecinătatea sa directă, domeniul Tynodului. Pomenit în documente sub denumiri și/sau realități diverse (*villa Tinod*, la 1349, *predium Thynod*, la 1466, *predium Thynod Rethe*, la 1521)¹², domeniul Tynodului se afla situat între domeniul Gârbova și domeniul Aiud, ambele aflate în posesia capitlului din Alba Iulia. El va rămâne în posesia nobililor din Geoagiu până prin 1440¹³. Asupra acestui subiect vom reveni.

Aspectul cel mai important al studiului nostru rămâne cel al bisericii catolice din Gârbova de Jos. În momentul de față, din vechiul edificiu se mai păstrează doar câteva ruine. Acestea sunt situate la circa 50-70 de metri de pârâul Gârbovei, în partea dreaptă, la intersecția văii cu actualul drum național. Zidurile biserici (dacă realmente este vorba despre un edificiu cu o astfel de destinație) sunt încă impunătoare. Construite din piatră, având o grosime apreciabilă și o înălțime de câțiva metri, zidurile vechii construcții sunt vizibile trecătorului.

Cu privire la aceste ruine, toți autorii le-au luat în seamă în studiile lor, începând cu cei din secolul al XIX-lea, spun că este vorba de urmele unei biserici romano-catolice. Cel mai important aspect care le deosebește opiniile îl reprezintă perioada când a fost ridicat acest lăcaș de cult.

Dintre autorii maghiari care plasează începuturile lăcașului de cult în secolul al XIII-lea amintim, în primul rând, pe István Möller, autor al mai multor studii consacrate lui Ioan de Hunedoara și Transilvaniei din vremea sa¹⁴. Amintim apoi pe

¹⁰ În traducerea documentului s-au făcut unele confuzii grave cu privire la unele localități. Astfel, ceea ce documentul original numea *Orbo* a fost tradus ca Oarba, localitate în apropierea Ludușului de Mureș, deși era evident că o localitate din zona Ludușului nu se putea învecina cu Beldiu din apropierea Teiușului. În textul documentului este vorba de domeniul Gârbova. De asemenea, localitatea *Gyog*, din document, nu este Geoagiul de lângă Oraștie ci Geoagiul de lângă Teiuș, acolo unde își aveau reședința urmașii comitelui Andrei.

¹¹ Iczkovits Emma, *op.cit.*, p. 60.

¹² Coriolan Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, Editura Academiei RSR, București, 1968, p. 415; I. Emma, *op.cit.*, p. 60, 63.

¹³ O. Tătar, *op.cit.*

¹⁴ Cel mai reprezentativ rămâne studiul intitulat *Építészeti emlékek Hunyadi János idejéből (Vestigii istorice din timpul lui Ioan de Hunedoara)*, publicat în *Magyarország műemlékei*, I, 1905. Acestuia i se adaugă lucrarea *Vajda Hunyadi*.

Iczkovits Emma care, în lucrarea sa *Az Erdélyi Fehér megye a középkorban*, pe baza cercetărilor proprii, valorificând, însă, și concluziile din studiul lui István Möller intitulat *Erdély nevezetesebb műenlékei (Vestigii renumite din Ardeal)*, publicat în *Monumenta Vaticana Hungariae*, susține că biserica din Gârbova își are începuturile în secolul al XIII-lea, cel mai probabil în a doua jumătate a aceluși secol¹⁵.

Dintre autorii români care analizează, oarecum în treacăt, biserica de la Gârbova, îl amintim, în primul rând, pe Virgil Vătășianu. În cunoscuta sa lucrare *Istoria artei feudale în Țările Române*, analizând arhitectura romanică din Transilvania secolului al XIII-lea, pomenește, vorbind despre “biserica-sală” în varianta “navă plus cor aproximativ pătrat”, biserica de la Gârbova. Iată ce spune autorul: “Fosta biserică romano-catolică din Gârbova de jos e azi o ruină, dar se mai poate recunoaște că nava fusese tăvănită, iar corul purtase o boltă în cruce. La ferestre se văd urmele unor transformări gotice târzii, atribuite epocii lui Ioan de Hunedoara”¹⁶.

Dintre autorii care susțin că biserica a fost ridicată în secolul al XV-lea, de către Ioan de Hunedoara, îl amintim pe groful Teleki József. În lucrarea sa *Hunyadiak kora Magyarországon (Epoca Huniazilor în Ungaria)* istoricul maghiar arată că Ioan de Hunedoara, în urma victoriei contra otomanilor din anul 1442, a construit mai multe biserici, inclusiv cea de la Gârbova, fapt care se păstrează și astăzi în conștiința locuitorilor¹⁷. Ideea construirii de biserici în locurile bătăliei cu otomanii, din 1442, va fi continuată de către istoricii maghiari care au analizat epoca lui Ioan de Hunedoara. În volumul al IV-lea al amplei lucrări *A Magyar Nemzet története*, lucrare apărută la Budapesta sub redacția generală a lui Sándor Szilágyi în 1895-1898, Franknói Vilmos afirmă că, în amintirea victoriei antiotomane și pentru preaslăvirea lui Dumnezeu, s-au ridicat biserica de la Sântimbru și biserica paulină de la Teiuș¹⁸, fără să pomenească nimic despre vreo lucrare similară cu privire la biserica de la Gârbova. Peste o jumătate de secol, Elekes Lajos, în lucrarea *Hunyadi*, afirmă, la rândul-i, că, după bătălia din 1442, o parte a prăzii a fost folosită de către Ioan de Hunedoara pentru a construi biserici în localitățile pustiite¹⁹, fără să facă vreo altă precizare. Despre ridicarea de lăcașuri de cult în cinstea victoriei din 1442 pomenește și Ioan Lupaș, în studiul său *Voevodul transilvan Ioan Huniade – “Fortissimus athleta Christi”*, dar nu face nici o referire la biserica din Gârbova²⁰, iar exemplele ar putea continua.

¹⁵ I. Emma, *op.cit.*, p. 60.

¹⁶ V. Vătășianu, *op.cit.*, vol. I, Editura Academiei RPR, București, 1953, p. 73.

¹⁷ Gróf Teleki József, *op.cit.*, első kötet, Pesten, MDCCCLII, p. 291 (*A közvélemény a magyar-orbói romokban álló egyház építtetését is Hunyadiak tulajdonítja ezen diadal emlékére*).

¹⁸ Franknói Vilmos, *A Hunyadiak es a Jagellok kora (1440-1526) (Epoca Huniazilor și a Jagellonilor)*, Budapest, 1896, p. 26.

¹⁹ Elekes Lajos, *Hunyadi*, Akadémiai Kiado, Budapest, 1952, p.156

²⁰ Ioan Lupaș, *Voevodul transilvan Ioan Huniade – “Fortissimus athleta Christi”*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. II, Tipografia “Cartea Românească”, Cluj, 1940, p. 78-128.

Să vedem, însă, ce spun documentele despre vremurile de început ale bisericii de la Gârbova. Prima mențiune documentară despre care avem cunoștință este din anul 1331. Este vorba despre un document de menționează unele “socoteli financiare” ale capitlului din Alba Iulia. Înregistrându-se dijmele cuvenite capitlului pe anul 1331 se arată că magistrul Mihail, preotul de Gârbova, a plătit capitlului trei mărci de argint²¹.

Cel mai important document cu privire la biserica din Gârbova din prima jumătate a secolului al XIV-lea îl reprezintă socotelile papale cu privire la strângerea dijmelor cuvenite din regatul Ungariei pe șase ani. În socotelile despre prima plată pe anul întâi (1332) din Arhidiaconatul Alba²² al Bisericii Transilvaniei²³ este pomenit Simion, preotul de Gârbova (*Orbow*), care a plătit 80 de dinari²⁴. Același registru, de data aceasta cu referire la socotelile despre plata a doua pe anul întâi (1332), arată că preotul Simion din Gârbova a plătit 4 pense în dinari²⁵. În socotelile pe anul următor (1333), biserica din Gârbova nu mai este menționată. Abia cu prilejul plății a doua pe anul al treilea (1334) este menționat din nou Simion, preotul de Gârbova, plătind trei pense în dinari²⁶. Ultima mențiune a bisericii este din 1335, când același preot Simion de Gârbova apare în registru cu 80 de dinari – plata întâi pe anul al patrulea (1335)²⁷.

Din datele documentelor pomenete mai înainte se pot desprinde câteva concluzii:

Domeniul Gârbova, ca și cel al Aiudului, se afla, spre mijlocul secolului al XIV-lea, încă în stăpânirea capitlului din Alba Iulia. Toate domeniile învecinate erau stăpânite de familia nobiliară de Geoagiu. Un document din 1328 adeverește că domeniile Teiuș și domeniul Stremț – cu care domeniul Gârbova se învecina la sud – aparțineau nobililor de Geoagiu, care se judecau pentru ele²⁸. E posibil ca în această perioadă (sfârșitul secolului al XIII-lea și prima jumătate a secolului al XIV-lea) să fi existat o “dispută” consistentă între autoritățile ecleziastice din Alba Iulia și familia nobiliară de Geoagiu pe seama posesiunilor din zonă. Într-o hotărnicire din 1342-1343 între domeniul nobiliar de Trascău și moșia Aiud a capitlului din Alba Iulia ținea să se arate, în mod pronunțat, faptul că stăpânirea capitlului asupra domeniului Aiud dura de aproape o sută de ani și că proprietarii

²¹ *Documente...*, C.Transilvania, veacul XIV, vol. III (1331-1340), Editura Academiei RPR, București, 1954, doc. 27, p. 19-20.

²² Arhidiaconatul de Alba cuprindea o parte din Transilvania de sud și de răsărit, adică părți din comitatul Alba de Sus, Turda, Târnava Mare, Trei Scaune, Brașov.

²³ Este vorba de Episcopia catolică de Alba, care administra, din punct de vedere ecleziastic, zona Ardealului.

²⁴ *Documente...*, C.Transilvania, veacul XIV, vol. III (1331-1340), doc. 56, p. 124.

²⁵ *Ibidem.*, p. 137.

²⁶ *Ibidem.*, p. 194.

²⁷ *Ibidem.*, p. 206.

²⁸ *Documente...*, C.Transilvania, veacul XIV, vol. II (1321-1330), Editura Academiei RPR, București, 1953, doc. 517, p. 264.

vecini ai moșiei Aiud erau nobilii de Geoagiu (*Gyog*)²⁹. Se pare că frământările interne din cadrul familiei nobiliare de Geoagiu, mai ales după moartea vicevoievodului Andrei de Geoagiu, pe seama moștenirii de familie³⁰, au slăbit substanțial poziția acesteia în disputa cu capitlul de Alba Iulia. Ca urmare, în 1349 Grigore de Geoagiu (*Diod*) și fiul său, Mihail, au dăruit satul Geomal și jumătate din satul numit *Tynod* capitlului din Alba Iulia³¹. Ambele domenii erau în hotar cu domeniul Gârbova, Geomal în partea de SV, Tynodul în partea de NE.

În al doilea rând, în prima jumătate a secolului al XIV-lea pe domeniul Gârbova exista o localitate cu același nume (“Gârbova ungureasă”, “Gârbova Mare”, cum am arătat mai înainte), alături de localitățile românești cu nume asemănătoare (Gârbova de Sus și Gârbovița), cu populație catolică (posibil majoritar maghiară) importantă, cu o stare economică de un nivel apreciabil și cu o organizare ecleziastică proprie. Aceste trei elemente erau condițiile necesare pentru a se constitui o “unitate parohială”, organizată “independent”, aptă și în drept de a intra în socotelile papale³². Parohia din Gârbova era, potrivit registrului cu socoteli papale pe anul 1332 mai înainte amintit, bine individualizată. În apropierea sa mai erau pomenite doar cele din Aiud, Teiuș, Geoagiu, Sântimbru, Mihalț. Alte domenii și așezări, preponderent maghiare și catolice, îndeosebi cele învecinate – din dreapta Mureșului (*Tynod*, *Beldiu*) sau de peste Mureș (*Petelca*, *Meșcreac* etc.) –, nu aveau un astfel de statut, nefiind pomenite în registrele capitlului din Alba Iulia. Urmărind contribuția bănească a parohiilor din jur, Gârbova se situa, atunci, la 1332-1335, între primele contribuabile.

În al treilea rând, fiind așezată pe un domeniu episcopal, biserica de la Gârbova a avut un statut privilegiat, în sensul că s-a aflat sub protecția preoțimii din administrația episcopală și a primit sprijinul acesteia. E posibil, în același timp, să fi constituit un fel de “centru ecleziastic” al domeniilor din zonă (cu excepția domeniului Aiud) și un bastion al catolicismului pe aceste domenii, avându-se în vedere o pondere substanțială a populației românești ortodoxe (avem în vedere

²⁹ *Documente...*, *C.Transilvania*, veacul XIV, vol. IV (1341-1350), Editura Academiei RPR, București, 1955, doc. 78, p. 82.

³⁰ Prima dispută are loc între Elisabeta, “văduva lui Toma, fiica răposatului vicevoievod Andrei” și frații săi Ștefan, Andrei și Ladislau, pe seama unor bunuri de 50 de mărci de argint (*Documente...*, *C.Transilvania*, veacul XIV, vol. IV (1341-1350), doc. 409, p. 292). În 1356, frații mai sus amintiți – Ștefan, Andrei și Ladislau – “finalizau”, printr-o înțelegere patronată de arhidiaconul de Turda, Solomon, o dispută mai veche cu rudele lor – Nicolae și Petru de Grind – asupra celei de a IV-a părți convenită Elisabetei, estimată la 70 de mărci (*Documenta Romaniae Historica. C.Transilvania*, vol. XI (1356-1360), Editura Academiei RSR, București, 1981, doc. 57, p. 64-65, doc. 109, p. 112).

³¹ *Documente...*, *C.Transilvania*, veacul XIV, vol. IV (1341-1350), doc. 677, p. 469, doc. 682, p. 471-472. Documentul prevedea că cedarea s-a făcut pentru 50 de mărci (și alte motive), iar dacă familia de Geoagiu va avea urmași, atunci domeniile amintite vor reveni acelor urmași.

³² Analiza problemei la A. A. Rusu, G. Pascu Hurezean, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000, p. 24, 29.

întreaga zonă de la poalele munților Trascăului; la 1349 Geomalul este pomenit în documentele ca “*villa Olahalis Dyomal*”³³). Dacă impunătoarea construcție din piatră se va dovedi, în urma cercetărilor arheologice sistematice, că păstrează, în mare parte, elemente din vremurile sale de început (secolele XIII-XIV), atunci ipotezele mai înainte enunțate au susținere reală.

Din datele de care dispunem până în prezent și pe care le cunoaștem, Gârbova nu mai apare în documente decât mult mai târziu. La 1505, în documentele capitlului de Alba Iulia, sunt pomenite trei localități cu nume apropiate: Gârbova de Sus (*Felsőorbó*), Gârbovița (*Középorbó*) și Gârbova de Jos (*Alsóorbó*)³⁴, așezate pe cursul mijlociu și superior al pârâului, având o populație românească preponderantă. Apreciem că evenimentele din Transilvania din deceniile patru și cinci ale secolului al XV-lea, legate, în principal, de expedițiile otomane, și o oarecare instabilitate internă a regatului maghiar au perturbat serios viața comunității catolice de pe domeniul Gârbova.

Evenimentul cu cel mai mare impact asupra întregii zone rămâne, pentru acele vremuri, incursiunea otomană în Transilvania din martie 1442, dar îndeosebi confruntarea militară otomano – transilvăneană de la Sântimbru. Am analizat, cu alt prilej, aspectele militare ale acestei confruntări³⁵. Am subliniat atunci faptul că oastea otomană era așezată, în așteptarea unei ciocniri decisive cu oastea lui Ioan de Hunedoara, într-o zonă foarte favorabilă – un platou întins de teren, mărginit, la nord, de dealuri abrupte, înalte și împădurite, delimitat, spre est, de Mureș, închis spre Alba Iulia de dealul Bilag și Râpa Dracului (Pârâul Iovului, de azi). Înspre nord, platoul se întindea până spre Gârbova-Teiuș. Era o zonă intens locuită, prosperă, asemănătoare, din acest punct de vedere, cu zona săsească din sudul Transilvaniei. Apreciem, așadar, că întreaga zonă a văii Mureșului, până la nord de Aiud, a suferit cumplit de pe urma jafurilor otomane. Iar dacă ipoteza lansată de noi cu câțiva ani în urmă, potrivit căreia a existat o a “doua bătălie de la Sântimbru”³⁶ se adevărește, atunci se poate întregii imaginea unei zone distruse, în mare parte, față de care Ioan de Hunedoara nu putea rămâne indiferent după 1442.

Cât privește biserica și domeniul Gârbova, apreciem că două dintre măsurile întreprinse de Ioan de Hunedoara au avut impact asupra lor.

Prima măsură a însemnat cedarea domeniilor Tynod și Geomal capitlului din Alba Iulia. Actul a fost emis la Turda, în 1442³⁷, fără a putea preciza cu exactitate ziua și luna emiterii sale. Cum s-a ajuns la acest act de mărinimie? Are vreo legătură cu bătălia de la Sântimbru?

³³ C. Suci, *op.cit.*, vol. I, p. 255.

³⁴ Iczkovits Emma, *op.cit.*, p. 60.

³⁵ O. Tătar, *Considerații privind bătălia de la Sântimbru (1442)*, în *Corviniana*, anul II, nr.2, Hunedoara, 1996, p. 47-57.

³⁶ *Ibidem*, p. 55-57.

³⁷ *Documente privitoare la istoria românilor. 1346-1450*, vol. I, partea a II-a, București, 1890, p. 681-682.

În jurul anului 1440, ultimul urmaș în linie bărbătească al familiei nobiliare de Geoagiu, Mihail, fiul lui Ladislau, a murit. Documentul din 1442, mai înainte pomenit, precizează că domeniile și cetatea aflate în posesia nobililor de Geoagiu au fost donate, imediat după moartea lui Mihail, de către regele Ungariei, Vladislav, lui Ioan de Hunedoara. În această calitate face voievodul donația amintită, “*pentru fericirea noastră și pentru mântuirea și odihna sufletului celui de odinioară Ioan cel Tânăr de Hunedoara, războinicul războinicilor, fratele nostru iubit, mort pentru cauza patriei în părțile transilvane și înmormântat în susnumita Biserică a Fericitului Arhanghel Mihail*”³⁸. Dacă avem în vedere faptul că Ioan de Hunedoara s-a aflat la Turda în luna ianuarie 1442³⁹, aceasta înseamnă că donația nu are nici o legătură cu bătălia de la Sântimbru, pe de o parte, și nici cu o eventuală, cum adeseori s-a presupus, moarte a fratelui său în confruntările cu otomanii de la Sântimbru.

Prin cedarea celor două domenii, Tynod și Geomal (acest fapt dovedește că cedarea din 1349, făcută de nobilii de Geoagiu capitlului, nu a avut viață lungă, familia nobiliară de Geoagiu “producând” urmași în linie masculină), posesiile capitlului de Alba Iulia în zona Gârbovei întărindu-se considerabil, domeniile rămânând în posesia bisericii de Alba Transilvaniei până în secolul al XVI-lea.

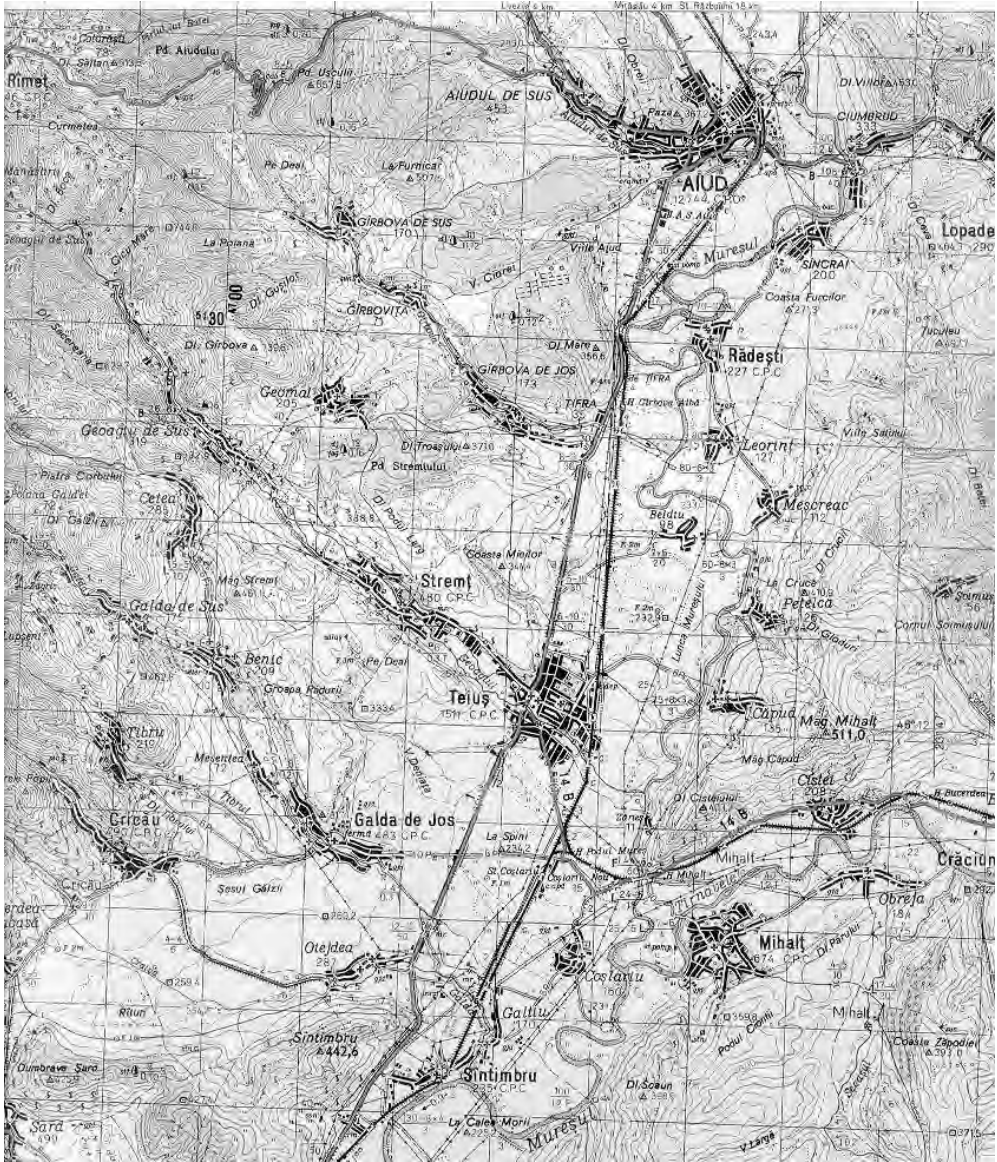
Cea de a doua măsură întreprinsă de voievodul Transilvaniei, de această dată după confruntarea cu otomanii din 1442, strâns legată de prima și în logica obiceiului medieval, se referă la refacerea zonei distruse, recunoașterea (prețuirea) efortului antiotoman al localnicilor și invocarea grației divine pentru izbânda contra păgânilor. Pe această linie, după 1442, Ioan de Hunedoara dispune refacerea bisericii de la Sântimbru, căreia îi adaugă un altar, îi supraînălță nava în stil gotic și-i construiește o incintă de apărare⁴⁰. De asemenea, la Teiuș, între anii 1446-1450, din ordinul lui Ioan de Hunedoara, pietrarul Conrad construiește o biserică întărită în stil gotic, dăruită călugărilor paulini⁴¹. Pe acest fond e posibil și un sprijin substanțial acordat de voievod Bisericii Transilvaniei pentru refacerea lăcătușilor de cult afectate în urma evenimentelor din 1442, prilej cu care să se fi făcut intervenții constructive și asupra bisericii din Gârbova, pe care însemnările scrise ulterioare, dar și tradiția orală, să le fi consemnat și atribuit în exclusivitate “curajosului” salvator – voievodul Ardealului. Aceste achiziții istorice odată dobândite se va putea face pasul mai departe cu privire la soarta domeniului și bisericii catolice de la Gârbova în secolele următoare.

³⁸ *Ibidem*, p. 681.

³⁹ Francisc Pall, *Iancu de Hunedoara și confirmarea privilegiului pentru negoțul brașovenilor și al bârsenilor cu Țara Românească, în 1443*, în AIIA, IX, 1966, p. 64. A se vedea, în acest sens, studiul istoricului A. A. Rusu, *Întregiri și interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara*, în AIIA-Iași, XXVII, 1990, p. 171-185.

⁴⁰ V. Vătășianu, *op.cit.*, p. 249, Gh. Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XIV*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986, p. 168-170.

⁴¹ V. Vătășianu, *op.cit.*, p. 250-251, I. Ardelean, *Orașul Teiuș. Schiță monografică*, Alba Iulia, 1994, p. 25.

Harta 1.

RECENZII

REPLICĂ LA O „RECENZIE”

În numărul 1 al revistei „Studii de preistorie” a văzut lumina tiparului, la rubrica „Recenzii”, contribuția lui Adrian Doboș (A.D. în continuare) „Marin Cârciumar, Peștera Cioarei-Boroșteni. Paleomediul, cronologia și activitățile umane în paleolitic, Târgoviște, 2000”.

Încă de la început, dorim să salutăm apariția acestei noi reviste, cu speranța că, în viitor, colectivul de redacție va înțelege și va dovedi capacitatea să-și câștige prestigiul, la care bănuim că aspiră, cu mai mult discernământ în alegerea materialelor publicate. Subliniem acest aspect cu atât mai mult că cât respectivul colegiu de redacție nu a avut inspirația de a-și lua o minimă măsură de precauție, specificând că nu își asumă responsabilitatea asupra conținutului contribuțiilor publicate, decât voalat, într-o scurtă prefață semnată de Silvia Marinescu-Bâlcu.

În ceea ce ne privește, trebuie să ne recunoaștem adâncă ignoranță, dat fiind faptul că, pentru noi, numeroasele contribuții ale domnului A.D. în domeniul cercetării paleoliticului sunt complet necunoscute. Regretăm sincer această situație și ne exprimăm convingerea că debutul său a fost, fără îndoială, altul. În situația în care ne înșelăm, și asistăm într-adevăr la primul pas al unei cariere pe care o dorim strălucită, suntem nevoiți să sprijinim acest temerar efort cu câteva condescendente precizări.

Materialul pe care îl semnează tânărul nostru coleg se dorește a fi numit recenzie și are suficiente note critice, chiar de „punere la punct” a unor deficiențe ale acestei lucrări colective, care a fost doar coordonată de către Marin Cârciumar. Din păcate, dorința lui A.D. de a aduce anumite corecturi acestei lucrări a dezvăluit mai degrabă lipsa sa de experiență, limitele sale în înțelegerea problemelor ridicate de cercetarea arheologică într-o peșteră, ca și o dorință obsesivă de a critica, cu orice preț, activitatea unor specialiști experimentați. Deși nu înțelegem în ce măsură suntem noi responsabili de frustrările sale, ne vom referi în continuare la acele paragrafe incriminate de A.D. și considerate drept “inexactități” în cadrul lucrării.

A.D. își începe ghirlanda de erori prin afirmația că am fi plasat greșit Peștera Cioarei pe un loc necuvenit ca importanță, în ceea ce privește cantitatea materialului litic, ea fiind depășită categoric, din acest punct de vedere, de peștera de la Baia de Fier (bănuim că este vorba de Peștera Muierilor, pentru că în preajma acestei localități există mai multe peșteri de interes arheologic, de care, probabil, A.D. nu a aflat încă). Amuzant este că, după colegul nostru, această informație ar fi trebuit să fie preluată din două lucrări, dintre care una a apărut în același an cu lucrarea noastră, iar cealaltă se afla încă sub tipar, după cum ne informează, ingenuu, A.D. Felicitându-l pe colegul nostru de încrederea de care s-a bucurat, îi amintim că noi

nu am beneficiat de această favoare, informația așteptând să vadă lumina zilei timp de patru decenii, în depozitele Institutului de arheologie “Vasile Pârvan” din București.

Lipsa de credit cu care ne gratulează A.D. continuă cu dureroasele sale îndoieli privind planul peșterii, care nu coincide, într-adevăr, cu cel oferit de C.S. Nicolăescu-Ploșor și C.N. Mateescu, în 1955. Că greșeala ne aparține este, cu siguranță o datorie a noastră. Spre dezamăgirea colegului nostru, o scurtă vizită la această peșteră, un teodolit și puțină atenție i-ar potoli scepticismul.

Printr-o exprimare șocantă, potrivită unui nespecialist deloc perspicace, A.D. continuă să ne încânte cu ignoranța sa, atunci când ne reproșează că, pentru profilul longitudinal al depozitului, ilustrat în figura 9, nu am specificat dacă pereții respectivului profil sunt din partea de est sau de vest. Nici nu era nevoie, tinere domn, din moment ce succesiunea secțiunilor este prezentată în partea de sus a profilului desenat, iar arheologii obișnuiesc să citească profilurile cu fața către ele, și nu cu spatele, așa cum lecturați dumneavoastră manualele de arheologie sau, poate, de logică. Aceași logică de gimnaziu vă putea ajuta să vă edificați și în privința ziselor nepotriviri dintre lungimea secțiunilor și profilul longitudinal, dacă luați în calcul scările diverse și faptul că fiecare desen a suferit micșorări diverse, pentru formatul tipografic.

Modul delicios în care A.D. reușește să nu înțeleagă nimic din planul unei peșteri ne convinge că nu a participat niciodată la cercetarea unui astfel de sit, ceea ce nu e neapărat grav. Faptul că nu a citit cu atenție textul pe care îl critică este. Altfel, ar fi putut afla că secțiunea V nu a fost afectată de pereții de calcar, pentru că stâncile ilustrate în planul general zăceau pe suprafața depozitului. Așa cum am amintit în text, ele au fost îndepărtate tocmai pentru extinderea săpăturii, inclusiv pentru realizarea secțiunii V. În același text, sprintărul nostru critic ar fi putut afla că peretele secțiunii I, provenită din săpătura C.S. Nicolăescu-Ploșor și C.N. Mateescu din 1955, s-a degradat, motiv pentru care, pe planul din figura 8, el apare decalat în raport cu secțiunile vecine. Aceași parcurgere superficială a textului l-a privat pe A.D. de informația asupra desprinderii unei mari lespezi de calcar de pe peretele nord-estic, care a afectat implicit și menținerea naturală a profilului longitudinal în forma pe care am fi dorit-o. Desigur, înregistrarea grafică a profilurilor, la finele fiecărei campanii de săpătură, ne-a oferit posibilitatea reconstituirii situației reale a profilului longitudinal.

Lipsa de scrupulozitate de care dă dovadă A.D. nu se oprește aici. Ea îl conduce la raportarea unor fapte inexistente. Astfel, autorul conchide că în profilul longitudinal de la figura 9 nu ar fi reprezentate zonele de întrerupere a depozitului, ca urmare a apariției unor pinteni de calcar. La legendă însă, semnul 17 înseamnă calcar, dar probabil că lacunele geologice completează lipsurile instrucției sale arheologice. În acest sens, stă mărturie și utilizarea termenului de „obsidiană”, în locul celui corect, „obsidian”.

A.D. mai reușește o gafă atunci când încearcă racordarea profilurilor longitudinal și respectiv transversal, chiar dacă invocă secțiunea în care trebuia să se producă acest racord. Autorul consideră că a sesizat o neconcordanță în

înregistrarea grosimii straturilor geologice. Explicația este banală: spre dezamăgirea noastră și luminarea colegului nostru, depozitele de peșteră permit uneori mari variații de grosime, niveluri lenticulare, chiar întreruperi ale diferitelor depozite, deci racordarea perfectă a acestor profiluri nu este facilă. Oricât ne-ar păsa de liniștea domnului A.D., ne-ar fi fost greu să unim depozitele în profilurile noastre, dacă hazardul geologic le-a decalat. Prin urmare, înainte de a critica metodele noastre de săpătură și înregistrare, îi recomandăm domnului A.D. un stagiu prelungit în cercetarea depozitelor de peșteră. 20 de ani ar fi un început promițător, cel puțin pentru înțelegerea propriilor limite de interpretare și pentru temperarea nejustificatului avânt didactic în care se lansează.

A.D. invocă, de asemenea, pentru capitolul privind compoziția mineralogică, anumite nepotriviri între cifrele din tabelul I și text. Dacă era puțin mai vigilent, putea observa că în tabel sunt menționate piesele descoperite în sensul eșantioanelor de rocă, iar în text și chiar în figura 60, utilajul litic.

Faptul că există o similitudine între textul Elenei Terzea din 1987 și cel publicat în monografie constituie într-adevăr o observație interesantă: era, desigur, de așteptat ca în Peștera Cioarei să fi apărut cu totul alte specii de animale, între 1987 și anul 2000. Din nefericire pentru A.D., distinsa specialistă și-a conservat concluziile, confirmate de altfel de un studiu mai complet, aflat sub tipar. În ceea ce privește existența utilajelor din os, așa cum afirma inițial Elena Terzea, studiile tafonomice (ne exprimăm speranța că nu utilizăm un neologism incomod) efectuate ulterior de doi reputați cercetători, M. Pathou și P. Auguste au eliminat această ipoteză. Regretăm întârzierea acestui studiu, dar el este deja tipărit în *Analele Univ. "Valahia"*, seria arheologie-istorie, nr.2-3, 2000-2001.

Aflăm cu nespusă uimire, că domnul A.D. este în măsură, cu superioara sa bunăvoință, să ofere sfaturi și asupra interpretării analizelor de polen. Aceste generoase sfaturi sunt oferite unui specialist cu peste 35 de ani de experiență (adică vârsta pe care o aveți, la care puteți adăuga și anii d-voastră de studiu), cu zeci de studii publicate, multe în reviste de prestigiu din străinătate. Cum ar fi posibilă o polemică între acești doi poli, rămâne să vă întrebați singur. Pentru început, definiția palinologiei v-ar fi de folos pentru eliminarea primului strat de ridicol în care v-ați îngropat. Singura observație pertinentă a lui A.D., fără legătură cu palinologia, desigur, este o greșeală de tipar, ușor de ignorat de către un lector competent, chiar critic, pentru care zecile de studii în care faza Nandru 4b succede faza Nandru 4a n-ar fi fost necunoscute. Admirabilă este însă cunoașterea desăvârșită a alfabetului, ceea ce, în ansamblul competențelor domnului A.D., nu e puțin lucru.

Cât privește datele radiocarbon, în pofida numeroaselor discuții, acestea apar frecvent atât în variantă BC, cât și BP, așa că nu înțelegem nedumerirea criticului nostru. Abilitatea sa în punctarea greșelilor mărunte este însă neegalată, așa cum demonstrează reperarea inadvertenței dintre datarea GrN 15051, care apare într-un articol de-al nostru cu vârsta de 23.950 ± 120 BP, iar în cartea recenzată drept 25.950 ± 120 BP. Din nou, o greșeală de tipar, pe care autorii o regretă în mai mare măsură

ca A.D., este sancționată fără milă. Discreția publicistică a domnului A.D. ne asigură că dânsul este departe de a cunoaște acest regret.

În continuare, nu găsim deloc o gravă scăpare în faptul că nu indicăm secțiunea din care s-au colectat probele granulometrice, câtă vreme diagrama respectivă dorește să exprime compoziția fiecărui strat în ansamblul său.

A.D. nu se sfiește să emită acuzații privind fapte ușor verificabile, punând într-o lumină neplăcută colectivul de redacție al revistei, care avea datoria să verifice veridicitatea unor afirmații grave. Astfel, colegul nostru afirmă că nu am fi făcut nici o adaptare a textului publicat de noi, împreună cu M. Ulrix-Closset (Cârciumaru/ Ulrix-Closset 1995), și că am oferit doar o traducere integrală a textului respectiv. Afirmații asemănătoare sunt făcute la adresa textului semnat și de Marcel Otte (Cârciumaru et al., 1995).

Dacă cititorul își imaginează că iresponsabilitatea domnului A.D., indusă de teribilism și lipsă de experiență, se oprește aici, se înșeală. Scăpând din limitele bunului simț, tânărul coleg ne oferă în continuare o critică stupefiantă, a cărei stupiditate este egalată doar de volumul important pe care îl ocupă în cadrul recenziei. Spre surpriza noastră, A.D. pune pe două coloane două texte, aparținând unor studii complet diferite, unul publicat de către noi și M-H. Moncel în *L'Anthropologie* (Cârciumaru et al. 2000), celălalt redactat în mod special de cercetătoarea franceză pentru monografia noastră, în timpul stagiului de studiu desfășurat la Târgoviște. Evident, cele două texte nu sunt identice, ca volum, abordare și structură. Ceea ce este absolut năucitor este că A.D. consideră că cele două texte sunt identice, nepotrivirile dintre cele două texte datorându-se unei traduceri greșite! Firesc, nicăieri nu se precizează o eventuală traducere a textului din *L'Anthropologie* pentru monografie, și nici traducerea textului din monografie după alt articol, studiul amplu din monografie fiind redactat împreună cu cercetătoarea franceză în timpul cercetărilor sale. Cum a ajuns domnul A.D. la această înduioșătoare concluzie rămâne un mister. Probabil explicația rezidă în întortocheatele cărări ale unei logici paralele celei normale, și eventual în orbirea unei agresivități pe care o crede critică. Fapt este că „nucleul dur” al recenziei, cel puțin din punctul de vedere al volumului pe care îl ocupă, s-a dovedit a fi doar desfășurarea pe câteva pagini a unei hilare erori. Că revista care găzduiește o atare ineptă abordare a fost foarte generoasă cu spațiul tipografic, este o realitate la care editorii ar trebui să reflecteze.

În altă ordine de idei, Roxana Dobrescu a realizat un studiu asupra materialului litic din Paleoliticul superior, material care i-a fost oferit de noi, așa cum reiese și din nota infrapaginală de la capitoul respectiv. Introducerea lui în monografie era absolut necesară și considerăm că, procedând astfel, am contribuit la zestrea bibliografică a kolegei noastre, care este departe de a se putea dispensa de un astfel de altruist adaos.

Asupra materialului litic din paleoliticul superior există, într-adevăr, două studii, efectuate de Marcel Otte, reputat profesor de preistorie la Liege, și respectiv Roxana Dobrescu, cercetător la Institutul de arheologie „Vasile Pârvan”. Micile inadvertențe dintre cei doi autori, atât din punct de vedere al tehno-tipologiei

materialului, cât și din cel al încadrării culturale sunt inerente, diversitatea opiniilor putând eventual să stârnească interesul asupra ansamblului, nicidecum critica. Nu înțelegem cum am ajuns tot noi vinovați de acest lucru. Cert este că ne putem exprima optimismul pentru viitorul arheologiei paleoliticului din România, dacă tinerii noștri studenți la master își permit să critice specialiști reputați, ca Marcel Otte.

Expozeul făcut de A.D. asupra descoperirilor de ocră, inadvertențele relevate între tabel și text, faptul că într-o secțiune sau un strat s-au menționat câteva grame în plus sau în minus, ni se par total irelevante. Din nou, A.D. nu vede pădurea din cauza copacilor, atitudine de altfel simptomatică pentru virtuțile sale analitice.

În privința recipientelor pentru ocră, faptul că A.D. acceptă ideea lui P. Diaconu (1990, 1994), conform căreia ele ar reprezenta speoteme sau speleoteme, ne conduce din nou la bănuiala că are, fără îndoială, mari dificultăți în mânăuirea unor termeni din speologie, pentru că sub acești termeni generici se înțeleg o multitudine de forme carstice. Aceste „godets” au fost, de altfel, studiate și de Sophie de Beaume, care le-a considerat pe deplin autentice, rezultat al intervenției umane, și în mod cert utilizate pentru prepararea ocrului. De altfel, într-un interval de timp pe care îl sperăm cât mai scurt, intenționăm realizarea unui studiu mai amplu, împreună cu distinsa specialistă franceză, care și-a manifesta această dorință încă de la primul contact cu aceste descoperiri. Probabil că în acest fel vom risipi definitiv îndoielile care vă chinuie pe d-voastră și pe alți contestatari din principiu și neobosiți, ale căror nume nu mai dorim să le amintim, în ciuda unor surprinzătoare asemănări în frazeologia întrebuințată.

Despre cultul craniului ursului de peșteră, A.D. prezintă exact îndoielile exprimate și de noi, însă ca pe o noutate absolută. Probabil a omis că, în încheierea capitolului, noi menționăm: *„dorim să precizăm că, fără a ne declara neapărat partizani ai existenței cultului craniului ursului de peșteră la populațiile de neandertalieni care au locuit grotele carpatice, nu putem să rămânem indiferenți la cele câteva situații întâlnite în peștera Cioarei...”*. Ne-am obișnuit deja cu talentul deosebit al d-lui A.D. de a scoate din context niște afirmații, în scopul, de acum evident, de a critica cu orice preț.

Analogiile privind obiectele de artă, după părerea lui A.D., sunt realizate pe spații prea întinse (Moldova, Polonia, Moravia, Slovacia, chiar Siberia). Că nu erau posibile analogii mai strânse nu contează, cum nici exemplele invocate din România (Mitoc, Țibrinu) nu-i potolesc setea de critică. E greu de înțeles ce anume urmărește A.D. prin constatarea sa, dar e clar că nu este pregătit deloc să discute semnificația acestor descoperiri. Este însă bine că opinia sa renunță, în acest caz cel puțin, să se identifice cu punctul de vedere al arheologului Al. Păunescu, care își permite, plonjând în cel mai adânc ridicol, să califice aceste descoperiri drept mistificări, pe motiv că Peștera Cioarei este „prea mică” pentru ele (Păunescu 2000). Această argumentație copilărească, care nu poate avea nici o legătură cu maturitatea, fie ea biologică sau științifică, pune sub semnul întrebării semnificația senectuții acestui specialist. Pe de altă parte, cei câțiva centimetri ai pieselor de podoabă încap foarte bine în zecile de metri cubi ai depozitului din această peșteră,

ba chiar ne mândrim că metoda noastră de săpătură ne-a permis să le descoperim. În sfârșit, arheologul respectiv nu este, oricum, la prima greșeală de acest fel. La fel s-a întâmplat și cu descoperirea picturii rupestre din Peștera Cuciulat, pe care a contestat-o aprig la vremea respectivă, și pe care o publică, cu nevinovăție, ca autentică, în *Tratatul de istorie a Românilor*, recent apărut.

Ne permitem, în continuare, spre informarea tânărului nostru coleg, să îi reamintim ce ne reamintește, și anume accepțiunea pur descriptivă a izocrestiei, așa cum aceasta este prezentă, în aceeași manieră *contrasă*, și în textul monografiei. Într-o traducere liberă și pe înțelesul colegului nostru, presupunând că un stil etnic se poate identifica pe baza opțiunilor tehnice ierarhice, noțiunea de „stil izocrestic” afirmă și existența acestui stil, dar și principiul metodologic care a făcut posibilă identificarea lui, și anume identificarea variantelor izocrestice. O sinteză mai potrivită ar fi fost, cu siguranță, „stilul din punct de vedere izocrestic”, formulă nefericită după umila noastră părere, care ar fi respectat litera definiției inițiale, dar ne-ar fi determinat să recurgem la inutile precizări. Recunoaștem cu toată modestia că nu am considerat necesar să prezentăm de fiecare dată întreaga argumentație a lui James Sackett, extinsă în textul original pe câteva zeci de pagini, și că am exploatat fără milă posibilitățile pe care le oferă limba română pentru a prezenta *sinteza* argumentației specialistului american. Argumentație pe care, spre deosebire de agerul nostru critic, am preferat să o preluăm din textul original, și nu din cele ulterioare, cum reușește, printr-un năstrușnic artificiu, tânărul nostru coleg. Cât privește valabilitatea acestui instrument analitic, rămâne la latitudinea noastră să o apreciem, până în momentul în care excursurile teoretice ale d-lui A.D. ne vor convinge să renunțăm. Cât privește necesara complexitate a discuției privind valabilitatea analitică a izocrestiei, suntem convinși că ea va fi posibilă imediat ce d-nul A.D. își va lărgi orizontul bibliografic cu textul original al lui James Sackett. Pe de altă parte, considerăm în continuare că înlănțuirea de opțiuni din cadrul setului litic musterian din Peștera Cioarei (aprovizionare cu materie primă, strategii de reducere, suporturi și retușă), care reiese destul de clar chiar și pentru un arheolog cu o minimă experiență, susține valabilitatea acestei ustensile analitice.

Cât privește criteriile tehnice ale musterianului de tip Quina, recunoaștem greșita încadrare a criteriului legat de habitat între criteriile tehnice și rămânem îndatorați colegului nostru pentru delicatetea savantă cu care ne corectează. Truismul său este, cu siguranță, pe măsura erorii noastre și ne oferă o amplă perspectivă asupra profunzimii speculative la care poate ajunge o lectură atentă. Îi rămânem îndatorați încă o dată pentru că, spre deosebire de textul lui J. Sackett, ne convinge de cunoașterea textului lui A. Turq, venind cu precizări explicite pentru considerațiile noastre - care le acceptăm implicit.

În concluzie, dacă monografia noastră i-a prilejuit o lectură plină de insatisfacții, suntem convinși că această nemulțumire se va atenua prin lectura unor opere mai reușite, efort pe care îl sfătuim să-l inaugureze cândva

Marin CÂRCIUMARU

Bibliografie:

Cârciumaru, M., Ulrix-Closset, M., 1995: *Paléoenvironnement et adaptation culturelle des Neanderthaliens de la grotte Cioarei à Borosteni*, în M. Otte (ed.), **Nature et Culture**, ERAUL 68, Liège, p. 141-158.

Cârciumaru, M., Otte, M., Ulrix-Closset, M., 1995, *Séquence pléistocène à la Peștera Cioarei (Grotte des Corbeaux à Borosteni en Olténie)*, **Préhistoire Européene**, 7, p. 35-46.

Cârciumaru, M., Moncel, M.-H., Cârciumaru, R., 2000, *Le Paléolithique moyen de la grotte Cioarei-Boroșteni (commune de Peștișani, département de Gorj, Roumanie). Étude préliminaire de l'industrie lithique*, **L'Anthropologie**, 104, Paris, 2, p. 185-237.

Cârciumaru, M., Dobrescu, R., 1996, *Paleoliticul superior din peștera Cioarei (Boroșteni)*, **SCIVA**, 48, 1, p. 31-62.

Diaconu, P., 1994, *Iarăși despre arta rupestră în România*, **Recenzii și discuții arheologice**, Călărași, p. 183-200.

Diaconu, P., 1990, *Despre o carte de artă preistorică cu probleme*, **SCIV**, 41, 1, p. 183-200.

Păunescu, Al., *Peștera Cioarei de la Boroșteni (jud. Gorj): o peșteră mică, dar cu descoperiri de „excepție”*, **Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu”**, Anul V-VI, nr. 5-6, p. 279-292.

LISTA ABREVIERILOR BIBLIOGRAFICE

AAC	Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia
AAASH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, Budapesta
AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice, București
ACMIT	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, Cluj
ActaAntArch	Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj Napoca
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
Actes du...	Actes du IX ^e Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembrie, 1972, București – Köln – Viena, 1974
AEMO	Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, Viena
AHA	Acta Historia Artium, Budapesta
AICSUS	Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu
AIIA	Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj-Napoca
AIIA-Iași	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca
Alvta	Alvta, Sfântu Gheorghe
AM	Arheologia Moldovei, Iași
AnnuBritSchoolAthens	The Annual of the British School at Athens, Londra
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
AÖG	Archiv für Österreichische Geschichte
APH	Acta Poloniae Historica, Cracovia
Apvlvm	Apvlvm. Acta Musei Apvlensis, Alba Iulia
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények, Budapesta
ArchPolona	Archaeologia Polona, Warszawa
ArchRozhledy	Archeologické rozhledy, Praha
ArchSlovFontes	Archaeologia Slovaca Fontes, Bratislava
Археология	Археология, Kiyv
AȘUI	Analele Științifice ale Universității „Al.I.Cuza” Iași
AV	Archeologia Veneta
AVSL	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
Banatica	Banatica, Reșița
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BAHC	Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis, Hunedoara
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BHAB	Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara

BMA	Bibliotheca Mvsei Apvlensis, Alba Iulia
BMI	Buletinul monumentelor istorice, București
BMN	Bibliotheca Mvsei Napocensis, Cluj Napoca
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, București
BSSRG	Buletinul Societății Regale Române de Geografie, București
BT	Bibliotheca Thracologica, București
BullCorrHellénique	Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris
CA	Cercetări Arheologice, București
CAN	Cercetări arheologice în aria nord-tracă, București, 1999
Carpica	Carpica, Bacău
CB	Caiete Banatica – seria arheologie, Reșița
CC	Codrii Cosminului, Suceava
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice, București
CCDJ	Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CI	Cercetări istorice, Iași
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CISAE	Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques
CISPP	Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques
Corviniana	Corviniana. Acta Mvsei Corvinensis, Hunedoara
Crisia	Crisia, Oradea
CSIR	Corpus signorum imperii Romani
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București
DaciaNS	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Nouvelle série, București
Danubius	Danubius, Galați
DER	Din istoria Europei romane, Oradea
DIR	Documente privind istoria României, București
DolgCluj	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Érem- és Régiségtárából, Klozsvár (Cluj).
DolgSzeged	Dolgozatok. Arbeiten des Archäologischen Instituts der Universität, Szeged.
DRH	Documenta Romaniae Historica, București
Eirene	Eirene. Studia Graeca et Latina, Praha
EN	Ephemeris Napocensis, Cluj Napoca
Erasmus	Erasmus. Revistă a Societății de Studii Istorice Erasmus, București
ERAUL	Études et recherches archéologique de l'Université de Liège, Liège
ÉvkSzeged	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
ÉvkSzekszárd	A Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve=A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
FolArch	Folia Archaeologica, Budapesta
ForVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu
Germania	Germania. Anzeigen der Römisch–Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt

HK	Hadtörténelmi Közlemények, Budapesta
IDR	Inscriptiones Daciae Romanae, București
ILS	Inscriptiones Latinae Selectae
IOSPE	B. Latschew, <i>Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini</i> , St. Petersburg / Petrograd
IPEK	Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin
IPH	Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapesta
ISM	Inscriptiones Scythiae Minoris, București
Istros	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila
ITSR	Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu
JelMagyarNemzetiMúz	Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum, Budapesta
JKKCEB	Jahrbuch der Kaiserlich Königlichen Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler, Viena
JNG	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte
JournalHellStud	Journal of Hellenic Studies, Londra
JSK	Jahrbuch des Siebenbürgischer Karpatenvereins, Brașov
KVSL	Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
LNMDR	The Late Neolithic of the Middle Danube Region, Timișoara
LNTR	The Late Neolithic of the Tisza Region, Budapesta – Szolnok
Lucrări științifice	Lucrări științifice ale Institutului Pedagogic Oradea
MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wiena
Marisia	Marisia. Studii și materiale, Târgu Mureș
MatArchSlov	Materialia Archaeologica Slovaca, Nitra
MCA	Materiale și cercetări arheologice, București
MKKZEB	Mitteilungen der Kaiserlich Königlichen Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler
MKÉ	Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapesta
OmCD	Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, București, 1960
OrăștieFD	Orăștie. Fragmentarium documentar. Orăștie (1995)
OxfordJournalArch	Oxford Journal of Archaeology, Oxford
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin
PBF	Prähistorische brozefunde, München
Peuce	Peuce, Tulcea
PMJH	Publicațiile Muzeului Județean Hunedoara, Deva
Pontica	Pontica, Constanța
Potaissa	Potaissa, Turda
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RadMV (=RadVM)	Rad Muzeja Vojvodjane, Novi Sad (titlu schimbat din 1994)
RadVM	Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RégFüz	Régészeti Füzetek, Budapesta
RI	Revista istorică, București
RIM	Revista de istorie militară, București
RIU	Die Römischen Inschriften Ungarns, Budapesta
RMMI	Revista muzeelor și monumentelor istorice, București
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași

Sargetia	Sargetia. Acta Mvsei Devensis, Deva
SBAA	Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung, Viena
SC	Studii Clasice, București
SCA	Studii și cercetări de antropologie, București
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București
SCN	Studii și cercetări numismatice, București
SCS	Studii și cercetări științifice. Seria istorie-filozofie, Bacău
SCSS	Studii și cercetări științifice, Sibiu
SCSMI	Sesiunea de comunicări științifice a Muzeelor de Istorie, București
SDT	Siebenbürgische Deutsche Tageblatt, Sibiu
SIT	Studii de istorie a Transilvaniei. 1 (1994) Cluj; 2 (1995-1996), Cluj – Oradea
CXM	Сообщения Херсонесского Музея, Sevastopol'
SlovArch	Slovenská Archeológia, Bratislava
SMMIM	Studii și materiale de muzeografie și istorie militară, București
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum, I-II, Budapesta
StComB	Studii și comunicări Brukenthal (seria arheologie-istorie), Sibiu
StComCar	Studii și Comunicări de etnografie și istorie, Caransebeș
StCom-Sf. Gheorghe	Studii și comunicări, Sfântu Gheorghe
StComSM	Studii și Comunicări. Satu Mare, Satu Mare
StUnivBB	Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj Napoca
StUnivBBT	Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia graeco-catholica Varadiensis, Oradea
SV	Siebenbürgische Vierteljahrsschrift, Sibiu
ThD	Thraco-Dacica, București
Tib-StComCar	Tibiscum. Studii și Comunicări de etnografie și istorie, Caransebeș
Transilvania	Transilvania, Sibiu
UJ	Ungarischer Jahrbuch, Budapesta
UKB	Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbüngen, Brașov – Sibiu
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn
QSSK	Quellen zur Seschichte der Stadt Kronstadt, Brașov
VCRCC	The Vinča Culture, its Role and Cultural connections, Timișoara (1996)
ВДИ	Вестник древней истории, Moskva
Ziridava	Ziridava, Arad
ZfE	Zeitschrift für Ethnologie und ihre Hilfswissenschaften; Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Braunschweig, Berlin
ZSL	Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, Heidelberg